Enzo Santarelli

Fasizmus és újfasizmus

KOSSUTH/GONDOLAT

ENZO SANTARELLI

Fasizmus és újfasizmus

TANULMÁNYOK
ÉS A KUTATÁS PROBLÉMÁI

GONDOLAT / KOSSUTH · 1976

A mű eredeti címe

ENZO SANTARELLI:

FASCISMO E NEOFASCISMO

STUDI E PROBLEMI DI RICERCA.

EDITORI RIUNITI, ROMA 1974.

Fordította Iványi Norbert

ISBN 963 09 0596 5 / ISBN 963 280 315 9

© Hungarian translation Iványi Norbert 1976

Bevezetés

A fasizmus értelmezésének és történelmi ábrázolásának problémáját időnként lezártnak tekintették már az ellene folytatott harc idején, de a háború utáni vagy a hozzánk közelebb álló korszakokban is. Több nemzedék vagy iskola kutatásai és vitái kétségtelenül hozzájárultak bizonyos alapvető kérdések tisztázásához, de ettől függetlenül a legfontosabb problémák megoldása a jövő feladata. Harminc esztendővel Mussolini és Hitler bukása után a fasizmus természetére vonatkozó tanulmányok egyre gazdagabb problémakört ölelnek fel. Újra jelentkezik tehát a nem éppen újszerű témák és problémák tisztázásának igénye, az eddig nem eléggé megvilágított kérdések sora, amilyen például a kapitalizmus fejlődése és válsága, valamint a fasizmus megnyilvánulásai és intézményei közötti kapcsolat problémája, az értelmiség, a fasiszta mozgalom és rendszer viszonya, a fasizmus különböző korszakai és az államkapitalizmus között kialakult szálak és így tovább. Ezeket a témákat a könyvünkben közölt tanulmányok nem tudják ugyan szervesen áttekinteni, de kétségtelen, hogy a kutatómunka ezen a téren már megindult, az eredmények pedig több fontos területen meghaladták a várakozásokat.

Ha figyelembe vesszük a közvélemény várható reagálását a probléma közép-európai vonatkozásait illetően – hiszen Európa az egyetlen földrész, amely elsődlegesen és totálisan élte át a fasiszta rendszerek tragikus kiteljesedését – akkor kiderül, hogy a különböző társadalmi rétegek és érdekcsoportok más-más alapon viszonyulnak az egész kérdés kritikai felülvizsgálatához. Régebben és ma is – bizonyos korszakok-

ban kiélezettebb formában – azt tapasztalhattuk, hogy a hajdani és az új keletű fasizmusra az uralkodó osztályok torz és ideológiailag elterjedt szemléletet dolgoznak ki, amíg a másik oldalon a széles körű szembenállás és népszerűtlenség bizonyos félreértésekkel párosul. Ettől függetlenül nem lenne helyes az egész problémakörben eddig is túlzott szerepet játszott moralizáló álláspontra helyezkednünk.

Őszintén be kell ismernünk inkább, hogy – a kutatások kétségtelen fejlődése mellett – még számos feladat áll előttünk, és hogy egyre hasznosabb, ha az elemzések és a viták néhány időszerű „kulcskérdésre" összpontosulnak. A fasizmus és az akkori idők jellemző vonásainak tanulmányozása valóban szabad és újító szellemű kezdeményezésként továbbra is elengedhetetlen, mert szerintünk a problémák elmélyítésének korszakába léptünk. Az eredményeket még nem láthatjuk előre, de néhány viszonylag újszerű tendencia jelentkezése máris kétségtelen.

Egyelőre a problémakör, a kritikai elemzések kiszélesítésének tendenciájáról beszélhetünk, annak tudatában, hogy a kutatások nem minden esetben emelkedhetnek az általános értelmezés magaslatára. Kísérletek történtek az európai fasizmus különböző megnyilvánulási formáinak és szakaszainak összehasonlító vizsgálatára. Ezen a téren különösen a *Journal of Contemporary History*ban 1966-ban megjelent tanulmányokat emelhetjük ki. Abban az időben Olaszországban – Renzo De Felice „Mussolini" című művének első kötetével – elindult a „historiográfiai revíziónak" nevezhető áramlat, amelynek egyrészt az volt a célja, hogy feltárja az alapvetően pluralista és minden szinten Mussolini által összetartott mozgalom adottságait és árnyalatait, másrészt igyekezett összegyűjteni és összehasonlítani a fasizmusról szóló tanulmányok sokaságát. Hasznos és bizonyára szükséges ellenőrző tevékenységről volt szó, a kutatás történelmi hitelessége is így kívánta, de közben buktatók jelentkeztek, mert a kutatók egy

része megkerülte a fasizmus értelmezésének alapproblémáját, a fasiszta politikai mozgalom természetét, a társadalmi és gazdasági élet megszervezésének sajátos módját. A marxista kutatások és később a társadalmi és politikai tudományok művelői ezzel szemben éppen ezt tekintették a lényegnek. A fasizmus kérdése, amelyet látszólag eltérő módszerek és perspektívák útján kívántak megoldani, éppen ezért vetődött fel újra kettős, ideológiai és politikai arculatával. Ugyanekkor jelentkezett a nemzetiszocializmusnak és a kisebb vagy ehhez hasonló mozgalmaknak egy eltérő és bizonyos értelemben „politikán túli" magyarázata. Ez a vonal elsősorban filozófiai és kulturális elemekre támaszkodott és jellemzően kötődött az úgynevezett válságirodalomhoz, amely Európában a két világháború között virágzott, részben a fasizmus teoretikusainak és képviselőinek hatására.

Az a felfogás, amely a fasizmust az olasz és európai történelem „zárójelének" tekintette (Olaszországban elsősorban Benedetto Croce felfogása nyomán), és a két világháború között eltelt húsz-harminc esztendős időszakkal azonosította, szerintünk már nagyjából túlhaladott, különösen ami a fasiszta rendszerek „eredetét" illeti. A szakemberek ugyanis már régen rámutattak, milyen mély összefüggések és áttételek nyomán nőtt ki a fasiszta rendszer a liberális államból. Nem mondhatjuk el ugyanezt a fasizmus örökségéről, az újfasizmus hatalmáról és szervezeti formáiról, amelyeket eddig alig tanulmányoztak a társadalmi, gazdasági és intézményi folyamatosság szempontjából. Tény viszont, hogy ezen az úton haladva fennáll az a veszély, hogy nem szabunk ésszerű határt a fasizmus „kiterjedtségének", szem elől tévesztve a minőségi ugrást, vagyis azt a tényt, hogy a fasizmus mint államforma, egy bizonyos korszak után elbukott, 1945-ben pedig társadalmi és ideológiai téren bekövetkezett a nemzetközi fasizmus válsága és széthullása. De még ha meg is vonjuk a szükséges határokat a régi fasizmus és az újfasiszta jelenségek között, nyilvánvaló, hogy a vizsgált korszak nem záródott le tel-

jesen Németországnak, Olaszországnak és Japánnak a második világháború végén elszenvedett vereségével. Nemcsak azért mondjuk ezt, mert Nyugat-Európa egyes fasiszta rendszerei (Spanyolország és Portugália) jóval túlélték az 1945-ös esztendőt, vagy mert a háború után az önkény újabb és elég szilárd formákat öltött (Adenauer korszaka), vagy mert megalakultak vagy feltámadtak a fasiszta hagyományokra és azok nemzeti és ideológiai előzményeire támaszkodó mozgalmak, illetve, mert Európában és Európán kívül még mindig érvényesülnek a fasiszta beütésű, jobban álcázott fasiszta irányzatok és demagóg diktatúrák.

Történelmi értelemben az a helyzet, hogy a különböző árnyalatú fasiszta mozgalmak és rendszerek, az adott politikai és gazdasági helyzettől függetlenül – a háború utáni európai helyzet, a harmincas évek gazdasági válsága, a hidegháború légköre, a második világháború utáni enyhülés időszaka – mindenkor megkísérelték és ma is megkísérlik, hogy diktatórikus, harcos és „népies" választ adjanak a burzsoá demokráciák eszmei és intézményi válságára. Tágabb értelemben választ kívánnak adni korunk problémáira, az 1917. évi orosz forradalmi válságban kifejezésre jutott társadalmi és gazdasági válságra, a tömegek önfelszabadító mozgalmára, amely „a fehérterror világméretű forradalma" ellen irányult. A nagytőke legreakciósabb körei ezért szervezik a soviniszta és demagóg diktatúrák rendszerét, új megoldásokat keresve a szocializmus kihívásával szemben, így védelmezve megrendült világpiaci érdekeiket. Ezért alkalmazkodnak ezekhez a célokhoz vagy legnagyobb mintaképükhöz a kispolgárság és a középső polgári rétegek, így vált lehetségessé, hogy a fasizmus egy „tömeges reakciós rendszer" arculatát öltse, amint azt Togliatti állapította meg az Olasz Kommunista Párt és a III. Internacionálé szellemének megfelelően, 1935-ben. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy durva általánosítással a fasizmus bélyegét nyomjuk rá egymástól teljesen eltérő irányzatokra. Fel kell fednünk az egyes elhajlások mögött megbúvó politikai és

ideológiai indokokat és módszertani hiányosságokat. A fasizmus vagy az újfasizmus definíciójára irányuló erőfeszítéseink középpontjába kell helyeznünk a struktúrák elemzését, mind a mozgalmak, mind a politikailag és társadalmilag kialakult rendszerek esetében. Ebben az értelemben a történelmi materializmus és a marxizmus megbízható kutatási eszközöket adtak kezünkbe, mi pedig úgy látjuk, hogy e fegyverek birtokában ma is sikeresen folytatjuk a szükséges revíziót. A viták tehát a kérdés legkülönbözőbb vonatkozásait érintik, elsősorban az olyan nagy témákat, amilyen a tőke politikai hatalmának megszervezése és a fasizmus elúrhodása a társadalom felett. Hangsúlyozzuk azonban, hogy éppen ebben a vonatkozásban látszik érdekesnek az alap és a felépítmény közötti dialektikus kölcsönhatás, mert konkrét támpontokat nyújt annak a kérdésnek a tanulmányozásához, miként is torkollott a liberális állam a fasiszta államba, miként köszöntött be a fasiszta állam összeomlása után Olaszországban vagy Németországban a tömegpártok ideje.

A nyugati, kapitalista és képviseleti demokráciák ideológiája a második világháború során átvette a fasizmus érettebb korszakának szótárából az állam és a párt „totális" jellegének fogalmát. Olaszországban ez a kifejezés már 1926–1927 körül általánosan elterjedt. Ez a bizonytalanul és kétértelműen terjesztett fogalom nagymértékben hozzájárult az eszmei zűrzavarhoz, megnehezítve a nemzetközi fasizmus valóságos folyamatainak értelmezését és a különféle nemzeti fasizmusok jellegzetes vonásainak megértését. Ezért történhetett meg, hogy a totális rendszerekkel szembehelyezkedő ideológia egyfelől a mai európai történelem metafizikájává süllyedt, másfelől pedig egy hol durvább, hol kifinomultabb politikai harc eszközévé vált, azután olyan ellentétes előjelű jelenségek megértő magyarázatát fogadta be, amilyenek a különbségek ellenére egy kalap alá vont fasizmus és nemzetiszocializmus, illetve a kommunizmus. A „totalitarizmussal" fog-

lakozó tanulmányok sorában ezt az irányzatot elsősorban Hannah Arendt vonzó, de ellentmondásos szemléletű műve képviseli, amelyet 1949-ben fejezett be, majd 1951-ben adott ki, a hidegháború kellős közepén.

A Nyugaton megjelent és a „totális rendszerek" ellen irányuló, váltakozó sikerű propagandaízű tanulmányok nagyobb figyelmet érdemelnének, mint amennyit nekik szentelhetünk, mert hozzájárulhatnak a még most is ható kétségek és ideológiai maradványok felszámolásához, különösen a hatvanas évek enyhülést hozó fordulata után, amikor elmaradt az érett, marxista szellemű munkásmozgalom és a „centrista" álláspontok iránt fogékony középprétegek vitája a fasizmusról. Tény azonban, hogy Lukács György 1953-ban „Az ész trónfosztása" című művéhez csatolt utóiratában rámutatott egy háború utáni törekvésre. Ennek értelmében bizonyos folyamatosság látszatát kellett fenntartani a kommunistaellenes „keresztes hadjárat" és az ezt megelőző antifasiszta koalíció politikája között. Lukács ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy az idő tájt szociáldemokrata kezdeményezésekre elterjedt a „totális rendszereket elítélő" ideológia. Ma elmondhatjuk, hogy ez a kezdeményezés általában inkább a „mérsékelt" körökre jellemző. De ahogyan Lukács is hangsúlyozta, ez a gyakran előítéletektől terhes és irracionális feszültségeket hordozó, a totális szellem ellen fellépő magatartás, amelyet a fasizmus 1945. évi veresége indított el (katonai, diplomáciai, gazdasági szempontból totális, de társadalmi és ideológiai szempontból nem totális vereségről van szó!) elárulja szerkezeti gyengeségeit és igazi arculatát, amikor kénytelen jobbfelé az újfasisztákkal vagy a rasszista országokkal szövetkezni, egyértelmű támadást intézve a kommunizmus vagy a marxista pártok ellen.

Számunkra is hasznos lehet, ha visszagondolunk a háború utáni időkben vagy a hidegháború korszakában lezajlott vitákra. Hannah Arendt tanulmánya azért volt hasznos, mert a szerző ideológiai determináltságától függetlenül rámutatott a

fasizmushoz és a nácizmushoz vezető alapmotívumokra, mozgalmakra, mechanizmusokra. Ezért elmondhatjuk, hogy a magyar filozófus közvetett megjegyzései termékeny utat jelölnek meg, különösen ha figyelembe vesszük későbbi fejlődését. Lukács útmutatásai alapján körülhatárolhatjuk az irracionális ideológiát, továbbélését és átalakulását a hatalmon levő fasiszta rendszerek történelmi veresége után. A demokratikus-liberális történettudománynak van egy nem véletlenül elhanyagolt, eléggé fontos, de nehéz területe, amely a kapitalizmus és a fasizmus, illetve az imperializmusok és a fasizmusok viszonyára vonatkozik. Mindenesetre ügyelnünk kell arra, hogy ne essünk a téma ideologizálásának hibájába; a konkrét probléma lényege ugyanis az, hogy tanulmányozzuk és megragadjuk bizonyos történelmi események sajátosságát, a szabad szemmel nem látható összefüggéseket. Ami Olaszországot és az olasz fasizmust illeti, többen helyesen jegyezték meg, hogy a kutatások elhúzódásának oka az idealista iskolák hosszú időn át érezhető hatása vagy hegemóniája volt, és itt különösen az etikai-politikai történettudomány játszott szerepet. Az önálló marxista történeti kutatások fejlődési folyamata emiatt volt annyira lassú.

1946-ban – nem felesleges ezt hangsúlyoznunk – Benedetto Croce „unalmasnak" minősítette fiatal tanítványai előtt a fasizmus történetének feldolgozását. Ezek a fiatalok hosszú utat jártak meg, sok önálló tapasztalatot szereztek politikai és kulturális téren egyaránt, amíg végre vállalkozni mertek a fasizmus legérdekesebb problémáinak történeti elemzésére. Éppen ők voltak azok, akik legelőször szálltak szembe Croce álláspontjával. Azokban az időkben újra elő kellett venni a fasizmus eredetének kérdését. A kutatás kecsegtető eredményeket ígért, mert akkoriban dolgoztuk fel lapról lapra Gramsci örökségét, akkor jelent meg Tasca „A fasizmus születése és hatalomra jutása" című műve, mialatt Paolo Alatri elvégezte a hatalomátvétel előtti fasiszta vezetőrétegek magatartásának elemzését. A polgári demokratikus és marxista tu-

dósok rendszeresebb munkájának és bonyolultabb elhatárolódásának feltételei, a vita élénkebb légköre az 1960-ban bekövetkezett politikai és eszmei válság után alakultak ki. Újra előtérbe kerültek ekkor a marxizmus egyes alapvető tételei, sor került az olasz munkásmozgalom történetének áttekintésére, tanulmányozni kezdték a libreális korszakot és a háború alatti viszonyokat, az ország gazdaságtörténetét és az ellenállással és felszabadítással kapcsolatos történeti munkákat. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy közelebbről és haladottabb szellemben tanulmányozzuk a fasizmus történelmi útját. Bizonyos értelemben azonban nem volt könnyű megszabadulni egy „nemzeti önéletrajz" kötelezőnek érzett béklyóitól. Az összehasonlítás alapját ma olyan nagy kérdések alkotják, mint az állam és a gazdasági élet, illetve a kapitalizmus és az imperializmus viszonya, és máris megállapíthatjuk, hogy 1968 óta a kutatók új nemzedéke jelentkezett; őket sokkal inkább a fasizmus és a fasizmus utáni állapotok dialektikája érdekli, mint a régi és az új kapitalizmus, illetve a régi és új imperializmus kapcsolata.

A hatalom „kontinuitásáról" zajló történeti vita kimutatta a marxista ihletésű tudományok korlátait, de ugyanakkor ráirányította a figyelmet olyan művekre, mint Serenié a vidéki kapitalizmusról, vagy Grifone munkája az olasz finánctőke szerepéről. Fel kell azonban vetnünk önmagunk számára is a kérdést: az állam, a hatalom és a kapitalizmus „kontinuitásának" kérdésében nem érvényesülnek-e még ma is idealista beütések? Az eddigi tanulmányok ugyanis szükségszerűen az 1945 utáni Olaszország történetével foglalkoztak, anélkül, hogy kialakult volna a fasizmus értékelésének végleges mérlege. A kérdés tehát ideológiailag és történelmileg nyitva áll, és ezen a ponton a vita az antifasizmus tényleges olaszországi szerepét érinti.

Ebben a kötetben olyan tanulmányokat közlünk, amelyek 1967 és 1974 között jelentek meg, és hozzá kívánnak járulni

az olasz fasizmus megértéséhez, a probléma eddigi megfogalmazásain túlmenően.

Hangsúlyoztuk Olaszország kulturális és társadalmi fejlődésének néhány elemét (a futurizmus, a korporációs rendszer, az etiópiai háború, a kapitalizmus befolyása és az újfasizmus), és ezen keresztül kívántuk érzékeltetni, mennyire bonyolult formában jelentkezik az újfasizmus a mai Olaszországban. Rámutattunk a folyamatosság és a megújhodás elveire, mindenkor a nemzetközi helyzet és az olaszországi gazdasági és társadalmi állapotok alakulásának megfelelően.

Különösen fontosnak tartottuk, hogy felhívjuk a figyelmet a fasiszta mozgalom ideológiájának egyes legfontosabb és legjellemzőbb vonásaira, amelyek eddig, az általánosabb kérdésekkel foglalkozó művekben meglehetősen háttérbe szorultak. Ilyen problémák például az első világháború utáni „nemzeti" fasizmus és antibolsevizmus kapcsolatai, vagy pedig az, hogyan viszonyult a harmincas évek nacionalista és imperialista Olaszországa a húszas években elindított társadalmi és „korporációs" átszervezéshez. Ezeket a kérdéseket csak futólag érinthetjük. Végeredményben arra szorítkoztunk, hogy különböző kérdéseket vessünk fel a kutatások irányát és módszertanát, kiindulási és végpontját illetően; célunk az volt, hogy közvetett vagy közvetlen formában új vállalkozásokat mozdítsunk elő.

A későbbiek során az újfasizmus tematikáját is érintjük. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy kutatásaink során többször találkoztunk olyan nézetekkel, amelyek szerint a fasizmus az olasz társadalom és nemzeti kultúra bizonyos történelmi elmaradottságának mélyebb vonatkozásait tükrözte. Az igazság azonban az, hogy legalább kétféle vagy még több Olaszország létezik, és hogy a fasizmus nem csupán európai, hanem nemzetközi jelenség.

Több szerző felvetette az antifasizmus történelmi korlátainak, az ellenállás mérlegének kérdését. A legharcosabb anti-

fasiszták – közöttük Togliatti – mutattak rá először arra, hogy a fasizmus nem ért véget a második világháborúval, hogy a radikális és szocialista antifasizmus csupán csatát nyert, de még nem vitte győzelemre történelmi háborúját. Olaszországban sem oldódott meg tökéletesen minden ellentmondás, a Németországgal szembeni hadiállapot, a felszabadítási mozgalom, a monarchia felszámolása, a tisztogatás folyamata, az intézmények demokratikus szellemű megújítása, a részleges szociális vívmányok meghirdetése és az antifasizmus által kijelölt politikai és kulturális megújhodás ellenére sem.

Igyekeztünk elkerülni az apriorisztikusan vagy utólagos megfontolások alapján alkotott felületes meghatározásokat. Mint szerző, természetesen támogatok bizonyos téziseket, illetve szembehelyezkedem más álláspontokkal. Minden egyes tanulmányunk problémákat kíván felvetni; kutatásunk célja, hogy serkentsük és fejlesszük a további kutatásokat, anélkül, hogy igényt tartanánk a téma végleges lezárására. Végeredményben kijelenthetjük, hogy a klasszikus fasizmus korszaka lezártnak tekinthető, az újfasizmus pedig a múlt hagyományaiból táplálkozik, a „kapitalista demokrácia" önmagában véve ellentmondásos fogalmának hiányosságaira és korlátaira támaszkodik. Nem fogadtuk el határozott és éles formában az állam és a hatalom folyamatosságának tézisét. Meg kell még jegyeznünk a fasizmus problémájával kapcsolatban, hogy a folyamatosság Olaszországban éppen úgy megszakadt, mint minden európai államban, miután bizonyos, nem lebecsülendő új intézmények születtek, és miután bekövetkezett a katonai és gazdasági szervek „európai és atlanti" integrációja, amelyet a klasszikus fasizmusok csak részben és más értelemben álmodtak meg. Éppen ezért nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a társadalmi összkép és a nemzetközi helyzet napjainkra gyökeresen megváltozott.

Nézetünk szerint, ha módszereinket a fasizmusra vonatkozó olasz és európai történetírás egyes tendenciáihoz hasonlítjuk, szembeötlő, hogy ma végeredményben az értelmezés kétféle

változatával állunk szemben. A fasizmus jelenségének szintetizálására és áttekintésére törekvő tanulmányok egy része elsősorban szinte hagyományossá vált problémakörből indul ki (genezis, forradalom, ellenforradalom), amely szinte kizárólag a belpolitikai fejleményekhez kötődik. A tanulmányok másik csoportja nagyobb figyelemmel kíséri a belföldi és a nemzetközi események kölcsönhatását, mélyrehatóbban elemzi a társadalom és az ideológia kapcsolatát, vagyis a két világháború között kialakult „történelmi tömböt", szélesebb összefüggésekben vizsgálva a polgári társadalom és a tőkés gazdaság válságát. Az olaszországi fasizmus és a különböző európai fasizmusok összefonódására építő, a fasizmus utáni állapotokat elemző tanulmányok objektívan reagálnak valamennyi előző tételre és konklúzióra. Egy nem csupán olaszországi kulturális fejlődés nyomán ma a helyzet jelentősen megváltozott. A politikai és a társadalomtudományok vívmányai már éreztetik hatásukat, és egyes összehasonlító vizsgálatok már a történelmi elemzések felé tolódnak el. Sajnos, ugyanakkor megtörténik, hogy az objektív tudományos szemlélet fokozott igénye miatt egyesek már teljesen elhanyagolják a politikai problémák konkrét történelmi vonatkozásait.

Az elmondottak alapján semmiképpen sem tekinthetjük véglegesnek az eddigi eredményeket. Csupán azért utaltunk bizonyos egybeesésekre vagy eltérésekre, hogy az olvasó jobban érzékelje, miért vállalkoztunk könyvünkben bizonyos vitatható kérdések felvetésére. Tematikánk nem egységes. Ennek oka az, hogy gyakran reagálunk különféle publicisztikai megnyilvánulásokra. Nem tagadjuk továbbá, hogy még igen sokat kell tennünk a történelmi, politikai és eszmei kutatások terén, és ez nem csupán a már eddig is tevékeny szerzőkre vonatkozik, hanem mindazokra az új szerzőkre is, akik komolyan kívánnak foglalkozni a fasizmus történetének és mechanizmusának kritikájával, adott esetben szükséges önbírálatot is alkalmazva. A fentiek értelmében és a tanulmányok szellemének megfelelően nem változtattunk a különböző időpon-

tokban megírt műveken, mert úgy éreztük, hogy a kutatást ösztönző gondolatsorok ezek, amelyek egyrészt összefoglalják a régebben megjelent, legfigyelemreméltóbb munkákat, másrészt serkenteni kívánják az érdeklődés szellemét és a vitakészséget.*

* *Megjegyzés a magyar kiadáshoz.* Santarelli professzor tanulmánygyűjteményének három fejezetét elhagytuk. Ezek: „Az egyetemi fasciók 1919-ben", „A külföldi fasiszta szervezetek", illetve az ugyancsak részletkérdéssel foglalkozó „A háború átalakulása" című tanulmány. Az eredeti kiadás bőséges lábjegyzetanyagát azért mellőztük, mert az olaszul nem értő olvasónak aligha jelentett volna támogatást. Az eredeti olasz kiadás függelékében közölt két tanulmányt sem közöljük; az egyik Mussolini kiadatlan feljegyzéseit tartalmazza 1913-ból, a másik Vilfredo Pareto és a fasiszta jobboldal kapcsolatait elemzi. – *A szerk.*

A futurista politikai mozgalom

A gyér érdeklődés hosszú időszaka után, amely összefüggött az idealista esztétika iránt tanúsított nagyfokú megvetéssel – attól függetlenül, hogy ez az esztétika hozzájárult a futurizmus körüli vita alapvető aspektusainak feltárásához, az 1945-ös antifasiszta fordulat kialakulásához, elsősorban pedig egy olyan avantgarde-hanyatláshoz, amelyet más avantgarde-mozgalmak, illetve előre nem látott társadalmi formációk váltottak fel –, a futurizmus problematikájának vizsgálata egy „újszerű felfedezés" légkörében indult meg. Nagymértékben hozzájárultak ehhez a nyelvészeti alapkérdésekről szóló tanulmányok, valamint a szociológiai és az esztétikai mozgalmak közötti izgalmas összefüggések feltárása, és így tovább. Úgy látjuk azonban, hogy a politikai történetírás és a művészeti-irodalmi értékelés egymástól függetlenül, vagy majdnem függetlenül haladt. Helyes volt és ma is helyes különbséget tenni a Marinetti által alapított világmozgalom különféle összetevői, illetve belső feszültségei között, de a módszertanilag helyes megkülönböztetés a kutatás bizonyos szakaszában túllépheti a szükséges határt, hogy mesterkélt, fárasztó, néha torzító és kevés eredménnyel kecsegtető ismerethalmazzá váljék. A futurizmussal éppen ez történt. Oka pedig feltehetően az, hogy a jelenkorról szóló történelmi tanulmányok kész tényként könyvelték el a régebben megfogalmazott ítéleteket és eredményeket. Más vonatkozásban szerepet játszott még a szövegelemzés és a technikai elemzés túlsúlya. Másfelől egy globálisan történelminek mondható szemlélet hívei készségesen elismerik, hogy a futurizmus prefasiszta ideológiát plán-

tált el az olasz közéletben. Ebben a vonatkozásban iskolát teremtett és új utat nyitott Benedette Croce egyfelől találó és realisztikus, másfelől túlzottan drasztikus és végletes megállapítása:

> A történelmi összefüggések iránti érzékkel megáldott ember a fasizmus eszmei eredetét a futurizmusban találja meg: tudatos kivonulás a nyílt utcára, a saját világkép erőszakolása, a más véleményt hangoztatók elhallgattatása, a csetepaték és a zűrzavar vállalása, az új szomjúhozása, minden hagyomány lelkes lerombolása, az ifjúság felmagasztalása. Mindez különösen jellemző volt a futurizmusra, amikor a lövészárkokból visszatért katonák szívéhez szólt, tudva, mennyire elítélik a hagyományos pártok viszályait és e pártoknak a nemzetellenes, államellenes áskálódásokkal és erőszakcselekményekkel szemben tanúsított erélytelenségét.

A kulturális megújhodásra törekvő mozgalmak közül mindenesetre a futurizmus bizonyult legérzékenyebbnek a „politika" iránt, éppen egyetemes jellege révén, és még e stádium előtt a múlttal való szakítás hatásos eszköze lett, nem másodlagos vagy mellékes eleme az „avantgardok" történetének és céljainak. Hozzájárult, többek között, az olasz kultúra szélesebb európai perspektívákba történt beilleszkedéséhez, és ugyanígy „kulturális forradalmat" hozott létre a háború előtti Európában, különösen Franciaországban és Oroszországban. Ebben a vonatkozásban nem volt köze az olasz fasizmus eredetéhez. Ebből kell kiindulnunk, ha meg akarjuk oldani a kétélű probléma által felvetett objektív nehézségeket, hiszen annyit hallottunk már az olasz futurizmus és az orosz futurizmus közötti különbségekről, vagy arról, milyen eltérések keletkeztek az Olaszországban született avantgarde, illetve a vezére és prófétája által tanúsított magatartás

között. Az említett ellentétpár régi keletű, hiszen az elsőre már Majakovszkij rámutatott 1914-ben, a második pedig 1913-ban érett be, a Marinetti-ellenes front keletkezésével. Másodsorban említjük meg, hogy Prezzolini 1923-ban, Croce fenti idézetétől eltérő szellemben, elméleti alapon állította szembe egymással a fasizmust és a futurizmust. A háború utáni történettudomány már úgy szemlélte az 1918-as futurista politikai mozgalmat, mint Marinetti és Mussolini fasizmuson belüli ellentétét, amely 1920-ban robbant ki.

A futurista avantgarde elemzésére vállalkozó mai tanulmányok többnyire (és gyakran jogosan is) különbséget kívánnak tenni a futurizmus első, illetve második szakasza között, az egyes személyiségek alkotó mozzanatai, illetve a csoportos propaganda formái között. De a különböző látásmódok és értelmezések szövevényében nehezen áll össze az egységes kép. Néhány kivételtől eltekintve, a szerzők nem ragadták meg az olasz futurizmus és az olasz politika úgynevezett kapcsolatának sokrétű és önmagában véve problematikus egységét. Nem világították meg kellőképpen a mozgalom ideológiai törekvéseit a politikai párttá történt szerveződést megelőző időszakban. Jelen tanulmányunkban tehát éppen ennek a kérdésnek szenteljük figyelmünket. Helyesen jegyezte meg Luciano de Maria, az olasz irodalmi futurizmus legjobb ismerője, aki Marinetti műveit rendezte sajtó alá, hogy „a futurizmus történetének nagy része még megírásra vár". Ha a futurizmust, saját szándékainak megfelelően, globális, a kor társadalmi és kulturális adottságaival szervesen összefüggő jelenségnek akarjuk tekinteni, akkor kimondhatjuk, hogy történetének megírása nem közvetlen és nem is könnyű feladat, mert részben még hiányoznak a megírásához szükséges feltételek.

A szóban forgó mozgalom kapcsán élénk és nyílt vita tört ki a képzőművészettel és az irodalommal foglalkozó tudósok és kritikusok között, mert eltérően közelítették meg és ele-

mezték a problémákat. Egyesek az egész mozgalom anarchista hátterét emelik ki, és eredetét tekintve a szocializmus felé hajló, kifejezetten baloldali jelenséget vélnek benne felfedezni, míg mások a fasizmusba torkolló reakciós és az irracionalista filozófiákkal való kapcsolatát helyezik előtérbe. Igen jellemző Sanguineti és De Maria vitája (1968), amely talán még nem zárult le teljesen. Sanguineti előszeretettel kapcsolta a háború összefüggő nagy témáihoz a futurista szociológiát és ideológiát („az ipari háború mint a természet és a történelem végső igazsága", a demokrácia kérdése és a nők helyzete). De Maria viszont „történelmi, filozófiai és *politikán túli*" elemzést kívánt adni a futurizmusról, azért, hogy a maga teljességében és bonyolult összefüggéseiben ragadhassa meg „a forradalmi gondolat immanens irracionalizálását", követve ebben Del Noce ugyancsak irracionális restaurációs kísérletét. Mindkét esetben megfigyelhető egyes, cseppet sem mellékes körülmények lebecsülése vagy túlbecsülése, ami részben összefügg a két szerző irodalmi szimpátiáival vagy antipátiáival. Jegyezzük azonban meg, hogy a futurizmus és Marinetti „politikán túli" értelmezésébe és elemzésébe beszivárog egyfajta rugalmas és rafinált módon magasztaló tendencia, amely – a megcáfolhatatlan tények és dokumentumok ellenére – új megvilágításba kívánja helyezni a politikus, protofasiszta és fasiszta Marinetti legerőszakosabb megnyilvánulásait. A szakértők nem a történelmi értékelésre ügyeltek, inkább a futuristák nyelvezetének aprólékos elemzésére fordították figyelmüket a költészet, a képzőművészet, a színjátszás és az építészet területén. Kiemelték az esztétikai-alkotási mozzanatok és a saját világnézet kialakítására irányuló törekvések közötti reális kapcsolatokat, amelyeket be kellett volna illeszteniük a történelmi folyamat konkrét dialektikájába. Ehelyett a perifériára száműzték a gazdasági és a társadalmi struktúrával, a politikai harcok világával fennálló összefüggéseket, hol az egyéni, hol az egyetemes vonatkozásokat emelve ki, vagyis elhanyagolva a két pólus szükségszerű kapcsolatát.

Nézetünk szerint először Carlo Bo valósította meg a történelmi-politikai szempontok, illetve a művészi programok és eredmények szimbiózisát, amikor „elvetélt forradalomnak" nevezte a futurizmust. Az eddigi tanulmányoknak az említett vitákra épülő összességét illetően az az impressziónk, hogy elmaradt a különféle problémák lényeget érintő, meggyőző és elmélyült összehasonlítása. Néhány újabb kísérlet viszont arra utal, hogy egyesek jobban igyekeznek megragadni a futurizmus globális jellegét. Meghatározó mozzanatokat, összehasonlító vizsgálatokat javasolnak az orosz futurizmus története és kritikája alapján, hogy ezzel viszonylag újszerű megvilágításba helyezzék az olasz futurizmus problémáját. Ennek egyik előfeltétele volt – és talán ma is az – a futurizmus belső „ellentmondásainak" megragadása. De az egész munka haszontalan, ha csupán szigorú vagy jóindulatú, mindent vagy semmit sem igazoló „különvéleményekhez" kialakításához vezet. Vissza kell nyúlni a reális ellentmondások mögött meghúzódó eszmei csomópontokhoz; szerintünk ez az egyetlen érvényes módszer, amellyel át lehet hidalni a visszapillantásokra annyira jellemző egyensúlyi zavarokat. Addig sem árt elolvasnunk, mit írt 1953-ban Marinetti poétikájának és esztétikájának kétértelműségéről Carlo Bo:

> A futurizmus olasz változata, sajnos, a polémikus vonatkozásokra, a poétika mellékes jelenségeire fordítja a figyelmét, innen eredtek az élet egyéb területeire és a politikára később kiható durva melléfogások... Marinetti nem látta meg a javaslatai mélyén rejlő lehetőségeket... és bár kapcsolatainak természete és az egész kontinensre kiterjedő mozgási lehetősége miatt másoknál messzebbre pillanthatott volna, alig sejtette, mi is érlelődik máshol... Így történt, hogy a futurizmus szabadon fejlődhetett más országok művészetében, amíg az olasz mozgalom gépiességbe és retorikába fulladt.

A „kétféle tábor" motívumán vagy elméletén kívül adva van itt az esztétikai (tehát morális) programok és az alkotói készség vagy költészeti megjelenítés szerves dialektikájában az első kiindulási pont. Ez mutatja meg, milyen korlátok között mozgott az a „kulturális forradalom", amelyet az olasz avantgarde javasolt az európai értelmiségnek a vészesen közelgő nagy imperialista háború előtt. Nem rejthetjük véka alá a tényt, hogy itt sokkal többről van szó, mint egy többékevésbé befejezett „archeológiai" vagy kritikai kutatásról. Ennek során fel kell tárnunk Boccioni, Sant'Elia, Marinetti és a futurizmust aktívan vagy útitársként vállaló költők és művészek alkotásaiban, invenciójában rejlő tartós értékeket, melyeket nem lehet és nem szabad összekeverni a futurista mozgalom szerencsés vagy szerencsétlen eseményeivel, a nagy megújhodás áramlatával és a szenvedélyes „múltellenes" vitákkal, sem azzal, hogy milyen hatást gyakorolt az olasz futuristákra a hadba lépés körül keletkezett válság, vagy milyen szerepet játszottak ők maguk a fasizmus kialakulásában.

Megállapíthatjuk, hogy a futurizmus, különösen pedig a Marinetti által megfogalmazott és állandóan ébren tartott olasz futurizmus világnézetében állandóan jelentkezett egy kétértelmű dialektika reakció és forradalom között, éppen úgy, mint a fasizmus esetében. Ennek alapján kimondhatjuk, – miért ne? –, hogy éppen úgy léteznek különféle futurizmusok, mint különféle fasizmusok, bár ezzel inkább megkerültük, semmint megoldottuk a problémát. El kell fogadnunk a valóságból, az alap és a felépítmény kölcsönhatásaiból fakadó bonyodalmakat, de ugyanígy nem vethetjük el a fasizmus és a futurizmus egymást kiegészítő jellegét, amelyet a válság szereplőinek magatartása világosan bizonyít. Nem fogadhatjuk el szó nélkül a futurizmus eredendően „reakciós" természetéről szóló nézeteket csupán azon a címen, hogy minden avantgardista mozgalom kispolgári eredetű. A kiegyensúlyozott történelmi ítélethez ellenőriznünk kell bizonyos számú és jól meghatározott munkahipotézist, azután meg kell ha-

tároznunk a kulcsfontosságú pontokat. Bár a futurizmus elszenvedte az európai imperialista válság ellenhatását – amelyre Olaszországban a fasiszta ellenforradalom, Oroszországban pedig az 1917. évi februári és októberi forradalmak következtek ,– mégis erőteljes és széles körű jelenségeket képviselt, részben előzménye, részben következménye volt a modern városi és technikai civilizációnak. Mi ebben is látjuk összeurópai értelmezésének lényegét. Ide tartoznak még az amerikai ipari társadalom bizonyos közvetlen vagy áttételes hatásai. Így látták a kérdést olyan forradalmárok, mint Gramsci, olyan gondolkodók, mint Croce, vagy a gyakorlati cselekvés olyan „bajnokai", mint Mussolini, akik nagy és eléggé újszerű témát fedeztek fel: a „feltörekvő várost", amelyet Marinetti, Boccioni és Sant'Elia különböző formákban magasztaltak vagy értelmeztek.

Nem kerülhetjük el másrészt azt sem, hogy pontosan megvizsgáljuk, miként is viszonyult a futurizmus az említett általános összefüggéseken belüli konkrét társadalmi mozgásokhoz. Az „elvetélt forradalom" hipotézisét kiegészíthetjük az „irracionális racionalizmus" képletével. Ez felhasználja az erőszak valamennyi mítoszát és a kapitalizmus dinamikáját, hogy meggyorsítsa a kulturális megújhodás ütemét egy annyira dualista társadalomban, amilyen az olasz. A futuristák célja kezdettől fogva az volt, hogy lenyessék a burzsoázia és a proletariátus egy részének szárnyait. Így szervezkedtek politikai értelemben, ez volt ideológiai törekvésük, amikor a mozgalom 1909-ben, a Giolitti-korszak és a régi európai rend fénykorában létrejött. De Maria – Sanguinetivel folytatott vitájában – hangsúlyozta a futurista vezér személyében rejlő ellentmondást, amennyiben Marinetti nem a kispolgárságból, hanem „a gazdag, szabad foglalkozású nagypolgárság" köréből származott. A „félig mecénás, félig impresszárió Marinetti helyzetének hibrid jellegét" igazolja, hogy költőnk a szervezett munkások mozgalma, illetve a burzsoázia különféle csoportjai között helyezkedett el. Itt derül ki világosan,

milyen alapokra épített „modernizáló" törekvéseiben a futurista értelmiség: a burzsoázia „leghaladóbb" szárnyával kötött szövetséget. Ez a döntés kihívást jelentett a paraszti rétegekkel szemben, de az uralkodó osztály egyes csoportjai közötti egyensúlyra törekvő Giolitti-féle politikával szemben is. Lényegében abból fakadt, hogy a futurizmust erős szálak fűzték az északi, főleg a milánói, kereskedelmi és pénzügyi körökhöz. A mozgalom – bizonyos fokú autonómiájának megőrzése mellett – elszenvedte és visszatükrözte e körök későbbi viszontagságait. Ebből a szemszögből a futurizmus történelmi problémája az olaszországi fasizmus és kapitalizmus viszonyának kérdéséhez csatlakozik, továbbá ahhoz a törekvéshez is, hogy minimális valóságérzékkel és maximális megközelítéssel határozzuk meg, mivel is járultak hozzá a fasizmus ideológiai és társadalmi összetevői az ország társadalmi és gazdasági átalakításának bonyolult és ellentmondásos folyamatához. Ez az átalakítás, mint tudjuk, legalább annyira voluntarista, mint parancsuralmi alapon zajlott le.

A futurizmus intellektuális és politikai mozzanatai között fennálló kapcsolatok tisztázásának alapvető adatait, filozófikus értelemben, a „manifesztumok" sorozata szolgáltatja. Első gyűjteményük a *Lacerba* című folyóiratban jelent meg 1914-ben, majd 1917-ben és 1919-ben kiegészült, annyira, hogy kivételesen értékes forrás áll rendelkezésünkre az „ideológiát" kifejező művészeti és politikai szintézishez. A futurizmus elsősorban kétségtelenül a gondolatok áramlását jelentette, írók és művészek csoportosulását – összetartását és széthúzását is –, ezért az a probléma, hogy miként is viszonyult a mozgalom az olasz politikához a liberális állam válságának időszakában, szükségszerűen feltételezi az 1909 utáni olasz társadalom vizsgálatát. A futurista csoportok politikai története és szociológiája – eltekintve néhány általános vonástól és néhány újabban feltárt értékes, de nem mindig döntő mozzanattól –, sajnos alig ismert; kevés a dokumentum, a kutatómunka sem kielégítő. Mindenesetre tény,

hogy az olasz futurizmus aktív vagy jelképes politikai szerepéről folytatott vita csak akkor vezethet kielégítő eredményekre, ha a legnagyobb mértékben a korabeli dokumentumokra támaszkodunk. Általában megfigyelhetjük, hogy a politikai (és nem csak politikai) síkon tapasztalt és különféle okokkal alátámasztott ideológiai tartózkodást „semleges" területen elvégzett filológiai átértékelés követte. Különféle életrajzi és bibliográfiai munkákban – olyan kitűnő szakembereknek köszönhetjük ezeket, amilyenek Maurizio Calvesi a művészetek, De Maria az irodalom és Verdone a színjátszás és a filmművészet területén – elhanyagolták vagy átértékelték a nyilvánvalóan „negatív hatásoknak" vagy a kérdéshez nem tartozóknak minősített politikai vonatkozásokat. A korai olasz futurizmus alapjait és társadalmi törekvéseit, sőt néhány cseppet sem másodlagos esemény leírását ugyanígy lebecsülték, homályba borították. A további kísérletek ellenére ez a köd nem oszlott el. Áttételes és meglehetősen súlyos ideológiai félreértések okoznak zavart, amelyek összhatásukban szerfölött eltorzítják a képet.

Piero Gobetti 1924-ben kialakított álláspontja megegyezik Croce nézeteivel, mindketten a Gentile-féle reform által kirobbantott vitához szóltak hozzá. Véleményük szerint ez a reform nem volt kifejezetten fasiszta jellegű, mert a „legvalódibb" fasizmus inkább a futurista előzményekből merített. Croce még nem érkezett el az antifasiszta értelmiségiek 1925-ös Manifesztumához, de a fiatal liberális gondolkodó, Gobetti, már igyekszik leleplezni az erősödő diktatúra kispolgári arculatát. Gobetti számára a fasiszta reakció természete „latin, felforgató és futurista", magáról a futurizmusról pedig így ír:

> Marinetti művészete a maga egészében a marcia su Romát készíti elő. Egy ügynök művészete ez, aki a testkultusz, a rohamcsapatok és a diákok felforgató tevékenységének dicsőségét zengi. Mussolini

azért érvényesült, mert Marinetti tapasztalatai megnyitották előtte az utat. Marinetti volt az első, aki megmutatta, hogyan is kell Milánóban egy mozgalmat rögtönözni. Marinetti iskolájában nőttek fel a mai Olaszország miniszterei: Carli, Settimelli, Bottai, Bolzon stb... Ez volt az első fasiszta forradalom első vezérének pszichológiája.

Ez a magyarázat első pillantásra túlzottnak és vitathatónak látszik, lényege mégis az az objektív megállapítás, hogy Marinetti egy olyan „mozgalom" feje, amely Milánóban már előrevetíti a fasizmus megszületését. A futurizmusról alkotott ilyen és hasonló „ítéleteket" nem csupán azért említjük, mert felbukkannak a témának szentelt újabb kritikai irodalomban, hanem azért is, mert szeretnénk előmozdítani világosabb értelmezésüket a kor politikai és kulturális légkörének szemszögéből. Ez az óvatosság érthetőbbé teszi Gramsci álláspontját is, pontosabban megvilágítja, még ha közvetve is, az általa felsorolt mozzanatokat, melyeket Marinetti és a háború előtti politikai futurizmus legfőbb magasztalói ravaszul kiforgattak annak bizonyítására, mintha a futuristák kezdettől fogva az akkori idők munkásmozgalmához tartoztak volna.

1922 szeptemberében Gramsci egy kérdőívre (valószínűleg Trockij által felvetett kérdésekről volt szó) adott ismert válaszaiban határozottan különbséget tesz a háború utáni, illetve a háború előtti futurizmus között. Gramsci érvelése most már e kérdés körül forog, ezen belül pedig Marinetti központi helyet foglal el, de – és ezt szeretnénk hangsúlyozni – nem ő az egyedüli központ. A kissé aprólékos és néha a tárgytól elkalandozó fejtegetések mégis lényeges és részben ellentmondásos kérdéseket érintenek, következésképp nehéz belőlük egyetlen idézetet kiragadni. Mindenesetre kiderül, hogy Gramsci kifejezetten megveti Marinettit mint embert és mint politikust:

A háború előtti futurizmus legjelentősebb exponensei fasisztákká lettek, Giovanni Papini kivételével, aki katolikus lett, és írt egy „Krisztus történetét". A háború alatt a futuristák voltak „a végsőkig vívott harc" és az imperializmus legelszántabb hívei... Marinetti... a háborúban mint egy harckocsizászlóalj parancsnoka vett részt, és legutolsó könyve, az „Acélalkók", lelkes himnusz a harcban álló harckocsikról. Marinetti összeállított egy brosúrát „Félre a kommunizmustól" címmel, amelyben kifejti politikai tanait, ha általában tanoknak nevezhetjük ennek az olykor szellemes, de mindig extravagáns embernek az agyszüleményeit.

Gramsci másodsorban felvázolja a háború alatti és utáni futurizmus politikai-ideológiai térképét (szinte egész tanulmánya ezt az átmenetet vizsgálja), és itt felbukkannak Corra, Settimelli, Papini, Palazzeschi és mások nevei. Szól a központi magról is, amelynek szócsöve az *Il Principe* című hetilap. A leginkább a torinói viszonyokat ismerő Gramsci talán túloz, vagy nem eléggé pontos, amikor a háború előtti futurizmus „népszerűségéről" szól.

A háború előtt a futuristák nagyon népszerűek voltak a munkások között. A *Lacerba* folyóirat, amelyet húszezer példányban nyomtak, négyötöd-részt a munkások között terjedt. A nagyobb olasz városok színházaiban tartott számos futurista művészi manifesztáción nemegyszer megesett, hogy a munkások védelmezték meg a futuristákat a félarisztokrata vagy burzsoá fiatalokkal folytatott verekedésekben.

Nyilvánvaló, hogy itt, bizonyos társadalmi sematizmus kíséretében (talán szerepet játszik szavainak pontatlan leírása is?) jelentkezik Gramsci fiatalkori rokonszenve a futurista

mozgalom iránt. Ő egyébként nem vehetett részt személyesen a többnyire Torinón kívül zajló „futurista estéken". Írásából talán az is kiderül, hogy az ügy reménytelenségének tudatában is bízott még a hagyományos burzsoá-intellektuális tömb belső törésének kiaknázhatóságában. („Azok a dolgozók, akik a futurizmusban a megcsontosodott, a néptől idegen, elavult olasz akadémikus kultúra elleni harc elemeit vélték megtalálni, ma fegyverrel a kezükben kell hogy harcoljanak szabadságukért; érdeklődésük a régi viták iránt igencsak megcsappant.") Nem felejthetjük el másrészt, hogy Gramsci eléggé kimerítően számolt be a futurista politikai párt 1918 elején terjesztett kiadványáról, és ennek során paradox összehasonlítást tett Marinetti és Cavour között, az ellentmondást „az uralkodó osztályok iránti legkegyetlenebb megvetéssel" oldva fel. Ne feledjük azonban, hogy már akkor használta az új iskola hirdetőivel és tanítványaival szemben az „üvöltő majombandák" kifejezést, amelyet 1919-ben újra elővett a fasizálódó kispolgárság megbélyegzésére. A két véglet, 1918 tavasza és 1922 ősze között helyezkedik el a mélyebb elvi állásfoglalás, amely a *L'Ordine Nuovo* hasábjain látott napvilágot 1921 elején. Az írás feltehetően Gramsci kezétől származik, és mintha felidézné 1917-ben írt, „A forradalom a »Tőke« ellen" című cikkének szellemét:

> A futuristák ezt a feladatot teljesítették a burzsoá kultúra területén ... *határozottan és világosan látták, hogy korunk, a nagyipar, a lüktető és kavargó életű nagy munkásvárosok kora másfajta művészeti, filozófiai, erkölcsi és nyelvi formákat kell hogy létrehozzon.* Megvolt bennük ez a határozottan forradalmi felfogás, ez a teljességgel *marxista* felfogás ugyanakkor, amikor a szocialisták távolról sem foglalkoztak hasonló problémákkal ... A futuristák a maguk területén, a kultúra területén forradalmárok ...

Gramsci tehát igen messzire ment a futuristák forradalmi szerepének értékelésében, de azt a kultúra területére szűkítette le. („... Ezen a területen, a teremtő alkotásokén, talán a munkásosztály sem fog tudni hosszú időn át többet produkálni, mint a futuristák.") Meg kell jegyeznünk, hogy akkor, 1921 januárjában, Gramsci minden szavát áthatotta a szocialistákkal folytatott ádáz vita. Gramsci rokonszenve a kultúra területén forradalminak bizonyuló futurizmus iránt összekapcsolható akkor még erősen érezhető ifjúkori ízlésével, Bergson, Sorel és a liberalizmus ápolásával. Gramsci közeledése a hagyományok forradalmi megdöntésének mozzanatai felé, amely később a marxizmus igen eredeti értelmezéséhez és átértékeléséhez vezetett, önmagában véve is igen fontos. A „Marinetti forradalmár?" és a Trockijnak írt válasz azonban, anélkül, hogy bármit is elvennénk Gramsci politikai és eszmei állásfoglalásának értékéből, bizonyos mértékig tisztázásra szorul, már csak azért is, mert ez ideig e szövegeket kritikátlanul használták fel a futurizmusról alkotott, szinte kizárólagosan esztétikai szemléletű vizsgálatok közben. Ennek során a szerzők gyakran és szívesen feledkeztek meg az irracionális vonatkozásokról, elsősorban pedig a politikai összefüggésekről. Íme Alfonso Leonetti néhány alapkérdést érintő ellenvéleménye:

> Ugyancsak légből kapottnak minősíthetjük azt az állítást, miszerint „a húszezer példányban megjelenő *Lacerba* című folyóiratot a munkások négyötöde olvasta" ... Az *Avanti!* azokban az években (1913–1915) harminc-negyvenezer példányban jelent meg. Ha elfogadjuk, hogy a *Lacerba* (1913–1915) húszezer példányban jelent meg, ennek négyötöde, vagyis tizenhatezer példány pedig eljutott a munkások kezébe, akkor megállapítható, hogy az a nehézkes nyelvű folyóirat, amelyet vájtfülűek készítettek vájtfülűek számára, jobban elterjedt a munkások köré-

ben, mint a dolgozóknak szánt szocialista sajtótermékek. Ezt szerintem józan ésszel nem lehet elfogadni.

Nem kérhetjük tehát számon az éppen akkor Moszkvába érkezett Gramscitól a futurizmus globális értékének történeti és kritikai megvilágítását, már csak azért sem, mert az ifjú Gramsci a jelek szerint inkább a *Lacerba* és a *Voce* köré tömörülő firenzei csoportokkal foglalkozott, nem annyira a valódi Marinetti-féle futurizmussal, és mert az érettebb Gramsci alkalmilag visszatér majd 1918-ban tett megállapításához („az üvöltő majombanda"). Mindent összevetve nem tagadhatjuk, hogy a torinói szocialista pártszervezethez csatlakozott fiatal szardíniai értelmiségi, ha vitázva is, de kifejezetten rokonszenvezett a futurizmussal. E rokonszenv révén tendenciájában „forradalmi" álláspontot foglal el a háború előtti politikai válság csúcspontján, és később éppen ezen keresztül hirdetheti a háború utáni szocialista baloldal néhány elszánt tagjával együtt, hogy a munkásosztálynak öntudatra kell ébrednie az önálló kulturális tettek területén.

Előbbi állításaimmal – folytatja Leonetti – egy pillanatra sem kívánom kétségbe vonni Marinettinek Torinóban 1922-ben elmondott és Gramsci által is idézett véleményét, amely szerint „a munkások sokkal jobban megértették a futurizmus problémáit, mint a polgárság". Ez már más téma. A munkások azért értették meg a polgárságnál jobban a futurizmus problémáit, mert felfedezték újszerűségét, de ugyanakkor felfogták korlátait is, azt, hogy a futuristák képtelenek áttörni a szabad művészi alkotást meghatározó, az alapot és a felépítményt magában egyesítő társadalmi struktúrát.

Más szavakkal, úgy tűnik, mintha Gramsci nézetei vagy az általa szerkesztett lapok állásfoglalásai kísérleti jellegű, megközelítő értékű és részben naiv vitához kapcsolódtak volna. Ez a vita új közeledési és együttműködési formákat keresett a munkásosztály és a „kulturális forradalom" között. Az „Erkölcsi élet klubjának" megteremtésére irányuló kísérlet, a *L'Ordine Nuovo* mint hetilap és a *Proletkult* torinói szekciója, amelyre a kommunista vezető 1922-es utolsó írásában utal, amikor hátat fordít a futurizmusnak, mind-mind a képhez tartozik.

A futurizmus egyes fázisainak vízválasztóira és a mozgalomnak a nemzeti kultúra története szemszögéből értékelhető társadalmi kapcsolataira Eugenio Garin mutatott rá, a háborús beavatkozás teremtette válság elemzése során:

> A beavatkozás, sajnos, egy válságfolyamat végső pontjával esett egybe. A futurizmus már néhány éve, 1909 óta sürgette a háborút... A firenzei hagyománytisztelők először futuristák lettek, majd interventisták, még később fasiszta rohamosztagosok. A *Lacerba* 1913-tól kezdve jelent meg, egy száma négy fillérbe került, és minden tizenötödik napon szolgáltatta a soron következő szellemi táplálékot... A *Lacerba* hasábjain kétségtelenül fontos és szép dolgok is megjelentek, de már 1915-ben, sajnos, heti két fillérért az erőszak és az aljasság lehangoló felhívásait terjesztette.

Az intervenció éve Marinetti számára az igazi „futurista év", amikor már nem a munkásokhoz fordul (fordult valaha hozzájuk?), hanem a „diákokhoz" intézi szavait. Sőt, ekkor írja meg „ad usum Delphini", a futurista politikai mozgalom történetét. Ekkor jelenik meg először és terjed el ez a kifejezés. Az addigi állomások az 1909. február 20-i első manifesztum, amelyet a *Le Figaro* közölt, az 1911. évi tripoliszi vál-

lalkozás alkalmával szerkesztett manifesztum, végül az 1913. évi választások alkalmával szerkesztett kiáltvány. 1915-ig azonban ez a következetesen harcias futurista szellem lényegileg egyetlen programot fejezett ki, ezért sokan, politikusok és értelmiségiek egyaránt, másodlagosnak tekintették jelentőségét. Csak később sikerült újraértékelni és végleg tisztázni a futurizmus eredendően politikai természetét, beleértve a futurista művészeti mozgalom időszakát, amely megelőzte az 1914–1915. évi politikai fellépést. A háborús felbuzdulás láttán egyedül Gian Pietro Lucini mert szakítani Marinetti csoportjával, csak ő mert „túllépni" a futurizmus fórumain és elvein:

> A politikai tettet a Tripoliban olasz szemszögből legálisnak számító Bonnot-féle banda hajtotta végre, amíg az esztétikai tett arra szorítkozott, hogy sajátos és nevetséges támadást intéztek az olasz nyelv szerkezete ellen. A cár (Marinetti) továbbra is tilalomfákat állított fel, és miután szerinte a *világhigiéné* egyetlen záloga a háború, fel kell koncolni a törököket, az arabokat, egyáltalában mindenkit, aki nem borult le Giolitti és a király Olaszországának nagysága előtt.

Ez az önkritikus és szinte látnoki erejű felelősségvállalás meglehetősen fontos körülmény a háború előtti futurizmus eszmei történetében, éppen a problémafelvetés módja miatt, mégis eléggé elszigetelt jelenség maradt. A benne foglalt politikai véleménykülönbség alig gyűrűzött tovább, sőt, szűkebb körben egyenesen újra igazolta, megerősítette Marinetti nézeteit. 1915 februárjában különféle indokok alapján megkezdődött a *Lacerbá*tól való elszakadás. Azok a külső támogatók hagyták ott, akik a mozgalomban „ördögűzéssel" kezdtek próbálkozni. Az ideológiai és irodalmi viták csúcspontján távoztak. Az inkább negatív, mint pozitív magatartások idő-

szaka után az ikonoklasztázia vízeiről a konzervatívok táborába átevező Prezzolini és Papini is igazolást keresett, „tapasztalataira" hivatkozva. A háborús beavatkozást megelőzően kitört tehát a tendenciákat és az egyéni helyezkedést meghatározó válság. 1914. április 28-án háromsoros közlemény jelent meg a *Voce* hasábjain, amelyben Palazzeschi kijelentette, hogy semmi köze többé a futurista mozgalomhoz, nevét ezzel kapcsolatban nem engedi felhasználni. Prezzolini az eseményhez fűzött kommentárjában kiemelte, hogy Settimelli szinte egyidejűleg csatlakozott a mozgalomhoz. Settimelli a *Difesa dell'arte* című folyóirat köré tömörülő csoporthoz csatlakozott, majd Bruno Corra (és Mario Carli) társaságában a futuristák interventista politikájának egyik leglelkesebb szószólója lett. Később mindez, különösebb törés nélkül, a fasiszta rohamosztagok első háború utáni akcióiba torkollott. A Marinetti-féle futurizmus platformja most már a „pánitalianizmus" – a pángermanizmussal szemben álló kifejezés még 1911-ből származik –, és a fordulatot csak meggyorsította az európai konfliktus kirobbanása, majd az olasz hadüzenet. A hadba lépés melletti első komolyabb megmozdulásokat éppen Marinetti szervezte Milánóban, 1914 szeptemberében. A Mussolinival kialakított egyetértés első látványos megnyilvánulása Róma egyik terén zajlott le, egy válságos politikai pillanatban. Boccioni és Sant'Elia (aki 1914. július 11-én tette közzé „A futurista építészet" című manifesztumát) elesett a fronton, Settimelli és Corra pedig (utóbbi „Sam Dunn meghalt" című műve talán az első szintetikus futurista regény) a háborúra uszító és imperialista futurizmus oszlopai lettek. 1916 júniusában megjelentették *L'Italia futurista,* majd 1918 szeptemberében *Roma futurista* című lapjaikat. A frontokon nem ritkán különleges osztagokban harcoló futuristák így készültek fel a háború utáni időkre, a Rohamosztagosok Szövetségébe és Mussolini fasiszta pártjába történő belépésre. A futurizmus egyébként igen válságos és főként Olaszország szempontjából sorsdöntő időszakban ke-

letkezett. 1908 és 1909 között az országra, a közvéleményre és az értelmiségre erős hatást gyakorolt a nacionalizmus gyors fellángolását előidéző boszniai válság. Ha megközelítő pontossággal próbáljuk felvázolni a Marinetti mozgalmába áramlott művészek életútját és magának a mozgalomnak a kronológiáját, megállapíthatjuk, hogy ezek az emberek, kis számú kivételtől eltekintve, egyszerűen hátat fordítottak a szocialista vagy liberális eszméket melengető múltnak, mert csupán a még embrionális állapotban levő futurizmus őstörténetét látták benne. Ez a jelenség éppen úgy érvényes Mussolinira és fasiszta kádereinek többségére. 1909-ben a szocialista- és munkásmozgalom is válságba került, megindult a forradalmi szellemű szakszervezeti vezetők félreállításának folyamata, teljes erővel zajlott a vita a szocialisták részvételéről a kormányzásban, és az érdeklődés homlokterébe kerültek Sorel tanai is a „Réfléxions sur la violence" első teljes olasz nyelvű kiadásával. Elkezdődött Giovanni Giolitti „hosszú miniszterelnöksége" és érlelődni kezdett az úgynevezett nemzeti megújhodás programja, amelyet a *Voce* hirdetett meg. E lap köré tömörült az 1914–1915-ben Giolitti ellen élesen fellépő antidemokratikus ellenzék zöme. 1909-re éleződtek ki az antiklerikális megmozdulások, ekkoriban indult meg az anarchisták bizonyos fokú aktivizálódása. Közben Milánóban megalapították a *Sciarpa nera* című lapot, az individualista nihilizmus e furcsa bölcsőjét, amely nem annyira társadalompolitikai, mint inkább irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozott (De Maria joggal hangsúlyozta, hogy ez a tendencia a futurizmuson belül is jelentkezett).

A futurizmus, ahogyan azt első manifesztuma jelzi, tipikusan olasz gyökerekből ered, és a kulturális hagyományok forradalmi átalakítására törekszik:

> Itáliából csendül fel az egész világ számára mindent elsöprő, gyújtó hatású, erőszakra építő kiáltványunk, amellyel ma létrehoztuk a *futurizmust*, mert

meg akarjuk szabadítani ezt az országot rákfenéjétől, a professzoroktól, az archeológusoktól, az idegenvezetőktől és a régiségkereskedőktől.

Az első kiáltvány tizenegy pontjában felsorolt célok és indokok szerint a lázadás elsősorban „kulturális" természetű. A nacionalizmus és a kozmopolitizmus között kétértelműen elhelyezkedő új avantgarde társadalmi összetétele nem világos, így a mozgalom eleinte a fiatalok kihívásának tűnik, nemzedéki fellépésnek. („Körünkben a harmincévesek a legidősebbek . . .") Az említett *Lacerba*-gyűjtemény következő kiáltványa, „Öljük meg a holdfényt" (1909. április), ugyancsak nyíltan hagyományellenes és a futuristák első, szinte kizárólag Milánóban tevékenykedő csoportjára utal (Buzzi, Palazzeschi és mások). A firenzei csoport csak később lép színre. A milánói felhívásra azonban már jelentkeznek az ország minden részéből, így délről is, a festők, költők, zeneszerzők és szobrászok.

Mint már említettük, csak a háború után indult meg a futurizmus történelmi szerepének kritikai értékelése. A fasizmus ismeretében sor kerülhetett számos bizonytalan és sokértelmű mozzanat teljes vagy részleges tisztázására. Megjelentek Marinetti magasztalói és szinte egyidejűleg láttak napvilágot Gobetti vitairatai és Croce értelmezései. Olaszországon kívül az elsők között Trockij kísérelte meg az olasz futurizmus „társadalmi természetének" elemzését. Néhány évvel később Viktor Percov tollából kaptuk meg a mozgalom politikai és társadalmi történetének első, legalább annyira találó, mint maró hatású vázlatát. Művében a hangsúlyt Marinettire, a „fasizmus szellemi istápolójára" helyezi, aki esztétikai és intellektuális síkon foglalta össze a sajátos olasz kulturális és gazdasági viszonyoknak megfelelő imperialista programot. Érdemes itt megjegyezni, hogy ezek az osztályszellemben fogant és szilárdan marxista beállítottságú értelmezések nem csupán túlhaladják Gobetti vagy Croce nem éppen rendszeres, kissé

felületes és rögtönzött pszichológiai megérzéseit, hanem ráadásul felhasználják mindazt, amit maga az olasz avantgarde megalapítója vetett papírra a fasizmus és a futurizmus kapcsolatairól. Marinetti két kései önéletrajzi írásában – „A nagy, hagyományos és futurista Milánó" és az „Egy Egyiptomban született olasz érzékenység" – egyértelműen tisztázta a futurizmust döntően befolyásoló hatások szerepét. A futurista vezér talán azért különbözik harcostársaitól és talán azért jár előttük, mert „olaszosságának" gyökereit távoli országokban szerzett tapasztalatokból merítette (csupán a Dél-Amerikába kivándorolt Bolzont hasonlíthatjuk hozzá, bizonyos határok között). Nem kevésbé fontos Marinetti találkozása a modern nagyvárossal, legyen az Milánó vagy Párizs, ebből ered az annyi fiatal értelmiségire is jellemző elidegenedés egy provinciális, túlságosan elöregedett és kispolgári szellemű Olaszországtól. Milánó már akkor az ország kereskedelmi és ipari fővárosa, ahol mintegy sűrűsödnek az ellentmondások. Az olasz kapitalizmus fővárosában

> A tömeg sötéten, egyhangúan hömpölyög,
> terjed a nyüzsgés
> és vele a gond.
> Háromszázezer munkás,
> hatalmas folyam . . .

A modern nagyvárosban Marinetti néha találkozik olyan emberekkel, mint Walter Mocchi, Arturo Labriola vagy Paolo Valera, de a munkásmozgalmat egyrészt úgy értékeli és érzékeli, mint az anarchista és populista Valera, másrészt ösztönszerűen és intellektuális alapon is leküzdhetetlen ellenérzést táplál iránta: „a széles össznépi gyülekezetet a legbrutálisabb ostobaság és a legvörösebb erőszak mámora jellemzi . . ." A futuristák és főleg szellemi vezérük anarchizmusa tehát kétélű, inkább felforgató, semmint forradalmi, azután erős arisztokratikus hatást is mutat. De még csak 1905-öt

írunk, amikor Marinetti „Le Roi Bombance" című művét „az egyetemes boldogság nagy szakácsainak", Filippo Turatinak, Enrico Ferrinek és Arturo Labriolának ajánlotta. Boccioni, aki 1911-ben alkotja meg „A feltörekvő város" című vásznát, vagy Carrà, aki ugyanabban az évben állítja ki „Galli anarchista temetése" című festményét, egészen más elveket vallanak, másféle magatartást tanúsítanak, mint Marinetti. A különbséget Boccioni már elég korán észrevette, amikor 1909-ben találkozott a futurizmus vezérével. A probléma azonban nem az, hogy különbséget tegyünk a futurizmus különféle képviselői között, sem az, hogy bármilyen értelemben is kiemeljük a Marinetti által irányított mozgalom, valamint a szocialisták, a munkásmozgalom egyes szektorai között létrejött alkalmi eszmecseréket. Bennünket inkább e kapcsolatok értelme érdekel. A futuristák első nyilvános fellépéseinek sikere érzékenyen érinti ugyan a konzervatív elemeket, de a mozgalom már a nacionalizmus felé halad, még ha rokonszenvet is kelt forradalmi szakszervezeti berkekben. Marinetti, 1910 júniusában elmondott nápolyi beszédében, Sorel eszméire hivatkozva „az erőszak szépségét és szükségszerűségét" magasztalja. Mint a mozgalom ideológusa, Olaszországban és külföldön egyaránt hirdeti az Ausztria elleni háborút, szítja a nacionalizmust az adriai térségben.

Nem tagadhatjuk, hogy a futuristák magatartása bizonyos rokonszenvet keltett egyes republikánus körökben, különösen a hármas szövetséget ellenőrző irredenta csoportokban, míg a másik oldalon velük tartottak az antiklerikális és kispolgári, inkább „népieskedő", semmint népi tömörülések. Ennek egyik előjele, 1910 elején, az az első milánói futurista est, ahol Asinari di Bernezzo tábornokot éltették, és ahol egyúttal lezajlott az első osztrákellenes tüntetés. Tény, hogy a rendőrség közbelépett, de az is tény, hogy Paolo Buzzi költőt, amikor felolvasta az osztrákokat szidalmazó művét, az Operában összegyűlt közönség egy része antimilitarista közbeszólásokkal zavarta:

„Le a hazával!" – kiáltja számos felforgató elem. Röpködnek a rettenetes szitkok, verekedés tör ki, pofonok csattannak, a hölgyek sikoltoznak. Marinetti szót kér a pokoli lárma közepette, majd kifejezi sajnálkozását, amiért „a legelső fiatal" (a király) megbüntetett egy öreg tábornokot hazafias érzelmei miatt.

Beszélhetnénk még „a pármai futurista forradalomról" – így nevezte el és ekként zengte dicséretét a fáradhatatlan Marinetti. („Tízezer ember két táborra oszolva hömpölygött az utcákon. A hadsereg alakulatai hiába igyekeztek megfékezni ezt a kezdődő forradalmi megmozdulást.") Az egésznek cseppet sem volt népi jellege, hiába kacérkodtak a futuristák „a szakszervezet tömegeivel".

Ezek a meglehetősen hiányos adatok is azt mutatják, hogy milyen téren és milyen értelemben került sor a futurista kaland állítólagos ideológiai összefonódására a baloldali vagy szélsőbaloldali mozgalmakkal és áramlatokkal. Felesleges mondanunk, hogy ezek a kapcsolatok, ha egyáltalában létrejöttek, teljesen kívül estek a tulajdonképpeni szocialista párt és az újsütetű futurista mozgalom szféráin. Ha akadtak is a szocializmus felé mutató törekvések, ezek ritka és tiszavirágéletű egyéni kezdeményezéseknek számítottak. Adva voltak azonban – a mindenkori avantgardista mozgalmak szellemére és szerkezetére jellemző nem demokratikus keretek között – bizonyos ellentmondásos természetű, anarchista befolyások, bizonyos közeledés a szakszervezeti mozgalom eretnek és számkivetett köreihez. A szocialisták napisajtója, folyóiratai és kultúrája kívül maradt a dolgokon, már csak azért is, mert nem rendelkezett az elemzés és a visszavágás képességével. A legjellemzőbb példát talán Tomaso Monicelli szolgáltatta, akinek Milánóban megjelenő, *Viandante* című eklektikus folyóirata hihetetlen szívóssággal adott helyt populizmusra gyakran hajlamos politikai és irodalmi rovataiban

Arturo Labriola és Guido Gozzano cikkeinek. A republikánus és irredenta Innocenzo Cappa azt javasolta a lapocskának, hogy kösse meg „a függetlenek szent szövetségét", kiterjesztve ezt egészen a futuristákig, Paolo Valera közvetítésével. Monicelli elfogadta a javaslatot, felszólítva a szétszórt erőket, hogy „lépjenek szabad és nyílt területre", de ez az „arisztokratákra és plebejusokra" épített „önfelszabadító egyesülés" egy Lucini és egy Govoni pillanatnyi felbukkanása ellenére hamarosan időszerűtlennek bizonyult, igen gyorsan szét is hullott.

Az operaházi eset után még a független és fegyelmezetlen Monicelli is kénytelen állást foglalni:

> Ez az epizód valóban annyit ér, amennyit Marinetti belemagyarázott: az elkerülhetetlen háborúra utaló osztrákellenes tüntetésről van szó? Nem hiszszük és nem is akarjuk ezt hinni. Mert ha a futurizmus ma még eléggé ártalmatlan és nem egészen ellenszenves jelenség is, holnapra már a sovinizmus erőszakos és veszedelmes iskolájává nőheti ki magát.

Giolitti hanyatló korszakában a futurizmus valamennyi jelentősebb képviselője a kispolgári és polgári rétegekből származott, talán az egyetlen Marinetti kivételével, aki magánvagyonát a mozgalom szolgálatába állította. Valamennyien fiatalabbak az 1872-ben született Marinettinél. Lucinit kivéve, aki csak útitárs, bár 1908-ban megjelent „A szabad vers poétikai létjogosultsága és programja" című munkája igen nagy szerepet játszott a futurizmus elterjedésében. A többség 1885 és 1895 között született, és alig több mint húszéves az első világháború kitörésekor. Több mint a felük vidékről érkezett. Kezdetben alig négyen-öten vannak, de számuk egyre nő. Ennek a futurista „csapatnak" az ifjúsága az ország iparosodása során érik be, majd a Giolitti-korszak kö-

zepe táján kezdi ellentmondásosan átérezni a politikai és társadalmi modernizálódás bonyolult válságát. A fiatalok vagy a kevésbé fiatalok visszautasítják a játékszabályokat, a hagyományok előírásait, elutasítják a nekik szánt szerepet, elvetik a burzsoázia osztályelőírásait, áttérnek a tagadásra a művészetben csakúgy, mint a politikában. Szétzúzzák a „művészet a művészetért" felfogást, de megvetik a politikát. Számszerűen jelentéktelenek, minőségileg azonban jelentős réteget képviselnek, amely kifejezésre juttatja a kispolgárság általános lázadását. És a dolgok helyrehozatalára törekszik, a modern tőkés világ meglevő formáiból merítve ösztönzéseit, mégis ingadozik a fiatalokra jellemző tiltakozás és a társadalmi lázadás között. Képtelen túllépni egy reménytelenül individualista pszichológia korlátain, így elkerülhetetlenül összeütközik a tömegekkel.

Politikai-társadalmi és esztétikai szempontból a futuristák leghősibb és legőszintébb korszakukban kifejezésre is juttathatják a felszabadítás iránti vágyat, amely utat keres magának a megszámlálhatatlan technikai és ideológiai lehetőség között; írásaikból és munkáikból valóban nem hiányoznak a „társadalmi összefogás" és a messianizmus De Maria által is hangsúlyozott elemei. Ugyanakkor sohasem hiányzik a reakciós felforgató elemek keveréke és kispolgári eredete. Összetevői egyre inkább nyilvánvalóvá lesznek, amikor ideológiai és filológiai úton kutatni kezdjük a reakciós és D'Annunzio táborához tartozó Mario Morasso közvetítő szerepét. Morasso a feminizmus és a szocializmus ellen hadakozó zavaros próféta, az arisztokratikus individualizmus előharcosa és az olyannyira olasz „esztétikus imperializmus" fogalmának hirdetője.

1909 februárjától 1919 márciusáig, tehát tíz éven át a futuristák „programja", vagy amit a futuristák programként fogadnak el (a politikai kezdeményezés mindig az alapítótól ered, aki egyúttal zseniális kultúrszervező) további útmutatásokat nyújt a mozgalom terjedésére, a szorosabb értelemben

vett aktív fellépésre. Ezért nem könnyű különbséget tenni az egyes személyek állásfoglalásai között, amikor ezek nem nyilvánultak meg egy – valljuk be őszintén – többnyire a legpolitikusabb vezér javaslatait tartalmazó közös nyilatkozattól való egyértelmű és tudatosan vállalt eltérésben. A vezér, Libero Altomaréhoz intézett bizalmas levelében, világosan körvonalazta jövőre vonatkozó terveit és ideológiai elvbarátaival szembeni magatartását. Ebből kirajzolódott a politikai célok felé törekvő olasz futurista avantgarde korai képe:

> Az eddigi csatlakozások alapján a mozgalom máris igazi politikai párttá alakulhatna át. Az emberek és különösen az olaszok ismeretében azonban, pillanatnyilag semmiképpen sem kísérlem meg a mi futurista felfogásunk erőteljes és meg nem alkuvó érvényesítését... Világos célom az, hogy a teljes hírnév csúcsára emeljem a futurizmust képviselő lángelmék egész csoportját... A futuristák egész tábora, a szükséges népszerűség magaslatára emelkedve, számtalan szellemi áttételen keresztül sugározhatja Itália és az egész világ felé a fajtánkat köszvényétől és bénulásától megszabadító hatalmas és újító szellemű, hősies energiát.

Marinetti éppen ezért, nehogy „kimerüljön" mielőtt „elérte volna célját", minthogy pedig nem kívánt belefulladni „a gyűlések, a szavazások, a többségek és a végrehajtó bizottságok ostoba mocsarába", felvetette az „erős szolidaritás és az állandó kölcsönös védelem" kérdéseit. Ezt a szolidaritást és önvédelmet „mielőbb a múlthoz ragaszkodó erők támadásai ellen kell fordítani". Ezzel megszületett a hamarosan nagy erőre kapott csoportos dialektika, amelyben felismerhetők az egyéni művészi törekvések és a többé-kevésbé érett és nyilvánvaló közös direktívák közötti összhang. Ebből a szem-

pontból jobban megérthetjük az egész mozgalom dinamikáját és az akkori társadalommal való bonyolult kapcsolatát.

Az alapokmányban már említett futurista „politikai" program igen nevezetes 9. pontja így hangzik: „Mi a háborút akarjuk magasztalni, a világ egyetlen higiénikus intézményét, a militarizmust, a hazafiságot, a szabadság híveinek romboló cselekményeit, a szép eszméket, melyekért készek vagyunk meghalni, és a nők iránti megvetésünket." Embrionális állapotban ugyan, de mindez kifejezte már az egész születő avantgarde filozófiáját. A militarizmus feltörekvőben volt, amíg a hazafiasságot a régi iskolához tartozó demokraták és szocialisták már „túlhaladott kategóriának" tekintették. A brutálisan nőellenes megnyilatkozást a nem éppen éber és eléggé tájékozatlan közvélemény talán puszta különcségnek fogta fel. A háború magasztalását könnyen minősíthették dekadens magatartásnak – hiszen az is volt –, amíg „a szabadság híveinek romboló magatartása" kétértelműen hangozhatott, mint forradalmi magatartás mindenesetre nem túlságosan izgatta a szocialistákat és az alkotmányos pártok többségét. Végül is, az ellentmondásos megfogalmazások és a további tíz pont tételei nem árulták el az első program „eszmei töltetét". Ne feledjük, hogy egy fiatal művészekből álló mozgalom először lépett a politikai porondra, az újdonság ereje révén elmaradt tehát a részletesebb elemzés. A kritikák legjobb esetben a logika hiányát, a program alig vagy későn megismert pontjainak időszerűtlenségét hangsúlyozták, a pozitivista racionalizmusba vetett naiv hit szellemében. Az 1909. március 7-i választások alkalmából közzétett kiáltvány sem módosíthatta a helyzetet, keveset vállaló, lagymatag megfogalmazása miatt. Formailag túlságosan hasonlított egy akármilyen „demokratikus" napirendhez; a hangsúlyt még mindig a meglehetősen elterjedt és hagyományos antiklerikális érvekre helyezték. A kezdeti taktikai megfontolásoktól függetlenül, a politikai futurizmus igazi programjai, a fasizmust megelőző időszak valóságos melegágyai, 1911-ben és 1913-ban

kerültek nyilvánosságra. A líbiai olasz–török háborúra utaló kiáltvány még túlzottan intellektuális, bár a régi elveket hangsúlyozza – „az erőszak és a veszély szeretetét, a hazafiságot és a háborút" –, és részben ezen a talajon mozog akkor is, amikor megvetését juttatja kifejezésre a hágai nemzetközi döntőbírósággal szemben, követelve a háborút mint „Olaszország nagy futurista pillanatát". Az újdonság lényege itt a *pánitalianizmus* születésének meghirdetése. Ezt a lényeges elemet azonban teljesen hagyományellenes és modern megvilágításba helyezik, bár később, a fasizmushoz való csatlakozás idején módosítják, majd elvetik a tételt. („Töröljük el a Római Birodalom nagyságának terhes emlékét egy százszor nagyobb olasz nagyság tényével.") Az egészet elnyomja az új értékrendre vonatkozó javaslat: „Nyilvánítsuk ki, hogy *Itália* fogalma többet jelent, mint ez a szó: *Szabadság.*" Itt már érezhető a nacionalizmus befolyása, amely a futuristákat közvetve is gyorsabb és be nem vallott akciókra serkenti egyre dinamikusabb és felforgatóbb magatartásukban.

Az 1913. évi választások alkalmával megfogalmazott kiáltvány sokkal mozgalmasabb és érettebb politikai helyzetben keletkezett, világos és találó fogalmazása láttán pedig kimondhatjuk, hogy minden sora rendkívül értékes, a fasizmus előtti időszakot leleplező dokumentum. Már úgy tűnik, hogy egy majdnem mindenkor eredeti szintézisben feloldódtak az ellentétek a belpolitika és a külpolitika között, az 1909-ben meghirdetett régebbi antiklerikális ideológia és az 1911. évi nacionalizmus között, még akkor is, ha az ideológiai szempontok nem is változtak lényegesen. Megmaradt az intellektuális fogalmazás patinája, amely a művészek egy csoportjának társadalmi eredetéről árulkodik, de a kép már eléggé világos, sőt meggyőző, és a maga nemében tartalmas. A manifesztum aláíróit Marinetti, Boccioni, Carrà és Russolo tekintélye képviseli „a futurista mozgalom vezető csoportja nevében", és itt már egységes eszmei felfogással állunk szemben, amely összeolvasztotta és felfokozta az előtte kifejezett tár-

sadalmi, kulturális és politikai tételeket. Feltűnő egyrészt a vizuális séma – a vizuális megoldások jellemzik legjobban a futuristák formai, egyes részeire le nem bontható találékonyságát –, másrészt a nyilatkozatok nyilván nem csupán Marinettitől származó sokrétűsége. A programot kétszer fejtik ki: pozitív és autonóm, valamint negatív és közvetett formában, a két ellentétes tömb („klerikális-mérsékelt-liberális" és „demokratikus-köztársasági-szocialista tömb") állítólagos programjának függvényében, és már az elején, figyelemre méltó következetességgel és folyamatossággal, megismétlik az 1909-ben és 1911-ben már felvázolt pontok lényegét: „Egy teljesen szuverén Itáliáról van szó. Az *Itália* szónak uralkodnia kell a *Szabadság* szó felett." A „futurista politikai programnak" nevezett dokumentum a háború előtti futurizmus közös akciójának csúcspontját jelenti. Ezen belül minket legjobban a demagóg és reakciós, csupán látszólag ellentmondásos vonások keveredése érdekel. A két alapvető tényező ebben az összképben a pánitalianizmus és a szocializmusellenes magatartás. „Az intenzív mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ténykedésre épített Itália" gondolata kiegészül „a proletariátus gazdasági érdekvédelmével és hazafias nevelésével". A legmarkánsabb futurista célkitűzés a kulturális forradalom, a hagyományellenesség, az intézmények tagadása, a régebbi dokumentumokban már felvázolt teljes vagy részleges formában.

Ez a formula, amely megelőzi a nem sokkal később bekövetkezett eszmei hódítást, a tömegek utcai fellépéseit a szervezett dolgozók ellen, kettős szembenállást képviselt az ország két társadalmi és ideológiai táborával. Szembefordultak a burzsoáziával és a munkásosztállyal, biztos sikerre számítva („ez a program diadalt arat"). A harc most már a „fekete gyávaság" és a „vörös gyávaság" ellen irányul. Ebből a szemszögből a futuristák bizonyos értelemben – legalább objektív síkon – visszanyúltak a Papini által egy évtizeddel korábban meghirdetett burzsoáellenes és proletárelle-

nes, nem is liberális, nem is szocialista „újnacionalizmushoz". A gondolatot újra bedobták a köztudatba, hogy ezzel is ingereljék és megkerüljék az Olasz Nemzeti Szövetséget, és megbolygassák a társadalom alapjait, a struktúrák és az ideológiák szerepének alapos ismeretében. A futurista programok fokozása és ismételgetése konkrét tényekhez kapcsolódik. Ez a folyamat – a tripoli vállalkozás és a megerősödött olasz imperializmus még erőszakosabb jelentkezése nyomán – visszatükrözi „a háború szellemi felhasználását és az értelmiség politikai felhasználását a háború érdekében". Itt azonban hangsúlyoznunk kell a futurista avantgarde Szókratész maieutikus módszerét követő, nem csupán elméleti, hanem gyakorlati értékű ténykedését, amellyel a mozgalom kifejezetten az ország gazdasági és kulturális életének korszerűsítésére és ésszerűsítésére törekedett. Az 1913. október 11-én közzétett kiáltvány pozitív része diszharmonikus, kétértelmű, erősen álcázott formában kapcsolja össze a tőkés rend nacionalista alapon elképzelt aktivizálásának társadalompolitikai programját a megújhodás programjával, a humanista és a demokratikus hagyományokon nevelkedett állami tisztviselőknek és kispolgároknak szánt radikális gyógymóddal. A jövő felé mutató törekvések és az akciók misztikus jellege az adott pillanatban meghatározott rendbe szerveződik, erre nézve pedig Marinetti mutat példát, Olaszországban és külföldön egyaránt, epikus költészetével és háborús propagandájával, amely minden alkalmat kihasznál, a tripoliszi beavatkozást éppen úgy, mint az adrianopoliszi csatát.

Nem kívánunk itt kitérni az olasz futurizmus történetének vagy krónikájának közismert lapjaira, a hadba lépés körüli viszontagságokra és a háborús évek eseményeire, amikor a futurista „programszerűség" formálisan megtorpant. 1918-ban azonban megalakult a Marinetti által már 1916 körül elképzelt valóságos Futurista Politikai Párt. A futuristák sorai megritkultak a háború alatt elszenvedett súlyos veszteségek miatt, az értelmiség általános „jobbrafordulása" után,

amely a háború előtti évek egyik alapvető és már a század elején kirajzolódó jelensége. Az embereket szélesebb áramlatok szívták fel. Így lépett át belső nyomásra a mozgalom az „első szakaszból" a „második szakaszba". A háború után a kritika, az irodalomkritika is, felfigyelt a már világossá vált és a futurizmus eredetében rejlő fejlődésre. A közép- és nyugat-európai futurizmus politikai és ideológiai képletét az olasz háborús beavatkozás küszöbén, 1915 elején Romain Rolland fogalmazta meg, Marinetti „Ebben a futurista esztendőben" című manifesztumának kommentálásával és értékelésével. A háború lebontotta a futurizmus különféle emberi és ideológiai vonatkozásait. Boccioni hitt a háborúban, ki is ment a frontra. Frontról írott levelei bizonyos csalódottságot tükröztek. Más futurista csoportok ezzel szemben hozzájárultak a „belső front" erősítéséhez, amíg Oroszországban egészen más folyamat indult meg. Nehéz volna azonban Olaszországban is háborús párti futurizmusról beszélni, hiszen a háború nem jelentett igazi vízválasztót, hanem a fronton és a hátországban mindenre kiterjedő önvizsgálatot mozdította elő, igazolva, hogy a mozgalom fokozatosan kimerítette megújhodási képességét a számára legkedvezőbb talajon, és azt is, hogy a futuristák elsősorban a „civil társadalom provokálásának" bajnokai.

Az avantgarde-csoportként és szélesebb mozgalomként is felfogott futurizmus prefasiszta vonásai közvetlenül a háború után újra beigazolódtak, amikor kiderült, hogy miben tért el az orosz futurizmustól, és amikor az olasz futuristák a legtevékenyebben bekapcsolódtak a fasiszta pártszervezetek megalakításába. A háború vége felé, 1917 és 1919 között, az európai válságot új avantgarde születése jellemezte, ezen belül Marinetti és Majakovszkij. Ők ketten, a maguk problematikájával, rámutattak a klasszikus futurizmus két különböző fejlődési lehetőségére, sőt egy szélesebb körű és bonyolultabb szellemi megmozdulás objektíve fennálló kettősségére is,

mindaddig, amíg a nemzetiszocialista reakció le nem csapott Németországban a „degenerált művészetre". Az olasz félszigeten a futuristák – mármint azok, akik megmaradtak a háború előtti megfutamodások és szakadások, valamint a harctéri veszteségek után – nemcsak annyiban jártak a fasiszta mozgalom előtt, hogy 1918-ban valóságos és önálló, bár laza szerkezetű, „politikai pártot" alakítottak, hanem abban is, hogy mozgalmuk komoly mértékben hozzájárult a Mussolini-féle fasizmus kialakításához. Mint tudjuk, Mussolini aktivitása és programja 1919-ben bontakozott ki. A „tizenkilences magatartás" kategóriája, amely a háború legelső időszakában lezajlott társadalmi és politikai harcok ködösségére utalt, némileg csökkenteni kívánva a fasizmus kezdeti fellépésének súlyát, semmiképpen sem abszolutizálható, bár kétségtelen, hogy a fasizmus csak 1920 elején tért át a rohamosztagokra épített szisztematikus cselekvésre. És az is tény, hogy akkoriban került sor átmeneti szakításra Marinetti és Carli, valamint a közvetlenebb harcot hirdető fasiszta vezető szervek között. „Marinetti – írta egy futurista, aki később egy szélsőjobboldali program teoretikusa lett – nem ismerte el a fasizmus sorsszerű jobboldali elhajlását. A politikai futurizmus így megrekedt a fasiszta fejlődési folyamat első szakaszánál, de ez a megjegyzés is magyarázatra szorul: a cselekvő futurizmuson belül elég gyorsan kialakult a hagyományokat katalizáló elhajlás, amely majdnem elsodorta magát Marinettit is." (Hasonló veszély fenyegette Mussolinit 1921-ben az „agrárfasizmussal" kapcsolatban.) Ha azonban figyelembe vesszük a fasiszta szervezetek sokrétű eredetét, illetve az érett futurizmus összetett természetét, könnyen felismerhetjük e két tényező összefonódását, amely különösen az irodalomkritika területét vonzotta és zavarta meg.

Roberto Cantagalli jogosan állapíthatta meg, hogy „egyes olasz városokban a futurista párt volt a fasizmus előszobája". Ezzel kapcsolatban Toscana egyáltalán nem marginális példáját említette. Milánóban és Rómában, hogy az ország egyéb

„fővárosairól" szóljunk, a jelenség hordereje semmivel sem volt kisebb. Firenzében megalakult az Új Itália nevű futurista-fasiszta szervezet, amely a városban elsőként csatlakozott a San Sepolcro téri nagygyűléshez. Ottone Rosai beszámolt Olaszország egyik feltehetően legelső squadrista, vagyis fasiszta rohamosztagos akciójáról, ez 1918 novemberében zajlott le Firenze belvárosában. A helybeli fasiszták megtámadták egy szocialista felvonulás résztvevőit, és ugyanők alapították meg 1919. április 20-án a *L'Assalto* című napilapot. Ferrarában, a fasizmus második fellegvárában, egy fasiszta futurista csoport csatlakozott elsőként Mussolinihoz, Olao Gaggioli fáradozásának eredményeként. Itt már nem olyan művészekről és írókról volt szó, akik beérték egy manifesztummal vagy azzal, hogy – mint a háború előtt – látszólag alkalmi zavargásokat szervezzenek valamelyik olasz városban. A futurista-fasiszta pártszervezetek, a futurista rohamosztagosok és a Marinetti által később felállított fiumei futurista légiósok névjegyzékéből nem hiányoznak többé-kevésbé ismert, bizonyos súllyal rendelkező személyiségek: Azari, Balla, Bolzon, Bontempelli, Buzzi, Chiti, D'Alba, Depero, Fabbri, Fani Ciotti, Marra, Rosai, Settimelli . . . A legtartalmasabb és „legpolitikusabb" segítség azonban Milánóból és Rómából érkezett. Rómában Mario Carli megalapította a rohamosztagosok első szövetségét, miután kiadta a futurista párt 1918. december 27-i kiáltványát. Carli félretette 1920-ban hangoztatott különvéleményét, majd olyan újságok főszerkesztőjeként tűnt fel, mint a *L'Uomo e l'idea* (1921) és a már említett *Il Principe* (1922). 1923-ban Settimellivel együtt megalapította a *L'Impero* című lapot, folytatva a *L'Italia futurista* hasábjain elkezdett politikai vonalvezetést.

Milánóban a Rohamosztagosok Szövetségét Ferruccio Vecchi alapította meg Marinetti „vörös házában". Saját nyilatkozata eléggé tanulságos, még a szóhasználat tekintetében is:

Akkor született meg bennem a gondolat, hogy a frontok rohamosztagos szellemét át kell ültetni a polgári életbe. Már 1919 februárjában, amikor egy alkalommal Marinetti házában jártam, szóba hoztam előtte a háborút megjárt rohamosztagosok tetteit, törekvéseit és befolyását, azt a jelenséget, amelyet a maga összhatásában rohamosztagos szellemnek neveztem. Barátom arckifejezéséből megértettem, hogy a kifejezés szerencsés, mert szintetikusan foglal össze egy ragyogó, szenvedélyes világot. Nyomban megírtam „Rohamosztagos szellem" című cikkemet, amelyben kielemeztem, miként hatott a rohamosztagosok példája a többi fegyvernemre. A cikket elküldtem a *Roma futurista* című lapnak... és ebben már *rohamosztagos politikáról* beszéltem, rohamosztagos szellemű ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, tudományos és művészeti tevékenységről.

Marinetti is említi később a Carli és Vecchi által szerkesztett *L'Ardito* című lapon kívül az *I Nemici d'Italia* című újságot, melyet Armando Mazza alapított Milánóban (az ellenséget a bolsevikok képviselték). Beszél továbbá a *L'Assalto* című, a futurista Leone Nanni Castelli kezdeményezésére megjelent lapról, amikor Milánó, Torino, Genova, Bologna, Ferrara, Piacenza, Firenze, Perugia, Róma, Nápoly, Palermo és Messina futurista-fasiszta szervezeteiről szól.

Kétségtelen, hogy 1919 tavaszán és nyarán, valamint 1920 elején bizonyos megtorpanás következett be, amiért a már jól beindított városi rohamosztagos akciók és a legelső idők „polgári frontharcos szelleme" visszaesett. Ezek a jelenségek később vidéken támadtak fel, új káderekkel „felfrissített" társadalmi alapon, mindenütt, ahol komolyabbnak mutatkozott az ellenhatás veszélye, ahol a dolgozó osztályok nyomása erősödött. Ezt a visszaesést különböző körülmények in-

dokolták: a növekvő „vörös nyomás", amelyet nem lehetett olyan könnyen kivédeni, mint az első időkben, néhány szocialista gyűlés meglepetésszerű szétkergetésével, valamint a közelgő választások opportunista vonzereje. Ide tartozik még D'Annunzio fiumei vállalkozása, amely magával sodorta a futuristák maroknyi csoportját, többek között Mario Carlit, Guido Kellert és Nino Somenzit. Nehéz volna azonban háttérbe szorítani, szélesebb összefüggéseiből kiragadni, illetve leértékelni az erőszakosan antidemokrata és népellenes szerepet, amelyet a futuristák élosztagai töltöttek be az első világháborút követő esztendőben. Elsősorban az *Avanti!* milánói szerkesztőségének 1919. április 15-i szétrombolására gondolunk, amikor az osztályharc gondolata átcsapott a polgárháború területére.

Azok a futuristák, akik kitartottak az 1919. novemberi kudarc után, vagy pedig később álltak csatasorba, csatlakozva a megerősödött fasizmushoz (tekintettel tömegeire és pénzügyi lehetőségeire), mindenképpen jobbratolódtak. Ennek egyik előjele volt a „Yoga Szövetség", amelyet Somenzi alapított meg Fiumében, 1920-ban. Az értelmiségiek misztikus szövetsége volt ez, amelynek kiáltványa a futuristák háború előtti megnyilatkozásaiból merített. Zavaros célját így fogalmazta meg: „Vérre menő harc olyan személyek ellen, akiket az egyének győznek le." Függetlenül ettől a csupán beavatottakhoz szóló megnyilatkozástól, Settimelli és mások a kellő pillanatban megalapították az *Il Principe* című folyóiratot, amely tekintélyuralmon alapuló restaurációt hirdetett. A hagyományos elvekre és az elitre támaszkodó kiadvány célja az volt, hogy eszmei síkon előkészítse a találkozást a fasizmus és a monarchia között.

1923. május elseje fontos dátum, mert a marcia su Roma és a fasizmus hatalomrajutásának küszöbén Marinetti, Carli és Settimelli közreadták az „Olasz Birodalomról" című kiáltványukat. Az első sorok jelszava így hangzott: „menetelni vagy nem menetelni", ezenkívül a régi jelszavak továbbra is

dekadens stílusban vallották: „ez a birodalom a zsenialitásra, a művészetre, az egyenlőtlenségre, a szépségre, a szellemre, az eleganciára, az eredetiségre, a színekre és a fantáziára épül". Valamennyi meghatározás az antidemokratikus irracionalizmus felforgató törekvéseit fejezi ki, magában hordozva a szecesszió valamennyi árnyalatát, az akkori idők polgári ízlésének kedvelt témáit.

A futurizmus ekkor már nem volt azonos önmagával, nemcsak azért, mert a politika felé tolódott el, vagy legzseniálisabb képviselői – Marinettit kivéve – már évek óta letűntek a mozgalom színpadáról. Azért történt ez így, mert a „politika esztétizálásának" folyamata és a művészi formák forradalmi átalakítása, amely különösen a kezdeti időkben erősen magán viselte D'Annunzio hatását, már teljesen kimerült. (A politika „esztétizálása" egyébként az olasz közélet provincializmusa ellen irányult, „európai ideológiát" hirdetve meg.) Szükségszerűen elapadt Marinettinek, „a kultúra szervezőjének, az inkább agitátornak és propagandistának, semmint költőnek" a zsenialitása is, amennyiben – bár hozzájárult a régi rend ellentmondásainak feloldásához – az új rendet már csak úgy bírálhatta, ha egyúttal alkalmazkodik is hozzá. A futurista iskola erős hatást gyakorolt a képzőművészetre és az építészetre, sőt Olaszországon kívül az irodalomra is, az országon belül mégsem adott kimagasló írókat és költőket. Ettől függetlenül és dekadenciája ellenére egy ideig még hatást gyakorolt a fasizmus alatti olasz kulturális életre, végül aztán politikailag negatív szerepkörre szorítkozott a publicisztika és az újságírás alsóbb szintjein. Erre nézve több bizonyítékkal is szolgálhatunk, de talán elegendő Bruno Corra jellemző esetét említenünk. Corra a Popolo d'Italia 1919 márciusában alapított, *Ardita* című folyóiratának munkatársa volt. „Az új Olaszország új művészetéért" címmel tette közzé a háborús kiáltványok, színházi kritikák és „aktuális összefoglaló jegyzetek" gyűjteményét.

Ne feledjük – írja a bevezetőben –, hogy az olasz művészetet megfiatalító és megújító akciónk alig nyolc-kilenc éve kezdődött... Mi magunk vallottuk elsőként szívósan ebben az átmeneti és ingatag korban, hogy kutatásaink jellege átmeneti és ingatag jellegű... Olyan korban élünk, amelyben mindent újjá kell alakítani... Mindent: a művészetet, a tudományt, az életet. Az újjászületésre törekvő valóság kohójában élünk. Akrobaták módjára építünk hidakat a két világ között.

Állandóan túl akartak tehát lépni önmagukon, képtelenek voltak már kiindulási pontjukhoz ragaszkodni, igazolva saját múltjukat. Így aztán banális, egyáltalában nem szuverén formában ütköztek össze a történelmi valósággal. „Egy távoli, ki tudja mikor bekövetkező szintézis reményében" – ahogyan maga Corra írta –, ezek a saját maguk és a történelmi idők mögött kullogó futuristák mégis eléggé nagy hatást gyakoroltak a hatalomra jutott fasizmus kultúrpolitikájának főbb ideológiai motívumaira. Erre utal például a „Tegyük olasszá és zseniálissá a tudományt" jelszó (1915), amely a „Futurista tudomány" című manifesztumban látott napvilágot. Ez a kiáltvány közvetlenül kapcsolódik a legelső és legmechanikusabb kísérletek egyikéhez; egy meg nem határozott és meg sem határozható „fasiszta mentalitást" szerettek volna kialakítani az értelmiség körében.

Nincs szükség a futurizmus „védelmére", ha egyidejűleg és sokrétű szándékainak megfelelően a művészet és az ideológia egységének szemszögéből vizsgáljuk. Az igen gyors és progresszív, radikális átalakulást gyors és nem egyenes vonalú dekadencia követi. A futurizmus nem véletlenül keletkezett egy olyan országban, amelyet szellemileg megosztott a pozitivista kultúra hagyatéka, illetve az erős és széles körű idealista fellobbanás, a nacionalizmus újjáéledése, illetve a szocialista erők által bénultan fogadott felforgató tevékeny-

ség. A burzsoázia különböző európai szövetségi lehetőségek között ingadozott, az ország egész gazdasági, társadalmi, kulturális és erkölcsi életét pedig a régi és az új éles ellentéte határozta meg. Nem véletlen, hogy Marinetti, kozmopolita tapasztalatai után, szinte váratlanul kényszerült elviselni és tükrözni az olasz realitásokkal történt találkozását. Trockijnak talán igaza volt, amikor megjegyezte, hogy éppen az „elmaradott országok" táplálták a futurizmus legragyogóbb megnyilvánulásait, amennyiben bizonyos szintű humanista kultúrára támaszkodtak, ezért „ideológiájukban élénkebben és hatásosabban fejezhették ki a fejlettebb országok vívmányait". Az orosz és az olasz futurizmus eltérő fejlődésének magyarázata, többek között, hogy az értelmiség másféle alapon illeszkedett be a két ország társadalmába, nem egyformán viszonyult a hatalomhoz és a néphez. A különbségeket csak részben sikerült tisztázni a háború végén, az Októberi Forradalom, illetve a fasiszta államcsíny után, amikor az olasz futurizmus ügye természetszerűen élénk vitát váltott ki a szocialista Oroszországban. Tretyakov 1923-ban írt sorai szolgálhatnak itt igen általános kiindulási pontként: „Marinetti futurizmusa a nacionalizmus és az imperializmus hirdetésével igazolja és törvényesíti önmagát az olasz tőkés társadalomban, amíg az orosz futurizmus feladatait a forradalmi proletariátus szabta meg."

A futurizmus, mint láttuk, a lázadás szelleméből született az imperializmus válságának időszakában, majd miután megtámadta és „vádolta" a széteső hagyományos értékeket, Olaszországban az ellenforradalom vizeire evezett. Az 1911 és 1913 között beérett tendencia már 1914-ben megfelelően „kitapintható". Az olasz futurizmus mögött meghúzódó szociológiai, a „jövőről" alkotott metapolitikus felfogás közvetve nem a proletariátus és az elnyomott osztályok érdekeit tükrözte, hanem a kapitalizmus haladottabb szárnyának igényeit, a modernizálást, a felépítmény átalakítását (szokások,

törvények, intézmények). Politikai téren ezért a futuristák általában republikánus és antiklerikális magatartást tanúsítottak, sőt többé-kevésbé indokoltan felébresztették a szocializmus felé legelőször közeledő fiatalok rokonszenvét. Sanguineti nem tévedett, amikor Gramscinak a futurizmusról írt ismert sorait értékelve megjegyezte, hogy ezek a közönségre vonatkoztak, nem pedig a felelősökre. És Alfonso Leonettinek is igaza volt, amikor feltételezte, hogy Gramsci – akit talán eredetileg a *Lacerba* olvasása és ítéletei befolyásoltak – bizonyos mértékig pontatlanul nyilatkozott a kérdésről. Attól függetlenül, hogy Gramsci érezhetően rokonszenvezett a mozgalommal (bár itt-ott támadta kispolgári korlátait), egyetérthetünk az olasz helyzet egyik éles szemű és Gramsci által befolyásolt megfigyelőjével, aki bizonyos mértékig vonzódott a háború utáni Olaszországban megismert futurizmus egyes vonásaihoz, főleg annak régi, elsődleges és egyetemes forradalmi igyekezetéhez. A perui kommunistára, José Carlos Mariáteguire céloztunk, aki mindazonáltal mégis el tudta szigetelni az olasz futuristák által elszenvedett provinciális ellenhatást, a tipikusan nacionalista és kispolgári motívumokat. Hadd idézzük kissé hosszabban a perui forradalmárt, mert érdemes elgondolkodnunk szavain, hiszen – egyetértve Benjaminnek „a politika esztétizálódásáról" szóló elemzésével – rámutatott egy elsőrendűen fontos módszertani alapproblémára, ráadásul pontosan meghatározta, hol is bukott el (szükségszerűen) a futurizmus olasz változata:

> Nincs mit tehát felrónunk Marinettinek, amiért úgy vélte, hogy a művésznek legyen politikai ideálja. Ki kell azonban nevetnünk őt, amiért feltételezte, hogy egy művészcsoport politológiát rögtönözhet a fehér asztalnál. Egy művész politikai ideológiája nem esztéták gyülekezeteiben születik... A futurizmus politikai programja hamis, irodalmi ízű és mesterkélt volt. Ezt a programot nem is nevezhetjük

futuristának, mert forradalmi retorikája ellenére hemzsegnek benne a konzervatív vonások. Lokális hátterű, kifejezetten olasz programról volt szó. Ez pedig sehogyan sem illett a mozgalom egyik lényeges kellékéhez: egyetemes jellegéhez. Logikátlannak bizonyult összeházasítani a nemzetközi perspektívájú művészeti doktrínát a hazai viszonyokra leszűkített doktrínával . . . A csődöt tehát az ortodox magatartás, a dogmatizmus, nem pedig a mozgalom rovására írhatjuk. Megbukott az a hamis irányzat, hogy új akadémizmussal helyettesítsük a régi akadémizmust. Nem bukott el viszont a művészeti forradalom igénye.

Olaszországban az avantgarde-ok avantgarde-ja – és ez a probléma lényege – „hátvéddé" alakult át, de a jelenség, sokak hiedelme ellenére, nem akkor következett be, amikor a futurizmus találkozott a fasizmussal, nem a háborús beavatkozás vagy a líbiai vállalkozás idején született, bár a meghatározó erejű történelmi helyzettel való érintkezés pillanatai sokatmondóak. A jelenség okát a futurista program és a futurista társadalmi alap eredendően ellentmondásos jellegében kereshetjük. Az események és a körülmények egyetlen szerepe az volt, hogy a futuristák, elsősorban Marinetti, egyre jobban kidomborították saját dogmatikus és nacionalista vonásaikat, melyek már kezdettől fogva világosan kirajzolódtak, mind az 1909. évi manifesztumban, mind az 1910-es megmozdulásokban. Egy bizonyos ponton helyeselnünk kell Marinetti történelmi következetességét (ha tévedésből fakadt is): „saját" mozgalmának sokrétűségén belül állandóan hangoztatta, hogy tőle származik „a háború, a világ egyetlen higiéniája" elnevezésű formula, amelyet állandóan hangoztatott, minden más motívum elé helyezve. Ugyanez vonatkozik „a szabadság híveinek romboló cselekményeire", arra a jelszóra, amelynek értelmében a hangsúlyt az erőszak nihilista össze-

tevőire helyezi. Nem egyéb ez, mint egy esztétikai értelemben lelkesítő, meghatározhatatlan jellegű forradalomra való felhívás.

Az olasz avantgarde úgy született, hogy nem állt a háta mögött egy olyan társadalmi forradalom, amilyen az 1905-ös orosz társadalmi forradalom volt. 1909-ben – ezt nem felesleges újra hangsúlyozni – az olasz polgári és kispolgári rétegeket már súlyosan érintette a fokozódó nemzeti válság. A Boccionihoz és Carràhoz hasonló, nem ideológus festők és szobrászok meglehetősen gyenge anarcho-szocialista befolyása nem alkothat alibit, már csak azért sem, mert ez az okfejtés még inkább vonatkozhatna Mussolinira és mindazokra az „avant-lettre" fasisztákra, akik nem sokkal később kiléptek, vagy akiket kiléptettek a Szocialista Pártból és mozgalomból, amiért támogatták a líbiai hódítást, illetve a világháborúba való beavatkozást. A futurizmus helyi hátterét – a Mariátegui által is helyesen megragadott nacionalista elhajlást – jól igazolja a művészeti forradalomhoz és megújhodáshoz kezdettől fogva alkalmazkodó politikai és társadalmi érvelés. Figyelmet szenteltek egy olyan monarchista és feudális országnak, mint Spanyolország, önkéntelenül is alárendelt szemszögből vizsgálták a francia és a közép-európai kultúra különböző vonásait, nem beszélve arról, hogy Marinetti olasz nacionalista szellemben kívánta átültetni tapasztalatait távoli vidékekre, olyan egzotikus környezetbe, mint 1914 Oroszországa. Említhetjük még az ország „vatikáni befolyás alóli felszabadításának" programját, amely inkább a Risorgimento utáni idők szellemét idézte, semmint a mozgalom jövőbe látó és korszerű állásfoglalását. Ezek a vonások szabtak határt az első olasz avantgarde, illetve a többi európai avantgarde tiszta internacionalizmusa között. A futurista mozgalom programja és az olasz politika között fennálló kapcsolatot tehát az jellemzi, hogy nem történt említés a tőkés rendszer antagonisztikus osztályairól. A futuristák ráadásul populista és „felforgató" álarcban a proletariátus hazafias szellemű átnevelé-

sének igényét vetették fel. Ha az anarchizmust és a fasizmust nézzük, megállapíthatjuk, hogy Marinetti mozgalma alapításától kezdve közelebb állt a fasizmushoz, mint az anarchizmushoz, és ha a kérdésnek csak ezt az egy oldalát vizsgáljuk, kimondhatjuk, hogy az anarchista vonások alig kapcsolódtak a társadalmi mozgalmakhoz.

Kétségtelen, hogy Marinetti, mint vezető egyéniség, híveinél tudatosabban kacérkodott a Szocialista Párttal, de ne feledjük, hogy manővereit maguk a szocialisták leplezték le igen korán, amikor a futurista vezér sandán igyekezett lavírozni az 1910-es kongresszus elnöksége és hallgatósága között. Ez a kevésbé ismert szerény epizód azonban jellemzően rávilágít bizonyos eredeti törekvésekre, az olasz futurista mozgalom néhány vezető képviselőjének képtelen társadalmi és ideológiai állásfoglalására. A futurista mozgalom tűzkeresztségén átesett legnagyobb, egymástól mégis annyira különböző írók és költők 1913–1914. évi szecessziós törekvései később mégis megerősítették a mozgalom alapítójának újra és újra hangsúlyozott vezető szerepét. Az a tény, hogy szinte valamennyi futurista helyeselte a háborút, semmiképpen sem indulhatott ki a líbiai háborút ellenző Bissolati vagy Salvemini felvilágosodott demokratizmusából, illetve Mazzini szellemében fogant hazafiságukból, mellyel maguk a futuristák és az első fasiszták is vadul szembeszálltak, nyomban a fegyverszünet megkötése után. Ugyancsak nem lehetett ez kiindulópont Mussolini szakadár csoportja számára, vagy a De Ambris-féle csoportok számára, amelyek többé-kevésbé nemzeti-szocialista alapra helyezkedtek, radikális szindikalistáknak vallották magukat és társadalmi forradalmiságot hirdettek. Nem véletlenül képviseli tehát Marinetti egyedül és egyértelműen a metapolitikai fórumnak tekinthető futurizmus folyamatosságát és egységét. Ez a körülmény azonban mit sem von le a futuristák „szellemiségéből fakadt" valódi kulturális forradalom értékéből. Különösen Sant'Elia technikai újdonságokra alapozott építészeti és városrendezési tevékenysége tük-

rözi, nézetünk szerint, a „forradalmi" szellemet. Az ő esetében viszont fokozottabban felismerhető a racionalizmus nagyszerű képessége, az univerzális és sajátos dimenzió, amelyet a modern kapitalizmus ihletett és fogadott vissza, tulajdonképpen inkább külföldön, semmint Olaszországban.

A feminizmus elítélése, a gépek értékének lírai felmagasztalása, az ultramodern háborúban „önmagát megsokszorozó" embertípus elvárása, a demokrácia és a szocializmus ellen folytatott kettős vita, a faj zseniális egyedeinek és vezető rétegeinek szembehelyezése a feltörekvő tömegekkel egy valóságos „művészeti arisztokrácia" jegyében, az individualizmus, a lázadó szellem, a „tömegek" potenciális erejének eszközszerű felhasználása, Nietzsche vagy Bergson hol elismert, hol visszautasított hatása, a társadalom biológiai értelmezésének Lamarcktól és Gumplowicztől származó mintái és az 1920-ban nyíltan űzött demagógia, amely szerint a mozgalom túllép a kommunizmuson – mindez azt bizonyítja, hogy adva volt egy bonyolult, de mindenkor eleven kapcsolat a fasizmus eredetével és gyökereivel. Az olasz futurizmus „társadalmi természetű" végeredménye ott fejeződik ki a maga teljességében, ahol kapcsolatba kerül a „politikával". Ebben az értelemben a futurizmus belső dialektikája 1920-ban érkezik csúcspontjára Marinetti „A kommunizmuson túl" című írásával, amely összefoglalta „A futurista demokrácia" (1919) „A háború, a világ egyetlen higiéniája" (1915) című műveiben, valamint „Az erőszak szépségéről és szükségességéről" (1910) című beszédében kifejtett „gondolatokat".

Ezen a ponton érdemes szólnunk a futurista akciók és programok addig elért társadalmi és ideológiai tartalmáról. Eltekintve a bolsevizmusnak meglehetősen sablonos elutasításától („Mi, olasz alkotók ... nem vagyunk hajlandók lemásolni az orosz Lenint, a német Marx tanítványát"; „Az olaszországi kommunista hatalomátvétel azonnal kirobbantaná az egyenlőséggel szembeni ellenforradalmat"), a futuristák „társadalmi" kiáltványának állítólagos pozitívumát a „művészeti

arisztokráciáról" szóló, utópisztikus elv testesítette meg. Ezt az elvet hármas csomagolásban tálalták. Elsősorban a kispolgárság magasztalásának témáival találkozunk („az intelligens és dolgos fiatal kispolgárok impozáns tömege"; „mint főhadnagyok és századosok küzdötték végig a háborút . . . hősiesen vállalják újra az élet nehézségeit"; „fajunk legjobb részét képviselik"). Másodsorban megtaláljuk a szocializmus elleni szólamokat. („Nem a burzsoázia és a proletariátus közötti harcról van szó. Itt az egyik oldalon mi állunk, akik joggal hajtjuk végre az olasz forradalmat, a másik oldalon pedig azok, akiknek el kell fogadniuk eszméinket, azok gyakorlati következményeivel együtt.") Harmadsorban felbukkan a szélsőséges futurista nacionalizmus is. („A világ valamennyi futurista mozgalma az olasz futurizmus gyermeke"; „Mi futurista Olaszországot álmodtunk meg . . ., amely mindenre készen áll, arra is, hogy állandó hadseregek nélkül rögtönözzön háborúkat és forradalmakat.")

Marinetti, miután meglehetősen sok rosszat mondott a munkásokról és meglehetősen sok jót a burzsoáziáról („az úgynevezett gazdag burzsujok sokkal többet dolgoznak, mint a munkások"), kidolgozta egy olyan „zseniális Itália" képletét, amelyben a vezető értelmiségi réteg úgy oldja meg a társadalmi problémákat, hogy az egész életet a műalkotás színvonalára emeli:

> . . . Hatalmat a művészetnek és a forradalmi művészeknek. Igen! Legyen a művészeké a hatalom! Kormányozzon a zseniális emberek széles proletariátusa. A legáldozatkészebb, legméltóbb proletariátus . . . A zseniális emberek proletariátusa, az ipar gépesítőivel együttműködve kivívja azt a maximális munkabért és azt a minimális fizikai munkát, amely a termelés csökkenése nélkül megadja minden elménk a gondolkodás, az alkotás, a műélvezet szabadságát . . . Mindenkihez el kell juttatnunk ezt az in-

tellektuális művészeti bájitalt. Így fogjuk az alkotóművészek számát gyarapítani. Tipikus fajt alakítunk ki, amely szinte kizárólag művészekből áll. Olaszországban egymillió ösztönös prófétánk lesz... Művészi síkon oldjuk meg a társadalmi problémákat. Addig is megsokszorozzuk és teljesen gyakorlati irányba tereljük a nép álmodozóképességét... Erőfeszítéseink nyomán eljön az az idő, amikor az élet már nem áll csupán éhségből és fáradozásból, avagy henyélésből, hanem *azonosul a műalkotás fogalmával.*

Ettől a zavaros világnézettől a futuristák számára, sajnos, már csak egy kis lépés volt az 1919. április 15-én elindított munkásellenes hadjárat. Amikor a harci kedv visszaesését sérelmező és az 1919-es elvekre hivatkozó futuristák visszavonultak vagy visszavonulásra kényszerültek, akadtak mások, akik nagy erővel, durvábban és érdekeltebben folytatták a művet. Minket azonban ma is meglep, hogy egy kifejezetten irodalmi és művészeti jellegű mozgalom, amelynek vezérfonalát a csupán a háború által megszakított programok, manifesztumok és cselekvésre való felszólítások alkották, mégis felvázolta az alapítója által már 1909 óta melengetett és modern technikával előkészített politikai mozgalom körvonalait. Ez a politikai mozgalom a háború előtti és utáni idők között érett be a városokban és vidéken. Egyfelől a forradalmi szindikalizmushoz kötődött, másfelől a nacionalizmushoz (egy másik irodalmi eredetű és ihletésű mozgalomhoz). Az 1918. évi futurista párt a „forradalmi nacionalizmusról" és „a proletariátus hazafias szellemű neveléséről" beszélt, és elsősorban az olasz politikai rendszer „racionalizálására" törekedett, csatlakozva ezzel a kapitalista körökben elterjedt technokráciához és korporációs törekvésekhez, amelyeket később a fasizmus erősített fel, csak látszólag eltorzított formában:

Át kell alakítani a parlamentet, arányos képviselethez juttatni az ország kormányzásában a nagyiparosokat, a földbirtokosokat, a mérnököket és a kereskedőket. A megválaszthatóság korhatárát huszonkét esztendőre kell leszállítani. A legnagyobb mértékben csökkenteni kell az ügyvéd képviselők számát (mind opportunisták) és az egyetemi tanár képviselők számát (mind reakciósok). A parlamentben nincs helyük a puhányoknak és a gazembereknek. El kell törölni a szenátust. Ha ez a racionális, gyakorlati szellemű parlament nem produkál jó eredményeket, eltöröljük, majd létrehozzuk a parlament nélkül is boldoguló, szakemberekből álló kormányt. Húsz szakember általános választások alapján jut majd mandátumhoz.

A művészeti arisztokrácia és a technokrácia között ingadozó futurizmus szinte egyedülálló vonása volt egy olyan ország életének és politikai harcainak, mint Olaszország, ahol erősen hatott a forrongó kispolgárság és ahol élesen jelentkezett a társadalmi és gazdasági megújhodás igénye. Marinetti programjai azonban túlságosan utópisztikusak voltak, a futuristákból pedig hiányzott a kellő rugalmasság. A szellemi élcsapat lázadói, akik a háború előtt kezdték el a maguk háborúját, és akik később céljaikat és cselekvési körüket módosítva mozgósították a frontok rohamosztagosait, nagyrészt csődöt mondtak a kulturális megújhodás területén. Pedig éppen ez indokolta létezésüket, itt is aratták első sikereiket. A fasiszta államban hosszabb távon csak az ellenállás vagy az átalakulás lehetőségei között választhattak. A Marinetti–Corrà–Carli–Settimelli-csoport mindkét perspektívával kísérletezett a fasizmus évei alatt, 1922-től fogva. A történelmi probléma az előző korszakhoz viszonyítva itt már másként jelentkezik, ezért most már azt kellene tanulmányozni, hogyan is viszonyult a fasiszta rendszer a futurista körök követelé-

seihez. A kérdésnek feltétlenül köze van a fasizmus bonyolult kormányzási és uralkodási formáihoz, a politika és a kultúra sokrétű kölcsönhatásaihoz, de mindez nem képezi tanulmányunk tárgyát.

A fasiszta hullám egyéb összetevőihez – a szindikalistákhoz és nacionalistákhoz – hasonlóan, a futuristák is igyekeztek a csoport logikájának megfelelően viselkedni és cselekedni az új körülmények között, de hamarosan alulmaradtak az uralkodó osztály új struktúrájával szemben, sőt azon belül is. A művészet–élet kettőssége alapozott futurista állam utópiája hajótörést szenvedett a valóság szirtjein, az avantgarde szolidaritása széthullott. Immár Mussolini állt szemben a hajdani lázadókkal, akik ha nem voltak hajlandók szegényes körülmények között és a rendszer perifériáján folytatni művészeti próbálkozásaikat, egy ideig csak a hízelgés és a zsarolás kétélű fegyverei között választhattak. Ez jól beleillett a diktatúra gyakorlatába, az irodalmár így nem egy esetben talpnyalóvá alakult. Settimelli, a Duce nagy magasztalója, aki Carlival együtt a *L'Impero* című folyóirat főszerkesztője és tulajdonosa lett, 1928-ban megszervezte a „tizennyolcasok" magántalálkozóját. Ezután nyomást gyakorolt Mussolinira Marinetti újjáértékelése érdekében. 1929-ben megjelentette a polémikus „Klerikalizmus nélkül" című cikkgyűjteményét, amelyben újra felvetette Olaszország „vatikánítlanításának" klasszikus és már eléggé elcsépelt motívumát. Ezzel együtt már csupán egy kényelmetlen maradványát képviselte annak a második hullámnak, amely a Matteotti-válság alatt Mussolinit a teljhatalom átvételére késztette. A fasizmus alatti politikai futurizmus képtelen helyzetét bizonyítja, hogy Marinettit a Tudományos Akadémia tagjává választották, néhány epigonját pedig kinevezték az írók és művészek szakszervezeteinek élére. Ugyancsak jellemzőek az egyik legkötekedőbb volt futurista, Settimelli viszontagságai, akit négyszer zártak ki a fasiszta pártból és négyszer vettek vissza, sőt rend-

őri felügyelet alá is helyeztek. A régi mozgalom alapítójához legközelebb álló csoport még ennyi ellentmondás közepette sem szűnt meg állandóan régi, kezdeti érdemeire hivatkozni:

> Ébren tartottuk a gondolatot, hogy Mussolini fasizmusa előtt már létezett Marinetti, Carli és Settimelli fasizmusa, amely a Rohamosztagosok Szövetségére támaszkodva – Mario Carli elnökletével – elsőként hozta össze Mussolinit azokkal a tettre kész emberekkel, akik Itália terein felvették a harcot az akkori szocializmus túlerejével szemben... A szocialisták állandóan diktatúrát követeltek a proletariátus nevében.

Ha nyomon követjük a futurizmus késői fejlődését a fasizmus idején, jobban megérthetjük, mivel járultak hozzá a futuristák (nem valamennyien és nem csupán Marinetti) a fasiszta embertípus kialakításához. Nem kívánjuk itt alaposabban elemezni a fasiszta ideológia, művészet, propaganda és erkölcs giccses halmazát, nem kívánjuk vizsgálni a témába vágó, eltérő szellemű közleményeket. Ha igaz, hogy 1927-ben Farinacci félreállításával és a prefektusokhoz intézett körlevéllel – Settimelli szerint – véget ért a „fasiszta diktatúra", olyan értelemben, hogy a második hullámot és a pártot megalapító csoportokat is visszaszorították az intézmények keretei közé, akkor az is igaz, hogy a rendszer állandóan hangsúlyozta az elsősorban a futurizmushoz kapcsolódó politikai és termelési „dinamizmust", amely a fasiszta gondolkodásmód és „stílus" rugalmasan kezelt keretein belül a régi avantgarde hatásáról tanúskodott. Ez volt „Marinetti fasizmusának" talán egyetlen lehetséges revánsa a mozgalom csődjének és kimerülésének szakaszában. Ez a hatás bizonyos mértékben Mussolini írásaiban és beszédeiben is érvényesült. Egy nemzedék közös vonásáról van szó, és bár egyre gyakrabban jelentkeztek a D'Annunziótól származó motívumok és

egyéb dekadens elemek, nem hiányoztak az életről vallott futurista felfogás sajátos modelljei és kispolgári szintre vulgarizált esztétikájának végső hatásai sem. Jellemző példa erre, hogy Paolo Buzzi 1919-ben „munkáscézárnak" nevezte Mussolinit, a *L'Impero* című folyóirat pedig már 1923-tól a „fasiszta stílust" hirdető első sajtóterméknek számított. Nem véletlenül történt, hogy a volt futurista Bottai – sokkal mérsékeltebben, politikusabban és békülékenyebben – húsz esztendőn át hirdette újra és újra a „forradalmat" a fasiszta párt sorain belül, a „fiatalosság" teoretikusaként lépve fel, fáradhatatlanul manipulálva a fasiszta értelmiséget. A futuristák, akárcsak a volt forradalmi szindikalisták és a volt nacionalisták, fenntartásokkal éltek a fasiszta párttal és a rendszerrel szemben. Különvéleményüknek adtak hangot, de szinte sohasem kaptak lehetőséget a nyílt fellépéshez, semmiféle alternatívát sem vázolhattak fel. Esztétikai és cselekvési gátlásaik egyik legfőbb forrása most már az volt, hogy nem ismerték el a régi iskola elsődlegességét, nem valósították meg törekvéseit.

Akár az Akadémiában ültek, akár kényszerlakhelyükön tartózkodtak, vagy a többség osztályrészét, a magányt vállalták, mindenképpen az említett körülmény sodorta őket, a futurizmus megmaradt híveit, a rendszer perifériájára. Végeredményben szélsőséges szárnyat képviseltek, ösztönző szerepük kimerült azzal, hogy „rátették a pontot az i betűkre", vagy pedig elvtelen magasztalásba csaptak át a leggyengébben szóló harci kürt hallatán. „Futurizmus és fasizmus" című munkájában Marinetti magáévá tett egy nagyrészt helytálló és a mozgalomtól idegen jelszót: „A futuristák a cselekvés misztikusai." Attól függetlenül, hogy egyes futurista csoportok vidéken továbbéltek, hogy újabb, netán újító szellemű kezdeményezések születtek (a légies festészetről 1929-ben, a futurista egyházművészetről és a légies költészetről 1931-ben, sőt a futurista szakácsművészetről 1932-ben, a Rádiószínházról 1933-ban), hogy központilag megkísérelték az erők tömö-

rítését a *Futurismo* című folyóirat köré, vagy hogy 1933-ban elhangzott az irányváltoztatás szükségessége. („Túl kell lépnünk a háborún és a forradalmon egy tíz vagy húsz évig tartó irodalmi-művészeti háborúval és forradalommal, melyet nélkülözhetetlen pisztolyként a zsebünkben hordozhatunk", ekkor azonban már elkövetkezett a négyes egyezmény vagy „Mussolini-egyezmény" ideje.) Az epigonok szűk köre továbbra is sokrétű tevékenységet folytatott a rendszer intézményeiben, különösen pedig a sajtóban. Lezajlik tehát a „forradalmi" értelmiségiek alkalmazkodási folyamata, a sorok átrendezése. A futuristák alulmaradtak a hatalomra jutott fasizmussal szemben, és néhány heves támadástól eltekintve látványos visszavonulásra kényszerültek, különösen a „fasiszta művészet" területén, ahol a hatalom és a hagyományok legnagyobb nyomását érezhették. Marinetti visszahúzó erejűnek és ellenforradalminak bélyegzett támadása Gentile reformja ellen, érdekes előzményre tekinthet vissza. Settimelli 1918-ban nyílt levelet intézett Mussolinihoz azzal kapcsolatban, hogy a leendő vezér nemzeti takarékossági kampányt hirdetett a belső front végső háborús erőfeszítése érdekében. „A civil frontharcosszellembe" ágyazott ipari háború ideológiája, ráadásul egy olyan tekintélyuralmi rendszer keretein belül, amelyiknek az „értelem diktatúráját" kellett volna érvényesítenie „a durva tömegek" felett, képtelen módon megfojtotta a volt futuristák megmaradt arisztokratikus törekvéseit. Ugyanez a dráma zajlott le fordított előjellel Oroszországban: az avantgarde elkerülhetetlenül haladt végzete felé, de Olaszországban saját kezével ásta meg sírját. Paradox dolog, hogy az olasz futurizmus alapítója szinte öntudatlanul egy ellenforradalmi jellegű mozgalom előhírnökévé vált. Marinetti volt egyébként talán az egyetlen olasz futurista, aki végigjárta a fasizmus hosszú útját, személyesen vett részt az etióp háborúban, az 1942-ben meghirdetett antibolsevista kampányban, majd a salói fasiszta köztársaság viszontagságaiban.

A fasizmus állammá alakult, a nagytőke és nem a futurista avantgarde államává, Mussolini pedig akarva sem adhatott kiváltságokat a mozgalomnak egyszerűen megtűrte a futurista hagyomány maradványait. A fasizmus előhírnöke, a futurizmus, már évek óta kikerült a történelem fő sodrából és lélektani kövületté, akadémikus hagyatékká merevedett. Minden önvédelmi törekvése ellenére állandóan támadták. A volt futuristák vagy akadémikus futuristák időnként a rendszer tetteinek nyilvános magasztalására kényszerültek, és csak egymás között bírálhatták hiányosságait. A futurista politikai mozgalom azonban „hősi évtizedében" kétségtelenül jobban és korszerűbben szervezte meg önmagát, mint a szétszórt és kevésbé kifejezett programmal rendelkező forradalmi szindikalizmus. Előbb jelentkezett mint a nacionalizmus, és felvette vele a versenyt, megelőzte a háborús beavatkozás hullámát, majd a fasizmus megszületése előtt próbált párttá szerveződni. Végül összeolvadt az új rendszerrel, „leadta" értelmiségi kádereinek eléggé tartalmas csoportját, az individualista szervezők táborát, feláldozva az „avantgarde" eléggé tartósnak bizonyult ideológiai támoszlopait.

Mussolini és az imperialista ideológia

Milyen mértékben határozták meg Mussolini eszméi a „két vörös évben", az első fasiszta rohamosztagok időszakában a hatalomra került fasizmus imperialista programját? Milyen mértékben hatottak Mussolinira a mérgező nacionalista eszmék, különösen a háború utolsó éveiben? Milyen formában, mértékben és irányban valósult meg ez a hatás, amikor egész Európát és benne Olaszországot is forradalmi áram hatotta át, amely a nacionalista fasisztákat demagóg szólamok széles körű alkalmazására késztette? A kérdést már sokszor megvizsgálták, és egészében különböző, többé-kevésbé kielégítő válaszokat kaptunk. Nincs szándékunkban egy már lezajlott vita ismert és részben túlhaladott nyomain haladni, de nem akarjuk sem előlegezni, sem későbbre tenni a Mussolini-féle kibontakozást, amelynek üteméhez a fasizmus alapítójának és vezérének életrajza és egyéb kordokumentumok adnak támpontot. A mi feladatunk más természetű: arra törekszünk, hogy az olasz imperializmus döntő mozzanatának – az igazat megvallva, nem túlságosan gazdag – ideológiatörténete szempontjából egyéb, nem pusztán elméleti vonatkozásai alapján (amelyek kétségtelenül szövevényesebbek és érdekesebbek az előbbinél) újra megvizsgáljuk a fasizmus ideológiáját és politikáját.

Más szavakkal: a Mussoliniról és a fasizmusról kialakult megítélés, a módszertől, az irányzattól és a kutatási eredményektől függően, könnyen hibás következtetésekhez vezethet, nemcsak és nem is annyira az első fasiszta megmozdulások jellegét, mint inkább azt a bonyolult szerepet illetően, ame-

lyet a fasizmus objektíve betöltött a jelenkori olasz történelemben. Az itt felvetett kérdésekre csak részleges választ kaphatunk vizsgálódásaink során. Az egymással határos és összefüggő kérdések ugyanis rendkívül sokrétűek; egyaránt felölelik a fasizmus eredetét, vezérének intellektuális, erkölcsi és politikai alkatát, Mussolini személyiségének szerepét a fasiszta mozgalom fejlődési folyamatában, az imperializmus elméleteit és szemléletét a háború előtti Olaszországban, Mussolininak fasiszta és nemzeti-fasiszta elképzeléseit, a háború alatt és után megérlelődő fasiszta program és gyakorlat lényegét a hatalom átvétele előtt és után, a fasizmus gazdasági gyökereit és társadalmi indítékait a háború utáni osztályharcokban, valamint a két világháború közötti nemzetközi konfliktusokat. A jelen tanulmány vizsgálódási területe mégis korlátozott, bizonyos értelemben csak példák felsorakoztatására szorítkozik. Elsősorban arra törekszik, hogy Mussolini 1919–1920-as nyilatkozatai, vitái, írásai és beszédei alapján újra megvizsgálja a fasizmus állásfoglalásait, majd – futólag felvázolva a Mussolini-féle ideológia elhelyezkedését a nacionalizmus, a wilsonizmus és a bolsevizmus között – szemügyre vegye annak az imperialista építménynek néhány aspektusát, amelyet a fasizmus emelt a harmincas évek közepe táján a Földközi-tenger keleti medencéjében, különösképp pedig a gyarmatokon.

A legújabb olasz történetírás bebizonyította, hogy már a fasiszta rohamosztagosok 1919. március 23-i gyűlésén meghirdetett program értelmezésében is meglehetősen éles nézeteltérések mutatkoztak. A bennünket foglalkoztató kérdés lényegét illetően Mussolini második nyilatkozata alkotja a legfontosabb dokumentumot:

> A március 23-i gyűlés kinyilvánítja, hogy szembeszegül más népeknek Olaszország ellen irányuló imperializmusával és a más népek ellen irányuló

esetleges olasz imperializmussal; elfogadja a Népszövetség legfőbb posztulátumát, amely feltételezi a résztvevő országok integrációját. Ennek az integrációnak Olaszország vonatkozásában az Alpokban és az Adrián kell megvalósulnia, Fiume és Dalmácia visszakövetelésével és annektálásával.

A szöveg önmagában egyáltalán nem világos, kivéve a befejezést, Fiume és Dalmácia határozott visszakövetelését. Az első és leghevesebb tiltakozás mások imperializmusa ellen irányul; az olasz imperializmus csak „esetlegességként" jön számításba, és a főszereplők általánosságban a „népek". Olaszország viszont határozottabban körvonalazódik mint nemzetállam, amely nemzetközi téren igényt tart a visszavágás és a kezdeményezés jogára. Wilson népszövetségi tervéhez mint irányelvhez csatlakozik a nyilatkozat, és egy olyan szervezet előmozdítójának tekinti, amely részben „feltételezi" a homogén nemzeti államok kialakulását a hozzájuk idomuló, belé jük olvadó, sértetlen és integrált nemzetiségek bázisán. A nyilatkozat azonban „legfőbb tételről" beszél, az elvet tehát, jelentős fenntartásokkal, elvont modellnek tekinti, amelyet csak bizonyos feltételek esetén lehet megvalósítani. Ebben a szövedékben nem nehéz felfedni a nacionalista alapmotívumot. Másrészt a központi kérdésben, amely Mussolini „kinyilatkoztatásai" alapján magában foglalja a március 23-án elindított mozgalom bel- és külpolitikáját, szemlátomást még nyomokban sem észlelhetők szocialista vagy internacionalista elemek.

Mussolini azonban imperializmusról beszél. Esetleges olasz imperializmusról és „más népek" Olaszország ellen forduló imperializmusáról. Az elfoglalt álláspont tehát összetett és védekező formában jelentkezik. Ez nem azt jelenti, hogy Mussolini március 23-i programja már minden területen, szubjektív téren éppúgy, mint objektív szempontból, imperialista lenne. Az imperializmushoz való bizonyos vonzódását a fe-

lületes szemlélő is észleli. De éppen ezen a ponton – elhanyagolva egy részletesebb, mások által már elvégzett elemzést – ajánlatos időben kissé visszalépnünk, és tekintetünket más súlyú és horderejű kérdésekre vetnünk. Milyen elképzelése volt Mussolininak az imperializmusról és hogyan alkalmazta, alkalmazhatta a gyakorlatban 1919–1920-ban? Ez nem elvont kérdés, hiszen Mussolini tudatosan cselekedett, sőt, több alkalommal vetette fel különös nyomatékkal az imperializmus fogalmát, amelyet már a háború előtt, szocialista fejlődési szakaszában megismert, amikor még a Szocialista Párt baloldali szárnyának tevékeny harcosaként működött. Már ekkor vonzódott a marxizmus általános (úgynevezett „forradalmi") revíziójának bizonyos konkrét irányzataihoz. Egyébként sohasem értette meg és tette magáévá teljesen ezeket az irányzatokat, inkább a felkelések hagyományainak szellemében értelmezte, illetve értelmezte félre ezeket. Ugyanígy törekedett az erőszakos egyéni érvényesülésre, és emiatt hol nyílt, hol potenciális ellentétei támadtak a párt vezetőségével és titkárságával. A háborús években, az *Il Popolo d'Italia* főszerkesztőjeként, egyre inkább eltolódott „a nemzetiszocializmus" felé. A dalmáciai kérdés miatt szakított a háborús beavatkozás híveinek „demokratikus" balszárnyával. Csatlakozott a Nemzetvédelmi Fascióhoz, támogatást keresett és adott a katonai köröknek (a vezérkarnak) és a hadiiparnak (az Ansaldo- és Ilva-cégeknek), tehát belevetette magát a politika sűrűjébe, a belső vitákba és a „belső front" szocialistaellenes, egyszóval bolsevikellenes frontjára lépett. Az átmenet és a gyakorlati ideológiai előkészítés fázisát meggyorsította a belső és a nemzetközi helyzet alakulása (1917 végétől 1918 végéig). A fasiszta szervezetek alapításának pillanatában, 1919 elején pedig újra felbukkan, ha átalakított és reformált köntösben is, az imperializmus kategóriája és eszméje. Ezt az eszmét Mussolini nem mélyreható tanulmányok és megfontolások alapján karolta fel, hanem azért, hogy a nyilvánosság számára saját szocialista múltját és a nagyiparhoz fűződő erős kötődését

hangolja össze. Ez az a kor, amelyben a régi demokratikus sémák mint a háborút megelőző és háborús szövetségek szövevényei (1914–1915) már nem tarthatók az 1917-es fordulat – az orosz forradalom és az amerikai beavatkozás – nyomán, amikor a küszöbönálló békeidőszak nemzetközi viszonyai és berendezkedése kerül előtérbe.

Az imperializmusra vonatkozó addigi olasz tapasztalatok mindent összevetve igen szegényesek. Az egyetlen, csak részben elméleti mű egy külföldi megfigyelő, Michels munkája. Ez a német szociológus, egykori szocialista, közel állt az olasz szindikalistákhoz, Weberhez, Pareto és Mosca gondolataihoz az elit kérdésében és a képviseleti demokrácia, valamint a modern pártok bírálatában. Mussolini talán hallott Michels „Olasz imperializmus" című, 1915-ben megjelent munkájáról. 1890 körül Olaszország erőteljes támadással megpróbált gyarmatot szerezni Afrikában, de az abesszin hadjáratban, Aduánál hamvába halt az első roham. 1900-ban Itália még részt vett a nyugati hatalmak kínai intervenciójában, de ez a hadjárat – amely önálló, elmélyült tanulmányt érdemelne a politikai osztályok magatartása és a korabeli olasz közvélemény szempontjából – mellékes epizód maradt, különösebb következmények nélkül zajlott le, miután a probléma elsősorban Giolitti kezdeményezése nyomán oldódott meg. Végül az imperializmus kérdése, ugyancsak Giolittival kapcsolatban, ismét felbukkan a gyarmatosítás porondján, de egészen más nemzetközi összefonódások és összeütközések szövevényében; jellegzetes diplomáciai ingadozásokra kerül sor a líbiai háború idején, a hármas szövetség és a hármas paktum között. Ekkor válik önálló politikai mozgalommá az Enrico Corradini által elméleti alapokra helyezett és irányított nacionalizmus, amelyet főképpen a Banco di Roma és a nehézipar támogatott. A nemzetközi imperializmus visszhangja az olasz irodalomban az idő tájt, tehát 1896-tól 1912-ig, meglehetősen szegényes. A volt szocialista, Olindo Malagodi úgy jelzi az angol imperializmus előretörését mint a gazdasági terjesz-

kedéssel és a modern iparosodással összefüggő tényt. Másrészt nem határozza meg pontosan annak gyökereit a termelési mechanizmusban és a tőkekivitelben. Műve Hobson munkájával szinte egyidejűleg lát napvilágot. A szocialisták az imperializmus kérdésével a spanyol–amerikai és az angol–búr háború, valamint a kínai intervenció idején találkoztak. De mindig csak mellékes és felületes témaként kezelték, mintha önálló elméleti alapjai és tartós politikai jelentősége nem is lenne. Ugyanakkor ez a téma saját korlátain belül, rögtönzött adatokkal és elhanyagolható összefüggésekkel vetődik fel, s mindez csak tovább burjánzik a későbbi feldolgozásokban és állásfoglalásokban, főként a líbiai háború idején. Így aztán az egész Giolitti-korszakban csupán egyetlen művet hoz létre az olasz irodalom (Malagodinak az angol imperializmusról írott művén kívül), ez pedig különös módon az imperializmus pszichológiáját állítja vizsgálódásai fókuszába. Mindössze ennyi az az „ideológiai" alap, amit a kor politikai irodalma Benito Mussolini elé tár a háború előtt és az olasz intervenció küszöbén. Turati a tripoli hadjáratot „Olaszország elleni háborúnak" nevezi, a nacionalista ideológia fogalmait fonákjára fordítva, Gaetano Salvemini pedig, jóllehet alkalmazza a modern imperializmus kategóriáját, mégis éles kampányt folytat a líbiai háború ellen. Ugyanakkor a szocialista és forradalmi szindikalisták mellett erősödnek azok, akiket Amadeo Bordiga a „szocializmus nemzeti revizionistáinak" nevez majd el: Paolo Oranótól Arturo Labrioláig és Tito Barboniig. Az olasz szocialista hagyomány mélységes elméleti gyengeségének körülményei közt tör utat magának az imperializmus lélektanának, szociológiájának általános értékelése, amelyre már utaltunk. Innen ered a burzsoá politika kritikájára jellemző empirizmus alkalmazása a nemzetközi viszonyokra, innen származnak azok a bizonytalan elemek, amelyek ideiglenes és egymással keveredő eszmékkel vértezik fel az „alkalmi szocialisták" utolsó nemzedékét. Innen ered a nacionalista íz, amely Mussolinit megfogja – svájci és Trento környéki

emigrációjában szerzett tapasztalatait, a szocialista forradalomba vetett reményeinek elenyészését követően, a „vörös hét" után. Végül befolyást gyakoroltak a háborút megelőző és háborús olasz publicisztika „ötletei" és fejtegetései a pángermanizmussal, a brit birodalommal és általában az imperializmussal kapcsolatban; ezek a témák akkoriban már erősen divatba jöttek.

A háború végén Mussolini számára az imperializmus, amellyel tehát elméletileg nem foglalkozik, világtörténelmi jelenséggé, a pszichológia és demográfia részévé válik, politikai és katonai elemek ötvözetévé. Éppen 1920 elején „Navigare necesse" című cikkében, miközben kiadta a „térjünk vissza az individuumhoz" új jelszavát, világosan kifejtette ideológiájának eklektikus alapjait, amelyek nem szegényesen materialista jellegűek, mondotta, de talán nem is csupán idealisták. Innen ered Mussolini hivatkozása „az élet valamennyi értékére", ekkor szólít fel „a dolgok vulgármaterialista értelmezésének elvetésére". „Nem hiszünk az egyetlen megoldás lehetőségében – legyen az gazdasági vagy politikai, akár pedig erkölcsi kérdés –, nem hiszünk az élet problémáinak lineáris megoldásában." Mussolini számára az imperializmus a népek életének természetes velejárója, ezek szerint tehát a háború is természetes jelenség. A volt szocialista, a háborús beavatkozás híve ezzel a lelkülettel, ilyen kulturális előzményekkel lépett a háborút követő politikai harc porondjára.

1919 elején, közvetlenül a fegyverszünet után, Mussolini még csak csírájában imperialista vagy neoimperialista állásfoglalásai nemzetközi kérdésekben szenvedik el a nagyrészt új forradalmi fejlődés ellencsapásait. Mussolinira hatást gyakorol ez a fejlődés, számot is kell vetnie annak sajátos szempontjaival. A belpolitikában, a szociális kérdésekkel szembekerülve, „naprakészen" dolgozza ki a „nemzetiszocializmus" elemeit; jelentős lépés ebben a folyamatban Mussolini március 23-án tartott beszámolója, amely a „korporációs" meg-

oldás bevezetését jelzi, a munkabérek és a kapitalista profit szintjei országos összehangolásának tervét. Ebben az összefüggésben a „két vörös esztendő" alatt Mussolininak olyan külpolitikai konstellációval kell számolnia, amely alapvetően érinti az olasz politikai harc problematikáját. Nem akar felégetni minden hidat szocialista múltja mögött, nem akar eltépni bizonyos szálakat, melyek a Szocialista Párthoz fűzik (a párt 1919-ben láthatóan megerősödik), még ha meglehetősen reménytelennek is tartja az összképet. Főként 1919 légkörében, legalábbis a novemberi választásokig, már csak választási taktikából sem akar elszakadni a demokráciától, bár dühödten támadja a demokráciát az *Il Popolo d'Italia* hasábjain, egyes szám első személyben, és ráuszítja az első nemzeti-fasiszta osztagokat Bissolatira és az *Avanti!*-ra, vagyis a szocialistákra és az 1919. januári–márciusi forradalmi és maximalista szocializmus erőire. A félsziget forradalmi irányzatainak és reakciós erőinek 1918 telén és 1919 tavaszán lényegileg két epicentruma van: egyfelől a bolsevizmus, másfelől a wilsonizmus. Mussolini a szemben álló erők politikai vízválasztóját ugyanezzel a kritériummal állapítja meg: sajátosan kategorizálja, illetve értelmezi az „imperializmust" amelynek alapja (és itt meg kell állapítanunk, hogy ritkábban és tartózkodóbban folyamodik kategorikus kijelentésekhez és látványos nyilatkozatokhoz) a polgári és kispolgári osztályok pragmatikus csatlakozása a nacionalista szellemhez. Ezt a szellemet a háború alatt és közvetlenül annak befejezése után számos csoport terjesztette és táplálta.

1919-ben, akárcsak a következő években is, a Mussolini-féle ideológiát ez jellemzi: a sajtóvitákban és szónoki tevékenységével sikerül hatásosan kifejezésre juttatnia a volt frontharcosoknak és az interventistáknak, a polgárságnak és a kispolgárságnak a lelkiállapotát. Ez utóbbiak „tűrtek" a hátországban, így azután a győzelem minden lehetséges gyümölcsét le akarták szakítani. Ezek az elemek szembefordul-

tak a háború előtti uralkodó osztály hatalmi folyamatosságával, mindenekelőtt pedig a háború utáni szocializmussal. 1919 januárjában, Wilson elnök olaszországi és milánói látogatása idején, Mussolini az „imperializmus" kérdését cikksorozatban tárgyalja. Ezek a cikkek megvilágítják egész elkövetkező ideológiai pályafutását, főként közvetlen, egyértelmű és szerves kötődését a fasiszta mozgalom kezdeteihez. Mussolini álláspontját a wilsonizmussal szemben az adriai kérdés magyarázza; addig megy, hogy visszakövetelni a „dalmát partvidéket, ahol nyolcvanezer olasz él (az össznépesség négyszázezer fő) területi és nyelvi egységben". Ezt a területet tehát nem szabad „átengedni a horvátoknak, akikkel másféle, gazdasági, közigazgatási, kulturális egyetértésre lehet jutni". Mussolini, felismerve a wilsoni eszmékben rejlő veszélyeket, kész bebizonyítani, hogy a „Párizs, London és Milánó (Milánó általánosságban a szocialistákat szimbolizálja) úgynevezett demokratái kereszttüzébe állított olasz imperializmus a fantázia szüleménye". Harmadik cikkében – miután az olasz harciasság szellemében elzengte az amerikai elnököt üdvözlő dicshimnuszt – Mussolini belefog az őt leginkább érdeklő kérdés hosszas fejtegetésébe, „Wilson impériumának" taglalásába:

> Ez az ember valóban imperátorhoz méltó győzelmet aratott. Ő az új *imperátor*. De az európaiak milliói és milliói vajon milyen okokból fogadták el elvileg ítélkezési jogát? Miként történt, hogy Ő, miután belépett a mi háborúnkba, lassanként átvette a bíró hatáskörét? . . . Arról van szó, hogy e *humanitas*, győzelme érdekében, nem csupán jegyzékeket intézett Németországhoz, nemcsak felhívásokat küldött a népekhez, de kivonva kardját, néhány hónap leforgása alatt több mint kétmillió katonát küldött Európába, amíg további tizenhárommillió alkotott hatalmas tartalékot 1919-ben. A *Kaiser* ágyúival a *Köztársaság* ágyúit, a rabszolgaság eszméjével a sza-

badság eszméjét szegezte szembe. De mindez nem győzhetett volna, ha Wilson nem dönt a hadba lépés mellett.

Mussolini tisztán látja, hogy „Wilson impériumának nincsenek határai", az amerikai politikát pedig „gyakorlati idealizmus" hatja át. Nem akar elméletet gyártani, de „eszméket" lobogtat, ezért megállapításait egyszerű „részletkérdésre" építi. Az Egyesült Államok elnöke Róma után Milánóban tett látogatást, amiként London után is felkereste Manchestert. Egy új típusú imperializmus felismerése bukkan itt fel, gyökerében gazdasági tartalommal, amit az *Il Popolo d'Italia* főszerkesztője jónak lát csupán érinteni, sőt, a dalmáciai és az adriai kérdés megnyugtató rendezésére Itália és az Egyesült Államok akcióegységét sürgeti. Mussolininak a „wilsoni impériumról", az amerikai impériumról vallott felfogása kizárólag az amerikai külpolitikához kötődik, nem pedig az Egyesült Államok speciális termelési struktúrájához, inkább egy földrajzi, demográfiai és katonai hatalom háborús beavatkozását hangsúlyozza, semmint a beavatkozás pénzügyi és ipari hátterét. A politikai elemzés már ekkor megmutatja, hogy Mussolini felfogása alapvetően nacionalista, ugyanakkor ezt az elemzést azzal az idealizmussal és pragmatizmussal egészíthetjük ki, amit a háború előtti időkből hozott magával. 1914–1918-as tapasztalatai bizonyos értelemben reálisabbá tették őt, fokozták a *Realpolitik* iránti vonzódását. Mindez a háborúban részt vett polgárság és kispolgárság (elsősorban a tisztikar, az újságírói réteg) nemzeti romanticizmusának légkörében történt, amely számottevő befolyáshoz segítette e rétegeket, kiemelkedő szerepet biztosított nekik a közvélemény különböző áramlatai között. Mussolini jóformán ugyanezeket az elveket alkalmazza egy hónappal később, a bolsevizmus elemzésekor. Itt egészében kiütközik ideológiájának, politikai- és osztályharcfelfogásának kispolgári struktúrája. Egyébként a wilsonizmusról vitázva is hasonlóan nyi-

latkozott a szocializmusról, szorosan társítva azt a jugoszláv „imperializmussal". „Nálunk – állapítja meg – senki sem imperialista. A nacionalisták sem azok. A konzervatív erők sem, akik közt néhányan megrögzött németbarátok és a semlegesség hívei, ezért kétségbeesetten kapaszkodnak Wilson tételeibe . . ." Majd hozzáteszi, hogy „az olasz nemzeti öntudat elutasít mindenféle imperializmust". Mussolini ezután kifejti: „demokratáink súlyos tévedése, hogy csak egyféle imperializmust támadnak". Befejezésül megállapítja, a ljubljanai szocialistáknak a *L'Humanité* által is közölt egyik határozata alapján, hogy „Jugoszláviában *még a hivatalos szocialisták* is imperialisták". Ez a háttér magyarázza tehát a valóságos politikai szóhasználatnak megfelelően és minden szóáradattól függetlenül (ami gyakran még a leglelkiismeretesebb történészeket is félrevezette) Mussolini második programnyilatkozatának tényleges mozgásirányát a fasiszta pártszervezetek alapítása idején. Nyilatkozata tehát az új szervezet külpolitikáját igyekszik megmagyarázni.

Ez az objektív értelemben is veszedelmes gondolatsor, amely Mussolini populista alapállásából és annak nacionalista beütéseiből fakad, később, mint már említettük, a bolsevizmus értelmezésekor is felmerül. A háború utáni Olaszországban a „bolsevizmus" kifejezés igen széles körű jelentést hordozott; magában foglalta az Októberi Forradalom jelenségét, a politikai leninizmust, az első szovjet tapasztalatokat, de a háború utáni olasz tömegek szocialista és forradalmi hajlandóságait is; mindez az általános és felfelé ívelő európai forradalmi szellem összképébe épült bele. Hogy a maguk teljességében értékelhessük Mussolini nézeteit (amelyekben elhatárolja magát a szélsőjobboldali és nyíltan polgári szellemű állásfoglalásoktól) meg kell említenünk, hogy az 1918-ban elburjánzó bolsevikellenes megmozdulások és állásfoglalások Olaszországban is meglehetősen elterjedtek, akárcsak a többi európai országban. Az első hullámról van szó, amely éppen 1919 elején terjed el, mielőtt még a forradalmi válság új sza-

kaszába lépett volna (márciustól augusztusig) Kun Béla magyarországi fellépésével. A nyugati burzsoázia ekkor – nemzeti érdekeit követve – Németországra vetette tekintetét. Milánóban már működött egy antibolsevista *fascio*, s ezzel Mussolini pártja kapcsolatokat létesített a „vörös áradat" feltartóztatására. A kiadóvállalatok és a napisajtó is minduntalan bekapcsolódott ebbe a folyamatba. Párizsi központtal 1919–1920-ban virágzásnak indul egy bolsevikellenes publicisztikai áramlat. Olaszországban is különféle, hasonló szellemű áramlatok és központok jöttek létre, amelyek munkájában a Mussolini-fasizmus legjelentősebb előfutárai és alapítói is részt vettek. Ilyen kiindulópontból Mussolini is összehasonlítja a bolsevizmust és az imperializmust (a „két impérium" formulája), sőt teljesen azonosítja a két fogalmat, s ennek során bonyolultabb és áttételesebb nyelvezetet használ, mint a wilsonizmus esetében. Bonyolultságra és logikai áttételekre elsősorban a vita légköre miatt van szüksége (de azért is, hogy igazolja „forradalmi revízióját"); kénytelen különbséget tenni a szerinte régebben is és akkor is tudatosan „pacifista" hivatalos olasz szocializmus, illetve a leninizmus között. Gyakorlati és nyilvánvalóan legtermészetesebb célja, hogy megfossza az Olasz Szocialista Pártot az orosz forradalmi tapasztalatoktól (jellemző, hogy mélységesen hallgat Marxról és a marxizmusról, bár 1912 és 1914 között ez volt a kedvenc témája). A háború elemzése itt ismét nélkülözi a pontos szociális vonatkozásokat: amíg „Wilson impériuma" csupán „elvi fennhatóságot" jelentett, addig a bolsevik ideológia az ő szemében nem egyéb, mint a militarizmus új változata, a Vörös Hadsereg által az intervenciós erők ellen vívott polgárháborút is ilyennek tekinti, vagyis az imperializmus sajátos, az amerikai és a nyugati imperializmusnál sokkal nyíltabb és fenyegetőbb formájának. Éppen e témával kapcsolatban, és sokkal inkább, amint azt a Wilsonról szóló előbbi cikkek elárulják, kiütközik Mussolini demagóg technikája. Mussolini már

nem forradalmár, csupán többé-kevésbé óvatosan leplezett reakciós:

A szocialista állam – írja –, a szocialisták szerinti valódi szocialista állam az egyetlen, amely ma minden fronton nagystílű háborút vív a szövetségesek, a lengyelek, a kozákok, a törökök és az ukránok ellen. A cárizmus militarizmusa után, íme, Lenin militarizmusa. Lehetnek eltérések a célokban, de a két militarizmus között tökéletes, meglepő azonosság létezik. A katonákról van szó, akiket szilárdan kézben tartanak tisztjeik, akiket vasfegyelemnek vetnek alá, olyan katonai függelemnek, amely visszaállította a halálbüntetést. Akár megbotránkoznak a hivatalos olasz szocialisták, akár nem, tény, hogy a szovjetek köztársasága olyan hadigépezetet hozott létre, amely a távolból szemlélve is óriási méretűnek tűnik. „Vörös" hadsereg, rendben van, de mindenképpen hadsereg . . .

Majd:

A dilemma még élesebben mutatkozik meg, ha elfogadjuk, hogy a leninista háborút egy magasztos elvekre épülő imperializmus ihleti, vezérli és támogatja, ha elhisszük, hogy Moszkvában úgy gondolják, és el is hiszik, hogy az ukrán, lengyel és szibériai proletárok hasába mártott szuronyok elhozzák a forradalmi üdvösség evangéliumát . . . A világ első szocialista rendszere háborúval kezdi működését. Militarista rendszer. Harcias rendszer. Agresszív rendszer. Imperialista rendszer. A moszkvai vörös császárok álma a régi cárok álma. Ők is a világbékét akarják, de közben háborút viselnek.

Az idézet soraiban, amelyekkel Mussolini egyrészt bebizonyítja, hogy felhasználta a nemzetközi bolsevikellenes fegyvertár kezdetleges, durva eszközeit, másrészt pedig azt, hogy önálló politikai fantáziával alkalmazza ezt az arzenált az olasz munkásmozgalom és a szocialisták ellen a sajátos olasz viszonyok között, újra találkozhatunk a wilsonizmus elemzésekor tapasztalt kulturális és ideológiai törekvésekkel. Ugyanígy találkozunk az „eszmei imperializmus" fogalmával; a katonai erő itt is a cselekvő imperializmus fogalmával azonosul. Az imperializmus tehát a „militarizmuson" keresztül fejlődik ki, a háború előtti szociáldemokrata iskola alapvető hagyománya szerint, ez a megfogalmazás pedig az olasz társadalom kispolgári rétegeire próbál hatni. A fasizmus jövendő apostolát már alig érdekli, hogy a Vörös Hadsereg nemzeti forradalmi vagy védelmi jellegű háborút visel-e. (Mussolini éppen az idő tájt határozta el a körülötte csoportosuló személyek és a régi interventista mozgalom figuráinak aktivizálását.)

Mussolininak az imperializmusról vallott felfogása meglehetősen szorosan kapcsolódik másrészt a bolsevizmusról adott szűkebb értelmezéséhez. Állíthatjuk, hogy az adott időszakban – 1918 és 1919 között – Mussolini három körülményre összpontosította figyelmét, mindig az adott helyzetnek és közvetlen céljainak megfelelően: mások imperializmusa (amelyek mögött felbukkan a nemzetközi plutokrácia kísértete vagy valóságos alakja, részben Maffeo Pantaleoni eszméire alapozva, a Népszövetség és a wilsonizmus, végül a „tömeges felforgatás" veszélye, a bolsevizmus. Az Európában munkáló erők és áramlatok hullámzásában a nemzeti szocializmus ügyét igyekszik diadalra vinni, a háborús beavatkozás, az interventizmus szellemének hagyományait, a katonai erények mítoszát. Ideológiai szempontból és végleges formát öntő társadalmi és politikai magatartása tekintetében különösen érdekes az orosz bolsevizmus „cinkosaival" foglalkozó cikke. Ez a motívum időnként felbukkant a későbbi húsz esztendő során is, de ritkán ilyen élességgel, mert akkor már gyakorlati kompromisz-

szumokat kellett kötnie a mérsékeltebb belső és külső erőkkel. Mussolini egy olyan pillanatban, amikor a közvetlenül fenyegetett szovjetállam Vörös Hadserege felülkerekedik, és amikor Európában nemzetközi sztrájkot hirdetnek az Oroszország és Magyarország iránti szolidaritás jegyében, nem képes, vagy nem akarja megérteni a Vörös Hadsereg ellenállásának indítékait, ezért a legdurvább, legútszélibb antiszemitizmushoz folyamodik:

> Pétervár azért nem esik el, és Gyenyikin azért vonul vissza, mert így akarják London és New York zsidó bankárai, akiket faji kötelékek fűznek Moszkva és Budapest zsidóihoz. Most állnak bosszút az árja fajon, amely annyi évszázadon át szétszóródásra ítélte a zsidóságot. Oroszországban a vezetők nyolcvan százaléka zsidó, Budapesten pedig a huszonkét népbiztos közül tizenheten. Nem kellene vajon a bolsevizmust úgy felfognunk mint a zsidóság bosszúját a kereszténységgel szemben? Ez a téma mélyebb megfontolást érdemel.

Felbukkannak itt a fehérorosz antiszemitizmus közvetlen kisugárzásának tekinthető bolsevikellenes tábor szélsőjobboldali szárnyának fordulatai és torzításai, valamint Közép- és Nyugat-Európa nacionalista és reakciós lerakódásai és erjedési folyamatai. Az ideológiáknak és a propagandaanyagoknak ezzel az elegyével a fasizmus alapítója önkényesen és nagyvonalúan manipulál. Mindez hatással van a háború utáni politikai és társadalmi helyzetről adott elemzéseire is.

> Elképzelhető – folytatja Mussolini –, hogy a bolsevizmus katasztrofális méretű *pogrom* vérfürdőjébe fullad. A *világ pénzügyei a zsidóság kezében vannak*. A politikát a páncélszekrények őrzői irányítják. A párizsi bábfigurák mögött a Rothschil-

dok, a Warnbergek, a Schyffek, a Guggenheimek húzódnak meg, akik Pétervár és Budapest urainak fajtestvérei. Holló a hollónak nem vájja ki a szemét. Krisztus elárulta a hebraizmust, de ahogyan ezt Nietzsche csodálatos éleslátással megállapította, csakis azért cselekedett így, hogy még jobb szolgálatot tegyen a zsidóságnak a görög–római civilizáció hagyományos értékeinek megdöntése érdekében.

Majd így folytatja:

Az arany urai szerint a bolsevizmusnak fenn kell maradnia, hogy még jobban előkészítse a kapitalizmus új tevékenységének talaját. Az amerikai kapitalizmus máris óriási engedményhez jutott Oroszországban. További bányák, energiaforrások, földterületek és gyárak várják a nemzetközi kapitalista kizsákmányolást. Az emberiség történelmének ezt a végzetes fázisát nem lehet átugorni, különösképp Oroszországban nem. A felvilágosult és ráadásul öntudatos proletárok feleslegesen, merőben feleslegesen hadakoznak a szovjetek országának védelmében.

Felesleges részletesebben idéznünk, sőt túlságosan unalmas lenne nyomon követni a Mussolini által összehordott érveket, amelyek egy állítólagos zsidó összeesküvéssel kívánták magyarázni az antibolsevista seregek „rejtélyes megtorpanásait". Ugyanez vonatkozik a zsidóság irányította nemzetközi plutokrácia elmés tervére, amelynek lényege Oroszország felbomlasztása és a burzsoázia kezére való visszajátszása lenne. Amit viszont itt hangsúlyoznunk kell, függetlenül a Mussolini által megragadott konkrét ürügytől, azt a nemzetközi kapitalizmus és zsidóság közötti, a nyugati zsidóság és bolsevizmus közötti képtelen párhuzamokban fedezhetjük fel, mivel mind-

ez megerősíti, bizonyos értelemben kiegészíti (és magyarázza is) a wilsonizmus és a leninizmus között az imperializmus jegyében vont párhuzamot. Már csak azért is érdekes ez, mert egyértelműen fény vetül itt a kapitalizmus Mussolini által megvédett és felmagasztalt termelési struktúrája és az úgynevezett „pénzügyi plutokrácia" közötti ellentétre. Ez az utóbbi ellentét egyre inkább a fasiszta mozgalom céltáblájává válik, ideológiai és politikai meghatározások tárgya lesz.

Mussolini 1919-ben nem volt szigorú értelemben vett nacionalista, és később sem vált azzá. Attól az egyszerű és szűkebben értelmezett nacionalizmustól, amelyet ma a *nemzeti eszme* fejez ki, elválasztották az Enrico Corradini és nemzedéke által hordozott hagyományos elemek, mindaz, amit a századvégi válság óta tettek, amikor, ha még tanításaik nem is, de politikai öntudatuk már kialakult. Az Olasz Nemzeti Szövetségtől elsősorban és ellenkező értelemben a tömegek politikai problémái iránti fogékonysága választotta el, amelyet éppen úgy köszönhetett népi eredetének, mint a háború és a béke idején Olaszországban vagy az emigrációban szerzett keserves tapasztalatainak. Ezeket a tapasztalatokat agitációs munkában szerezte és erősítette meg, előbb mint szocialista, később mint a háborús beavatkozás híve. Innen kapta az ösztönzést egy új eszköz, a fasiszta mozgalom elindításához, de ez csak 1921 őszén szerveződik politikai párttá. Nem közömbös azonban hangsúlyoznunk és tanulmányoznunk bizonyos, cseppet sem másodlagos, sőt kiélezett párhuzamot Mussolininak a nacionalista elméletről és az imperializmusról elmondott vagy leírt szavai között. Egyszerű egybeesésről van-e szó, vagy pedig közvetlen levezetésről? Mindkét feltevést alapos érvekkel lehetne cáfolni, de ebben az esetben nem egyszerű filológiai problémával állunk szemben. Sokkal inkább annak szükségességével, hogy meghatározzuk a fasizmus jövendő vezérének objektív elhelyezkedését az akkori politikai és eszmei szférában. 1914–1915-ben hozott döntései

és a Szocialista Pártból történt kizárása miatt ekkor már régóta felhagyott a marxizmus „forradalmi" revíziójának elméletével. Az Oroszországban kitört proletárforradalom ténye miatt Mussolini vonakodik végleg szakítani az olasz szocialistákkal, legalább bizonyos közvetett szálakat igyekszik velük fenntartani mindaddig, amíg a szocialisták jelentős tömegeket sorakoztatnak fel. A forradalmi háború mítoszának logikája viszont szocialistaellenes stratégia kidolgozására készteti, és ugyanez a körülmény, mint már említettük, az *Il Popolo d'Italia* hasábjain elméleti rangra emelt „nemzeti szocializmus" formuláin keresztül már régebben a nacionalizmus, méghozzá a nem elméleti, hanem a gyakorlati nacionalizmus vizeire sodorja. Ez a burkoltan kimondott és talán nem is egészen tudatos nacionalizmus mindenesetre erőteljesen hatott lelkületére.

Elképzelhető például (végső soron az újságíró és ideológus Mussolininál gyakoriak voltak a hasonló folyamatok) gyors azonosulása olyan motívumokkal, amelyeket közvetlenül a nacionalizmus elméletéből kölcsönzött; vagy feltételezhető intuitív szándéka is, hogy más célok érdekében és más módszerekkel együtt alkalmazza a nacionalisták bizonyos elemzéseit. Mindenesetre az olasz helyzet dinamizmusára vonatkozó általánosabb ítéletére is alkalmas, sokatmondó és jellemző tény, hogy sajátos egybeesés tapasztalható Mussolini empirizmusa, illetve az olasz nacionalizmus legkorszerűbb és legközvetlenebb művelőjének gondolatvilága között. Francesco Coppola „eszmei" imperializmust említ, amikor a dialektikáról, a hatalmi politika és a demokratikus propaganda összeszövődéséről beszél. Mussolini pedig az „eszmei" imperializmus fogalmát alkalmazza – közvetlen hivatkozással mind az Egyesült Államokra, mind a proletariátus szocialista szovjet köztársaságaira, Wilsonra *és* Leninre. Annál is érdekesebb ez, ha meggondoljuk, hogy Coppola éppen 1918 végén és 1919 elején vállalja azt a feladatot, hogy ideológiai és kritikai szempontból elmélyíti a nacionalista tematikát a *Politica* című fo-

lyóirat megalapításával. A háború utáni zavaros légkörben a *Politica* programját különféle tényezők befolyásolják (többek között Benedetto Croce eszméi), Coppola pedig – aki a két világháború között az olasz fasizmus legnagyobb ideológusává emelkedett – centrifugális és alkalmi jellegű, közvetlen politikai hatások alá került. Ezen a ponton érdemes megvizsgálni, milyen objektív érdekazonosság áll fenn Mussolini és Coppola elméleti, illetve politikai céljai között a háború utáni Olaszország belső és külső helyzetének síkján. Mussolini virtuálisan már mindenestől az „államérdek" szemszögéből elemzi Lenin Oroszországát, amíg a más hagyományokat követő Coppola szorosan összekapcsolja a demokrácia, a szocializmus és a kommunizmus fogalmait; a modern civilizáció tömegjelenségeinek tekinti ezeket, de olyan reakciós sugallatoknak és impulzusoknak enged, amelyektől Mussolini akkor is, később is távol állt. A *Politica* kiáltványa, amely az új folyóirat első számában látott napvilágot 1918 decemberében, a világháború olyan definíciójából indul ki, amely szerint az a „nemzetek, fajok és birodalmak konfliktusa" lenne, „a népeknek a létért és a hatalomért vívott harcának nem új és nem is utolsó epizódja". A kiáltvány szerint – Coppola megfogalmazásában – a német és angol imperializmus közötti harc csupán a konfliktus kiindulási pontja, amely a „franciák és a németek közötti évszázados harc", valamint a „germanizmus" és az „Ázsia és Balkán nagy részén győzedelmeskedő szláv mozgalom" közti ellentétpárokba illeszkedik be. Az imperializmus értelmezése tehát itt szorosan összefonódik a nacionalista hagyományokkal. Az olasz beavatkozás, valamint az Amerikai Egyesült Államok részvételének természete már bonyolultabb. Az első esetben hangsúlyozza „Olaszország világméretű terjeszkedésének szükségességét", amíg a második esetben szerinte „nem annyira közvetlen és nyilvánvaló, de legalább annyira kétségtelen nemzeti és hatalmi szükségszerűségről" van szó (az „agresszív" Németország és a „békés" Anglia elsődleges és tömör imperializmusához viszonyít-

va). Az antant öt országa közül csupán Olaszországnak nincs nagyobb gyarmatbirodalma. Az Egyesült Államok sajátos, szellemi és politikai hagyományaiban kifejeződő, „ösztönös amerikai eszmei imperializmust" testesít meg, ez hívta életre és erősítette meg a végül is „bolsevik métely" által sújtott antant „demokratikus, imperialistaellenes és az egyenlőség elvén alapuló ideológiáját". „A valóságban – írja Coppola – a tehetetlen és szószátyár demokratizmus minden időben és mindenütt, akaratlanul ugyan, de végzetes módon utat nyitott az anarchia előtt; nem véletlen, hogy korunkban Kerenszkij előzte meg Lenint." Ezek a motívumok sorra visszatérnek Mussolini propagandájában, agitációjában és rugalmas, asszimiláló gyakorlatában. Coppola azt hangoztatja (és ez a metodológiai szabály ugyancsak megfelel Mussolini pszichológiájának), hogy „a politikai és a társadalmi valóságban a *forma* semmit sem jelent, amíg a *szellem* mindent". A háború nem söpörte le a világpolitika színpadáról a nagyhatalmakat: Anglia, az Egyesült Államok, Japán, Franciaország és Oroszország 1919-ben is előtérben állnak, Japán és az Egyesült Államok átvették a központi hatalmak szerepét, amíg Oroszország csupán előjelet változtatott, és még veszedelmesebbé vált politikai és ideológiai értelemben. Ennek következtében „fennáll az a veszély, hogy Olaszország nem nagyhatalomként kerül ki az első világháborúból".

A nacionalista iskola vezéralakja már régóta melengette a „demokratikus mítoszról és az imperializmusról" szóló könyvének gondolatát, de ebből a műből csupán egy, hajlamainak megfelelően erősen elméleti jellegű fejezet készült el. Már az első sorokban is leszögezi, hogy „az imperializmus maga a történelem, a demokratikus ideológia pedig kifejezetten történelemellenes". Coppola Mussolinihoz hasonlóan küzd a pozitivizmus és a demokratikus miszticizmus ellen, de némiképp eltérő módon, mert klasszikus ihletésű humanista, aki reakciós hagyományok hatására az olasz nacionalizmus lángjait igyekszik táplálni, az ókori Róma és a katolikus Róma míto-

szát. „Róma nem ismerte a nemzetközi jogot" – írja –, majd hozzáteszi, hogy „a demokratikus ideológia a latin szellemtől történelmileg idegen, és annak szellemi antitézisét alkotja". (Ezen a ponton az olasz nacionalista imperializmus ideológusa szilárdan az antiszemitizmushoz tapad, szerinte a demokratikus ideológia eredete „nem latin, hanem zsidó".) Felbukkan a „Róma és anti-Róma" közti ideológiai ellentét, amely azonos a demokrácia és az imperializmus ellentétével. A nacionalista doktrína és az éledő fasiszta propaganda közötti további találkozási pont a mítosz eszméje mint „kollektív pszichológiai tény, mint *kifelé törekvő tendencia, függetlenül belső tartalmától és belső ideológiai értékétől,* mint történelmi tényező az összes egyéb történelmi tényező dinamikus egyensúlyán belül". Mussolini mintha nem venné észre ezeket a tényezőket, hacsak nem sokkal később és mellékesen, érintőleges módon, amikor hangsúlyozni fogja, hogy a „megújulás pártja", miután teljesen ellentétes beállítottságú és gondolkodású embereket gyűjtött össze (Coppola és Salvemini), nem kerülheti el a széthullást. Mussolini politizál, amíg Coppola egyszerűen csak szerkeszti a *Politicát.* Más szavakkal, a pragmatizmus, Mussolini társadalmi empirizmusa tökéletesen elkülönül a nacionalista ideológiától. Ugyanakkor azonban – már 1919 elején – vonzódni kezd a nacionalista természetű elemzésekhez, amelyeket a háború szerfölött felerősített az olasz polgári osztályok tradicionális kultúrájának egész körében, s amihez Mussolini a háborús konfliktus négy esztendeje alatt nagyon közel jutott. Nyilvánvalóan maga Mussolini sincs teljesen tisztában ezzel a folyamattal, ezért cselekvése – kivéve a Gabriele D'Annunzio vezette mozgalomhoz fűződő ellentmondásos kapcsolatait – megmarad a volt forradalmi és intervenciós baloldal keretein belül.

1919 tavaszán Mussolini másodszor jár Venezia Giulia irredenta érzelmű városaiban és falvaiban; ide 1920 őszén is vissza fog térni. Ez az a pillanat, amikor az országot nacionalista hullámok öntik el, mert a párizsi olasz delegációnak

ellentétei támadtak a békekonferencia többi hatalmával. A fasiszta pártszervezetek ez idő tájt alakulnak meg, a május 22-i fiumei beszéd pedig bővebben és szélesebb körűen magyarázza a San Sepolcro téren elhangzott programnyilatkozatot. A külpolitika problémája tölti be a fiatal vezér gondolatvilágát, még ha akkoriban teljesen mítikus formában is. Ezen a téren lényegileg négy ponttal foglalkozik. Az olasz terjeszkedési gondolat Mussolinitól származó megfogalmazásában egyetlen gyenge pontot találunk (ha valóban a gyenge pont a megfelelő kifejezés), ez pedig a Földközi-tenger problémája:

> Elég meghatározni Franciaország és Anglia helyzetét – Gibraltáron, Máltán és Szuezen túlmenően –, hogy máris jól lássuk, milyen előnyös helyzetben vannak mások Olaszországgal szemben. Ez a lényege a mediterráneum katonai és politikai helyzetének. Ez a kiindulási pont valamennyi kérdés értékelésében, s fontos következmények kulcsa a földközi-tengeri kérdés felvetésében, akár tengeri hatalmunk fokozásáról, akár új támaszpontok kiépítéséről legyen szó.

Nyilvánvaló, hogy itt a Mussolini-féle okoskodás saját csapdájába esik. Miután megtudtuk, hogy „a felvirágzás és a hatalom feltételei szükségszerűen a Földközi-tenger térségében fognak kialakulni", ennél is érdekesebb követnünk fantasztikus fejtegetéseit az Afrika felé történő terjeszkedés elkerülhetetlenségéről:

> Itália nagy pillanata még nem érkezett el. Vittorio Veneto Olaszországát leküzdhetetlenül vonzza az Afrika felé utat nyitó Földközi-tenger. Kétezer éves tradíció szólítja Itáliát a fekete kontinens tengerpartjára, amint ezt a Római Birodalom megszentelt emlékei tanúsítják. Hogy Itáliának el kellett

szenvednie az aduai tragédiát, azt saját bel- és külpolitikája gyengeségének köszönheti; ugyanez okozta más kudarcainkat is: kiszorulásunkat Ciprusról és Tunéziából... Tripoli meghódítása nyomán Itália önmagára ébredt... A líbiai háború csupán mediterrán jelenlétünk előjátéka volt. Az európai háborúban való olasz részvétel Afrikába történő visszatérésünk záloga.

Mussolini tehát Vittorio Veneto légkörére, az 1919-ben kialakult kisebbrendűségi érzésre hivatkozik, és itt kiderül, hogy a legnagyobb mértékben a nacionalista ideológiából merített. Nem becsülhetjük le az olasz bel- és külpolitika „eszmei elégtelenségének" Oriamitól származó motívumát sem, amely indokolni látszik ezt az embrionális imperialista fellépést.

A következő év szeptember 24-én Mussolini beszédet mondott Polában, s igen jelentős politikai és ideológiai észrevételeket tett. Ezeket azonban az *Il Popolo d'Italia* nem idézte, éppen ezért el is kerülték az „Összes művek" szerkesztőinek figyelmét. Ismeretes, hogy Venezia Giulia területén a fasizmus igen korán és gyorsan öltött nacionalista jelleget, ebben eltért az Olaszország egyéb területein tapasztalható fasiszta megmozdulásoktól. Ennek a nacionalizmusnak az okát a szóban forgó határvidék sajátos, irredenta hagyományaiban és problémáiban kereshetjük, mert itt a megszállás alatt, 1919–1920-ban szerves kapcsolatok jöttek létre D'Annunzio mozgalma, illetve a patrióták, a fasiszták, a szakszervezeti vezetők és a katonai parancsnokságok között. Ebbe a mozaikképbe illeszkedik bele a szeptember 24-i beszéd. Vitathatatlanul ezek az elemek játszanak közre Mussolini propagandisztikus problémafelvetésében, hiszen Polában mind történelmileg (utalunk a város jelentős római kori műemlékeire), mind emberileg (nem kevésbé jelentős a katonai parancsnokok jelenléte) figyelmet érdemlő légkörbe került. Mussolini a felszabadítást követően először jár Polában, ahol fogadtatása

a hazafias erők seregszemléjébe olvad; ez szárnyakat ad szónoki képességeinek, sajátos és szokatlanul közvetlen atmoszférát teremt. Akárcsak szindikalista témájú dalminei beszéde, a polai beszéd is eléggé jelentős mint a fasiszta nacionalizmus sajátos formájának kifejeződése. Ebből a nézőpontból ki kell emelnünk, hogy Mussolini ötven év nemzeti történelmét vázolja fel (Róma ekkor ünnepli fővárosi mivoltának ötvenedik évfordulóját), s ugyanez a motívum bukkan fel trieszti beszédében is („Ötvenéves fennállása óta Itália csodálatos fejlődést valósított meg." „Mindenekelőtt áll a tény: nemzetségünk, fajunk életrevalósága."); de a továbbiakban imperialista perspektívát hirdet, amelyben összekeveredik az eljövendő olasz expanzió és a Mussolini-féle érlelődő nemzeti fasizmus valamennyi eleme.

A polai beszédben mindenekelőtt az idealista politika és a gazdasági adottságok szembeállítása ölt formát: „Nem állítom, hogy a gazdasági élet egy nagy állam számára elhanyagolható kérdés lenne. De kimondom, hogy egy nép egész életét nem lehet egy minden szellemiséget kizáró perspektíva szemszögéből nézni." Miután bírálja Francesco Saverio Nittinek a politikát szigorú gazdasági alapokra helyező felfogását („nem látta meg a nemzeti lét csodálatos eszmei tartalmát"), Mussolini Giolitti irányvonalának kritikájával folytatja: „Megkapjuk Giolittitől az áhított adriai békét? Ezt nem merném állítani, hiszen túlságosan sokáig gyakoroltuk a lemondás politikáját." Talán ez az inkább negatív, semmint pozitív célzás Giolittire, a polai beszéd meglepően harcos hangvétele indokolta, hogy az *Il Popolo d'Italia* nem adott nyilvánosságot a beszédnek? Tény, hogy Triesztben Mussolini, szokás szerint magasztalva D'Annunzio fiumei vállalkozását, meg sem említette Giolitti nevét, csupán a „lemondási politika" kritikáját szajkózta: „Kifelé Líbiából! Kifelé Valonából! Kifelé Dalmáciából!" De mindezt anélkül, hogy közvetlenül

kritizálta volna a kormányt, akár célzás formájában is a fiumei és az adriai kérdésben. Mégis, a polai beszéd jelentősége nem ezekben az elemekben rejlik, hanem inkább az általános ideológiai álláspontban, amely a fasizmus nemzeti-imperialista doktrínáját egy sereg nyilatkozatban fejti ki. Nem csupán őszinte és spontán pillanatok szülöttei ezek a kijelentések. Összefüggésük teszi őket jelentőssé, hiszen ez idő tájt Mussolini komolyan kezd munkálkodni a belső fronton, a fasiszta pártszerveknek az országos vezetőségbe való beillesztésén; ugyanezt tapasztaljuk isztriai propagandaútján is. Fő célja: fokozni az olasz szocialista mozgalom elleni támadást.

> Ha az uralkodó osztály haldoklik – állapítja meg Mussolini – szükséges, hogy – Vilfredo Pareto meggyőződése szerint – új társadalmi vezető rétegek keletkezzenek a helyén. De tagadom, hogy ma erre a munkásosztály lenne hivatott. Különösen azért tagadom, mert ezt az osztályt csupán színét változtató demagógia uralja. A papok helyébe papok lépnek. Még hagyján, ha ezek a demagógok beérik a gazdaságpolitikával. De sajnos a külpolitikába is beleszólnak, mindig az olasz érdekek ellen cselekedve, tehát nemzeti ellenségeink pártján állva!

A belpolitikai harcot érintő kijelentései hallatlanul erőszakosak, katonásan brutálisak. 1919 őszén így mennydörög:

> Mi a legolaszabb forradalmat akartuk megvalósítani! *Miről regél a fasciók története? Ragyogó dolgokról! Felgyújtottuk az* Avanti *szerkesztőségét Milánóban és megsemmisítettük Rómában. Lelőttük ellenfeleinket a választások során. Lángba borítottuk Triesztben a Horvát Házat, felgyújtottuk Polában* . . .
>
> Reakciósok vagyunk, vagyis egy őrületre reagá-

lunk: megzaboláztuk a néptömegeket a szakadék szélén. Ha Itáliában megismétlődne a magyar kísérlet, az olasz nép szakadékba zuhanna.

A beszéd végül külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, és ekkor a fasizmus ifjú vezére – aki másfél éve alapította meg konszolidáltnak egyáltalán nem mondható mozgalmát – egy már nem közvetett, hanem teljesen nyílt imperialista programmal lép fel, a wilsonizmus és a bolsevizmus régebbi elemzése alapján. Mussolini az Adria és a Földközi-tenger, a Róma és Itália, az Itália és a Kelet közötti bonyolult kapcsolatokban „elemeket" lát. Ezek máris zavarosan illeszkednek egymás mellé: a nemzeti háború, D'Annunzio vállalkozása, a nacionalisták tételei. De ugyanakkor úgy látja, lehetősége van a frissen alapított fasciók küzdelmét imperialista szellemben átértékelnie. Ezek után ki kell emelnünk (a dőlt betűk tőlünk származnak) a Chiurco által 1929-ben közzétett szöveg befejező részeit:

Az Adria kereskedelmileg lehet olasz–szerb tenger, de katonailag soha!

Itália – Oroszország és Németország után – a legsűrűbben lakott ország, mert ötvenmillió lakosa van, így *a Földközi-tenger térségéből fogja irányítani az egész európai politikát.* Londonból, Párizsból és Berlinből a tengely *Róma felé tolódik el.* Olaszország lesz a híd Kelet és Nyugat között.

Olaszországot a demográfiai tényező készteti a Földközi-tenger és a Kelet felé való terjeszkedésre. Határainkat szétveti népünk túláradó életereje.

De földközi-tengeri álmaink valóra váltásához arra van szükség, hogy az Adria, amely a mi öblünk, a kezünkben legyen. Egy olyan alantas és barbár fajjal szemben, mint a szláv, nem szükséges a mé-

zesmadzag politikáját folytatni, inkább bunkósbotot kell elővenni...

Már nem félünk a lemondóktól. Ha Sforza gróf addig merészkedik, hogy bármiről is lemond, Gabriele D'Annunzio légiósai elfoglalnak minden olyan területet, amelyről a miniszter lemondott!

Itália határai: a Brenner, a Havasok és a Dinári-Alpok; Dalmácia pedig mondjon le ez utóbbiról!

Ma a fasiszták dolga az, hogy lezárják az ajtókat és rendet csináljanak házon belül. Aki illetéktelenül vagy csalárd módon hatolt be hazánkba, annak távoznia kell.

Az Isten és a természet által megjelölt igazságos határokat visszaállítani kívánó és a mediterrán térségben terjeszkedő imperializmusunk nem az erőszakos porosz vagy az álszent angol, hanem a római imperializmussal azonos.

Ebből az idézetből világosan kitűnik, hogy Mussolini 1919–1920-ban, különösen pedig a „Ronchi-féle menet" és a fiumei vállalkozás után felhasználta az adriai nacionalizmus alapvető elemeit és kellékeit, majd ezeket kiélezett formában érvényesítette, nagyobb terjeszkedési perspektívát tartva szem előtt; ezt a perspektívát éppen úgy az ottani lakosság geopolitikai és stratégiai helyzetére alapozta, mint az olasz népesedési helyzet adta impulzusokra. Mussolini nacionalizmusának és imperializmusának formái, amelyek másutt erős populista hatásokat mutatnak, bizonyos értelemben még archaikusak; nála nem annyira gazdasági nacionalizmusról van szó, mint inkább egy külső és felületes katonai, tengeri, területi és demográfiai imperializmusról. Ez az imperializmus, más szavakkal élve, „népi" jelleget ölt, ez különbözteti meg Enrico Corradini iskolájának klasszikus nacionalizmusától, attól az iskolától, amely szervesen kapcsolódott a különböző dinasztiákhoz, a magas katonai körökhöz, a nehézipar érdekeihez,

de ugyanakkor a Risorgimentót követő hazafias szellem hagyományaihoz is.

Az Adria, a Földközi-tenger, Afrika. A háborút követő vörös esztendőkben ezek – és nemcsak ezek – Mussolini nemzeti imperializmusának motívumai. Az Adria és a Földközi-tenger tágabb értelemben „hidat" jelent Kelet felé. 1919 végén a fasizmus alapítója az *Il Popolo d'Italia* hasábjain nyíltan és meglepő ügyességgel támogatja az olasz gazdasági körök terjeszkedési terveit a Fekete-tenger irányában. A kaukázusi olasz expedíciót, amelyet Vittorio Emanuele Orlando rendelt el, Nitti felszámolta, de Oroszországban még mindig dúl a polgárháború, tart a külföldi intervenció. Decemberben Mussolini követeli „az Oroszországban működő összes kormány" elismerését. Ez a kérdés áll kettős okból szervezett nagy sajtóhadjáratának középpontjában. Az egyik ok a gabona, a szén és a vas, mert csak ezek szabadíthatják meg Itáliát a „nemzetközi plutokrácia jármától", amíg a másik ok az „új keleti politika", a hatalmas dél-oroszországi gazdasági erőforrások megszerzése. Félre kell tehát tenni a „koldusdiplomáciát" („nem vagyunk már harcolni nem kívánó rongyos népség, erőteljesen szaporodó, dolgozni és termelni képes nép vagyunk"), és támogatni kell a nyersanyagbeszerzésben az Olasz Részvénytársaságok Egyesülése által ajánlott keleti politikát. Mussolini tehát már 1919 végén kijátssza minden kártyáját. Ebben a konkrét esetben beismeri az olasz pénzügyi körökhöz fűződő kapcsolatait (az oroszországi polgárháború befejezése, a török nacionalista mozgalom és maga a belső olasz helyzet egyébként megakadályozza, hogy az olasz nagyiparosok szándékai konkrétan kihassanak a külpolitikára), ugyanakkor előtérbe helyezi a gazdasági kérdést, túllép a nemzeti romantika köntösébe öltöztetett tervein. 1920 nyarán Mussolini, visszatérve az „imperialista bolsevizmusról" és a nyugati plutokráciáról tett régebbi megállapításaihoz, továbbá előlegezve a katolikus internacionalizmus vagy egyetemesség gondolatát, általtörténeti érvekkel foglalja össze és erősíti

meg a háború utáni világról vallott, már kikristályosodott és sajátos „imperialista" szemléletét:

> Birodalmi harcok szemtanúi vagyunk. Három birodalom szerepel még a történelem színpadán. A területekkel rendelkező, de a jelek szerint eszmei tartalom nélkül cselekvő angol, az eszméktől fűtött és nyugaton-keleten új területeket kereső orosz, végül a keresztény birodalom, amelynek nincsenek területei, de táplál még egy eszmét, amelyik négyszázmillió embert egyesít a föld különböző részein. London, Moszkva, Róma: íme, e három sarkponton nyugszik ma az emberiség.

Ezekkel az eszmékkel, illetve a fasiszta szervezeteken belüli terjesztésükkel készült Mussolini a hatalom átvételére. Mint volt forradalmi szocialista, a tömegek növekvő szerepének korában és az Októberi Forradalmat követően, gondosan ügyelt arra, hogy tömören és árnyalatok nélkül beszéljen az imperializmusról, de ugyanakkor hihetetlenül sok változatban szól az „eszmei imperializmus" és a „területi imperializmus" két kategóriájáról.

Egy évvel a polai beszéd után és éppen a marcia su Roma, a Rómába való menetelés előestéjén Mussolini felszólal a nápolyi nagygyűlésen. Itt is megerősíti, hogy érdeklődési köre kiterjed az egész mediterrán térségre. A fiumei és polai beszédek mindenesetre pontosan és világosan mutatják programszerű imperialista stratégiáját, amelyet később fokozatosan az olasz és a nemzetközi realitásokhoz idomított, részben a propaganda eszközeivel, részben politikai és diplomáciai kezdeményezések útján, de erőszakos eszközökkel is. A hatalom megragadása és teljes konszolidálása után (1922–1929) Mussolini politikai vonalvezetése 1923-tól azt hangsúlyozza, hogy Olaszország nagyhatalom és egyenlő a többi győztes nagyhatalommal. Ez az elv már jellemző az egész fasizmusra,

támogatják a mozgalom különféle áramlatai és a rendszer legkiemelkedőbb személyiségei, Granditól egészen Cianóig. Ha megvizsgáljuk a fasiszta külpolitika általános irányzatát és legjellemzőbb vonásait a hatalomátvétel és a gazdasági válság között, Mussolini első önálló fegyvertényét, az etióp háborút megelőző időszakban, akkor újra csak előző munkáira hivatkozhatunk, ahol igyekeztünk kiemelni, a hol állandó, hol meg változékony összefüggéseket a fasiszta rendszer nemzetközi, belső és gazdasági-politikai adottságai között, a mindenkori diplomácia függvényében.

Ahogyan könyvünk kezdetén említettük, Mussolini állásfoglalása a háború után közvetlenül kialakult konkrét nemzetközi problémákkal kapcsolatban feltétlenül figyelmet érdemel, mert az „eredetmítosz" elkerülésével is eléggé pontosan felmérhetjük, milyen hevesen tagadta a fasizmus a demokratizmust és a szocialista internacionalizmust. Felfigyelhetünk arra is, hogy végül az újfasiszták elemzéseihez is közel álló, vagy azzal azonos imperialista formulák mellett kötött ki. 1922 és 1939 között Mussolini ideológiájának egyik sarkalatos pontja, hogy a mediterrán térség szinte kizárólag Itália érdekszférájához tartozik. Ehhez kapcsolódnak Olaszország keleti és afrikai érdekeltségei, valamint európai elképzelései is. Ez már az olasz fasiszta imperializmus egyik legjellemzőbb vonása az érett korszakban (1935–1940), nem csupán potenciális, hanem tényleges értelemben is. A Balkán, a Közel-Kelet és Afrika ekkorra „passzív terület", ahol Olaszország zavartalanul teheti próbára erejét, hogy egyrészt közvetlen előnyöket szerezzen ezekben a többé-kevésbé „gyarmati jellegű" térségekben, másrészt európai szinten előmozdítsa a nemzetközi erőviszonyok megváltoztatását szélesebb, kevésbé korlátozott értelemben. Ebből ered, a mindenkori alkalomnak megfelelően, a Földközi-tenger középső részére irányuló érdeklődés (Tunézia és Málta kérdése), valamint az e térség nyugati részén gyakorolt politika (Tanger kérdése,

egyezmények Spanyolországgal a Baleárok ügyében, az 1936–1939-es spanyolországi intervenció). Nyomások és manőverek sorozatáról van szó, amelyekkel a fasiszta rendszer többször kísérletezett, bizonytalanabbul az első korszakban (1923–1934), majd szívósabban és erőteljesebben 1935–1936 után. Etiópia megtámadása előtt, az előkészületek átmeneti szakaszában, már jelentkezik, még ha kezdetleges formában is, az Angliával tervezett összeütközés objektív tendenciája. A történelmi és stratégiai érvekkel jelentkező, kifejezetten objektív tendencia jelzi a fasiszta expanzió leglényegesebb vonását, hiszen minden kockázatot vállalva végül is kirobbantotta két ellentétes módon érdekelt imperializmus konfliktusát. Az összképhez tartozik a demográfiai helyzet is, amely alkalmas Olaszország nemzetközi hatalmi viszonyainak módosítására, és egyaránt manipulálni lehet vele a belső propaganda és a diplomácia eszközeivel, az eredményes terjeszkedés biztosítása céljából.

Mussolini és fasiszta állama 1932 és 1935 között nemzetközi szintű erőfeszítéseket tesz a gazdasági nehézségek és a kiéleződött nemzetközi feszültség kiaknázására, sőt, különböző előnyök megszerzése érdekében, még a nyomasztóbb és fenyegetőbb légkör kialakításához is hozzájárul. Mussolini (régebben meghozott) döntését, miszerint megtámadja Etiópiát, először az 1934. december 30-án kelt „Irányelvek és akcióterv az olasz–abesszin kérdés megoldására" című dokumentum fejezi ki félreérthetetlenül:

> 1. Az olasz–abesszin kapcsolatok problémája az utóbbi időben más síkra tolódott el: a diplomáciai kérdés *erőkérdéssé* vált. Ezt a problémát már csak az ilyen kérdések megoldásánál mindenkor alkalmazott egyetlen eszközzel oldhatjuk meg: a fegyverek erejével. ... 6. Ha egyszer elhatároztuk magunkat erre a háborúra, célunk nem lehet más, mint *az*

abesszin hadsereg megsemmisítése és Etiópia teljes meghódítása. Ez a birodalom megteremtésének egyetlen módja. 7. A demokratikus és szabadkőműves Franciaország nyílt háborúval számolta fel Abd el Krim lázadását. [A franciák] kihasználták azt a pillanatot, amikor Németország még egészen vagy majdnem egészen tehetetlen volt. 8. Akciónk lényeges, de nem döntő feltétele, hogy nyugalmas európai helyzettel számolhassunk, legalábbis 1935–1936-ban, illetve 1936–1937-ben is, mert ez döntő időszaknak bizonyulhat... 9. Seregeink gyors és végleges győzelme érdekében széleskörűen fel kell használnunk technikai eszközeinket, amelyekkel az abesszinok még nem, illetve csak kisebb mértékben rendelkeznek, számolva azzal, hogy *néhány éven belül megszerzik ezeket... Nem kell számolnunk európai nehézségekkel, ha sikerül gyors katonai beavatkozással mindenkit kész tények elé állítani. Elegendő lesz kijelenteni Anglia és Franciaország előtt, hogy elismerjük érdekeiket.* Diplomáciai szemszögből nézve csak ezzel a két országgal kötöttünk egyezményt Etiópia sorsáról.

Ezzel a programmal – amelynek csak az volt a szépséghibája, hogy feltételezte: egy „történelmi probléma" erőszakos megoldása szívélyes fogadtatásra talál Anglia részéről is a korábban megkötött és nem éppen megbízható diplomáciai megállapodások alapján – a fasiszta imperializmus 1935 őszén a nyílt támadás útját választotta, méghozzá kiszámított módon. („Legalább hatvanezer, *de még jobb*, ha százezer katonát kell kiállítanunk Eritreában 1935 októberéig.")

Kevéssel a kelet-afrikai olasz birodalom proklamálása után, a spanyol polgárháborúba történt beavatkozással egyidejűleg (a Baleárok megszállása), Mussolini győzelmi utazást rendez a „negyedik tengerpartra", sőt Tripoliban kivonja az „iszlám

kardját" (1937 márciusa). Csupán színpadias gesztus lett volna ez? Tény, hogy 1934 és 1937 között (az Angliával kötött *gentlemen's agreement* meghosszabbítása és a spanyol fronton vívott harc hevessége objektív nehézséget és fékező erőt képvisel) úgy látszott, hogy a fasiszta Olaszország szervesen és igen tudatosan igyekszik egész gyarmati és imperialista politikáját „közvetlen és közvetett módon Keleten érvényesíteni". Legalábbis szó szerint így mondotta Mussolini a rendszer ötödik évfordulójának második nagygyűlésén, 1934. március 18-án. A közvetlen afrikai „jelenlét" azokban az években elszórt intervenciók formáját ölti, például Dél-Arábiában, ahol Olaszország a nagyhatalmi diplomácia eszközeit mímelve avatkozik be például Jemen belső konfliktusaiba. A fasizmus úgy próbált szerephez jutni az érdekeknek és eszméknek ebben a szövevényes konfliktusában, hogy az iszlámot és az arabokat szembeállítsa a régebbi imperialista gyarmatosítókkal, különösen Angliával Egyiptomban és a Közel-Keleten. Az olasz fasiszta imperializmus ebben az értelemben mégsem fejtette ki teljes határozottsággal expanzív és hegemonisztikus törekvéseit, de ezeket a kérdéseket nem bírálhatjuk el kizárólag az imperialista korszak gazdasági és társadalmi problematikájára nézve hiányos ránk maradt dokumentumai alapján. Mussolini 1934 márciusi beszédében mindenesetre felfedezhetünk egy ugyancsak általános jellegű és ünnepélyes programot:

> Itália történelmi céljai: Ázsia és Afrika. A négy világtáj közül Dél és Kelet ösztönzi az olaszok akaratát és érdekeit. Északon és Nyugaton kevés, vagy semmi keresnivalónk nincs, sem Európában, sem a tengerentúlon. Célkitűzéseinket a földrajz és a történelem igazolja.

Jan Romein „Ázsia százada" című munkájában megpróbálja röviden felvázolni a fasiszta imperializmus alapvető fej-

lődési irányait és központi tendenciáit a második világháború küszöbén, pontosabban a harmincas évek közepén. Már láttuk, hogy 1919–1920-tól kezdve Mussolini imperialista elméletei mediterrán érdekekre összpontosultak, bár nem zárta ki egy igen fontos, de nem kizárólagos keleti nyomás lehetőségét sem. A kulturális motívumot Velence és Róma fennállásának ezredik évfordulója szolgáltatta. Innen eredt a *Mare nostrum* mítosza. Romein ezért úgy gondolta (és osztozhatunk nézetében), hogy Olaszország Mussolini-féle gyarmati-imperialista politikája a Földközi-tengertől indult ki, attól a céltól vezérelve, hogy mind mélyebben behatoljon a Vörös-tenger és a Szuezi-csatorna környékén elterülő országokba. Etiópia elfoglalását (akárcsak Líbiáét) valamint az adriai és a földközi-tengeri térségben szaporodó nacionalista követelések kiterjesztését egy szélesebb, viszonylag egységes terv bizonyítja. Még ha a holland történész nem is vizsgálta közelebbről ezt az érvet (csupán célzott Szaúd-Arábia és Jemen 1934. évi konfliktusára), mégis érdemes idézni észrevételeit:

> Amikor Ibn Szaud megtámadta Jement, Olaszország már kidolgozta Abesszínia elfoglalásának tervét ... a Laval-kormány félhivatalos, többé-kevésbé leplezett segítségével. A kávéültetvényekben gazdag hegységek talán olasz Adenné válhattak volna, talán támadási bázissá a Vörös-tenger bejáratát őrző angol támaszpontok ellen. Ez lehetett volna az olasz gyarmatbirodalom első csírája az arab országokban és Kelet-Afrikában.

Birodalom az arab országokban és Kelet-Afrikában? Olyan délibáb ez, amely 1932 és 1934 között nem mindig szemlélhető tisztán a horizonton. Mussolini nem hagyott hátra önvallomásokat, nem maradtak utána olyan dialógusok sem, mint Hitler beszélgetései Rauschninggal és a német vezérkarral. Ciano gróf naplója (1939–1943) nem csupán az afrikai

háború után készült, hanem egy olyan Mussolinit mutat be nekünk, aki még magánbeszélgetésekben sem árulja el végső terveit, csupán arról szól, hogy bosszantják a terveit keresztező különböző akadályok. E terveinek lényegesebb pontjait sohasem határozza meg, csak éppen körvonalazza néhány fontosabb és spontánabb beszédében, amelyek demagóg és imperialista jellegű politikáját tükrözik a harc kiélezett szakaszában. Romein így ír erről:

> Fantasztikus rögeszméje volt egy új római birodalom és a „Mare Nostrum" elve, az olasz beltengernek tekintett Mediterráneum. Mussolini ezért vetette be katonáit Afrikában, Spanyolországban, Franciaországban, Görögországban és Ukrajnában. Kemal Atatürkről elmondtuk már, hogy össze tudta hangolni álmait a realitásokkal; megállapítottuk, hogy ez a képessége valóban nagy államférfira jellemző vonás. Ezzel szemben a Mussolini által áhított Arab-Afrikai Birodalom nem éppen legvonzóbb lázálmának bizonyult.

Az „arab-afrikai besorolás" az olasz imperializmus tendenciájának vonalában, bár elvileg inkább kontinentális méretű állásfoglalást jelent, mégis vannak bizonyos korlátai, ezért érdemes utólag pontosítani és körülhatárolni. Elsősorban arról van szó, hogy ez az irányzat már 1912-ben kialakult a „negyedik part" és az égei-tengeri szigetek elfoglalása után. Ezt a törekvést nem választhatjuk el másrészt a kelet-balkáni behatolás tervétől; az Adria és bizonyos értelemben Szicília és a Délvidék hídfőállásokat képviselnek a fasizmus előtti Olaszország, majd a fasiszta rendszer első törekvéseiben a Közel-Keleten és a Földközi-tenger vidékén. A tőkés terjeszkedés behatolási irányai azonban nem voltak egyértelműek, itt tehát nem emelhetjük ki egyik területet a másikkal szemben. Kétségtelen viszont, hogy a fasiszta külpolitika gazdasági és

diplomáciai nyomása e területek felé irányul, itt összpontosul – akárcsak a kevéssé fejlett tőkésországok felé –, és ebben követi a hagyományok gyenge fonalát, szüntelenül és változó formában igyekezve új területeket találni a fasiszta uralom húsz esztendeje alatt. Igy a harmincas évek közepén, majd a kelet-afrikai birodalom megalapítását követően a fasiszta expanziós tervekben felbukkan Kelet-Európa is, sőt 1938-ig Mussolini hatásosan ellenállt Németország *Drang nach Süden*-terveinek Ausztriában és Magyarországon, érdeklődést mutatott a Duna és a Földközi-tenger nyugati térségei iránt egészen a Baleárokig, illetve Tunéziáig, majd fokozatosan a Gibraltári-szorosig. Romein elmélete tehát, bár polémikus hangnemű, véleményünk szerint összekapcsolja a Mussolini-féle fasiszta imperializmust, különösképpen pedig annak sajátos fejlődésvonalát a történelmileg és földrajzilag meglehetősen egységes szövevénnyel. E szövevény elemei: az eritreai gyarmat és az első afrikai háború, a tripoli hódítás és az olasz–török háború, az etióp háború és a fasiszta Olaszország alapvető célkitűzései a második világháborúban. Az olasz „térség", amelyet Olaszország közvetlenül vagy közvetetten magának vitatott (és amellyel kapcsolatban sor kerül majd első összeütközésére Nagy-Britanniával 1935–1936-ban, valamint az 1937-es megállapodás nyomán beálló szélcsend), bizonyos homogén jelleget mutat. Ezt igazolják a terjeszkedésre kijelölt területek, az aktivizálódó erők mechanizmusa és a fasiszta imperializmus fokozatosan alkalmazott „geopolitikai" formulái. A brit külpolitika ezzel szemben láthatóan érzi az etiópiai olasz hadjáratban és hódításban rejlő veszélyek súlyát. Laval Franciaországának minden érdeke ahhoz fűződik, hogy a nyomást Tunéziáról Etiópiára hárítsa (a hagyományos francia érdekeknek megfelelően). Anglia újból vállalja a kezdeményezést (Hoare–Laval tárgyalások), hogy megkísérelje fékezni Kelet-Afrikában az olasz terjeszkedést, átengedve ezzel szemben Etiópiának egy tengeri kijáratot Brit-Szomáliában, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy lehetőleg

minél távolabb tartsa Olaszországot a Vörös-tengertől és az indiai útvonaltól.

Mussolini lelkületében józserivel legyőzi a realitások iránti érzékét a mohóság. Ebben a kérdésben minden történetíró tökéletesen egyetért. Mussolininak az „arab-afrikai birodalomról" szőtt szép vagy rút álma mindazonáltal az olasz fasiszta vezető személyiségében és az olasz imperializmus további történetében és legendájában erőszakos és gyászos realitás marad. Igencsak hasonlóan Hitler *Drang nach Osten*-elméletéhez, a japán militarizmus szibériai és kínai terveihez, valamint a japán reakciós klikk terveihez (Tanaka és Ikki), az „afrikai betegség", a keleti álom, mítoszok méreteit ölti, még ha 1942-ben Mussolininak nem is sikerül majd fehér lovon bevonulnia Alexandriába, bár elrendelte már ezt a parádét a végső győzelem reményében. A két világháború közötti években az olasz fasiszta imperializmus egyetlen győzelme tehát az abesszin falvak között született. A május 11-én proklamált birodalom súlypontja a Vörös-tenger térségére helyeződik át. Jellegzetes Mussolini kelet-afrikai „mohamedán" politikája, tehát az a törekvése, hogy az olasz külpolitikának az iszlám jegyeit kölcsönözze. A fasiszta Olaszország a Líbiában és Kelet-Afrikában, valamint az Albániában élő mohamedán népekre való tekintettel arra törekszik, hogy keleti terjeszkedése során önmagát „iszlám" nagyhatalomként tüntesse fel. A háttér világos: keresztezni kell Anglia terveit, majd bizonyos távlatban, egészen másféle arányokban meg kell ismételni az angol birodalom politikáját. Így is kitűnik, nem kizárólag Karl Haushofer geopolitikai példája alapján, a nemzetiszocialista beütés, a két világháború közötti imperializmus doktrinér irányzata; 1936 és 1939 között jön létre az olasz geopolitika trieszti iskolája, amely felvázolja a jövendő afrikai és keleti hódítások és annexiók többé-kevésbé fantasztikus „térképészeti szintéziseit".

Amikor az Appennini-félszigeten megkezdődött a fasiszta mozgósítás, 1935 januárja és áprilisa között Moszkvában Palmiro Togliatti előadás-sorozatot tartott a fasizmusról, elemezve a szóban forgó évek kormányzatának jellegzetességeit és szerkezetét a gazdasági válság után, illetve a háborús cezúra küszöbén. Témánkkal, az imperializmussal kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy Togliattinál egyszerű bevezető utalást követően a kritikai elemzés annak megállapítására irányul, milyen helyet foglal el „a fasizmus az olasz burzsoázia politikai szövetségeinek különféle formáiban, és miként lehet konkrétan elemezni a fasiszta pártot". Valóban ez volt a központi, a politikai harc témája, amelyet akkor és ott fel kellett vetni. Még ha a „Munkásállam" kevéssel utóbb, az 1936–1939-es nemzetközi helyzet tükrében az olasz politika bizonyos elemzését adta is (a spanyol polgárháború rávette Mussolinit, hogy a Nyugat felé is elkötelezze magát, persze csak azért, hogy még nagyobb méretekben és bonyolultabb összefüggésben megkezdje az előnyomulást a Kelet és Afrika felé, eleve azért, hogy előkészítse az egész Földközi-tenger „belső tengerré" válását, ugródeszkát alakítva ki további partok felé – abszurd és félelmetes álom!), mégis kimondhatjuk, hogy különféle objektív körülmények miatt csekély figyelem kísérte az olasz fasiszta imperializmus gyökereit és fejlődésvonalait. Ebben a történelmi szakaszban az antifasiszta csoportok – és főképp a leghaladóbbakról mondhatjuk ezt el – elsősorban gyakorlati, nem pedig elméleti célokat követnek. Előadásainak bevezetéseképp Togliatti tehát jelentős módszertani útmutatással szolgál: „Nem tudhatunk semmit a fasizmusról az imperializmus ismerete nélkül." A kérdésfelvetés időszerű, minthogy a harmincas évek első fele minden szempontból – belső, gazdasági és társadalmi szempontból is – döntően meghatározta az akkori Olaszország arculatát. 1930–1932-ben jut kifejezésre legerőteljesebben a munkásság és a mezőgazdasági proletariátus nyomása a rendszer struktúrájával szemben. Súrlódásokra kerül sor az Actio Catholicával, jelentkezik

már a nép elégedetlenségére reagáló fasiszta szakszervezeti mozgalom, kezd formát ölteni az Ipari Rekonstrukció Intézete (IRI), kialakul a nagy fasiszta tömegpárt, amelynek körülbelül egymilliós taglétszáma kétmillióra növekszik, kiterjesztve befolyását az ifjúságra és a munkásságra is. Az ipari tőkekoncentráció az 1929–1939-es évek jellegzetes tünete, ez a fasizmus imperialista fejlődési szakaszának igazi háttere. Ez az a jelenség, amely Olaszországban különösképpen késleltetett fejlődésnek látszik, ha egybevetjük az európai kapitalizmus növekedésével és fejlődésének minden előzményével. Ebből következik, hogy az üzemek szindikátusokba tömörülnek, a tőkések behatolnak a mezőgazdaságba, a finánctőke és az ipari tőke összefonódik, a hitel- és a pénzjegybankokat megreformálják, a tőke külföldre áramlik. Sajátos jellemzők ezek a hazai tőkés fejlődésben, a fasiszta rendszer gyámsága alatt, a gazdasági válság mélypontján és az utána következő időszakban.

A világgazdasági válság előtt, 1929 január–februárjában fordulat észlelhető a Pirelli-, a Terni-, az Edison-cégek részvényeinek külföldi elhelyezési tendenciájában, a New York-i National City Bankkel való együttműködésben. Az Olasz Kereskedelmi Bank, amely szintén érdekelt az effajta műveletekben, „jelentőségteljes akciót" említ. A válság azonban veszélyezteti a nemzetközi piachoz fűződő kapcsolatokat; az olasz kapitalizmus kénytelen lesz a terjeszkedés és a támogatás új formáit keresni. 1930 és 1931 között kirajzolódik az ipari üzemek fúziójának növekvő tendenciája: „a jelenség terjedése azt ígéri, hogy energikus és ígéretes formában megtörténik az üzemek pénzügyi és műszaki struktúráját érintő revízió; sok esetben bonyolult pénzügyi kapcsolatok újjászervezésével függ össze a folyamat, hiszen a szóban forgó kapcsolatok felszámolása elő fogja mozdítani az ipari hatékonyság növekedését és az ipar hitelképességét". Az 1931. november 13-i törvényerejű rendelet jogi könnyítéseket és mindenekelőtt adómentességet nyújt a koncentráció bátorítására.

Sűrűn alakulnak új társaságok, ezért az egész jelenség horderejét nem elemezhetjük részletes statisztikai adatok alapján. Mindezt figyelembe véve, az 1929 és 1930 közötti fúziók „megugrása" különösen fontos fordulópontnak látszik. 1929-ben 859 társaság egyesül 838 millió líra tőkével, a következő évben 1020 társaság 1206 millió líra tőkével. 1931-ben is – akárcsak a rákövetkező években – „az ipari üzemek koncentrációjának folyamata erőteljesen folytatódik, annak ellenére, hogy a statisztika e tendencia lassulását jelzi". Végül ezek a tendenciák szervezeti formát öltenek az IRI létesítésével, amely a gazdasági és a politikai hatalom szoros integrációját teremti meg. Így például a krízis következményeire egyik legközvetlenebbül reagáló szektor, amelyet legjobban sújtott a fasiszta rendszer és a burzsoázia gazdaságpolitikája, valamint az 1935–1936-os tengerentúli intervenció, a kereskedelmi tengerészet területe. (Bár ezen a ponton alaposabb elemzést kellene adnunk néhány kulcsfontosságú kérdésről, amilyen a magántőke és az állami részvétel súlya és kapcsolatai a társaságok újjászervezése után, a hajógyárak és a nehézipar viszonya, a hadiflotta terveihez való kapcsolódás, illetve a tőzsdék és az állami költségvetés közötti kölcsönhatás.) Tény, hogy az olasz kereskedelmi flotta (1922-ben 2 866 000 brutto regisztertonna) a gazdasági válság hajnalán elérte a 3 483 000 brutto regisztertonnát.

1934-ben és 1935 elején a hivatalos össz-tonnatartalom 2 928 000-re, illetve 2 884 000-re csökkent. Ezek a számadatok növekvő feszültség jelei, éppen akkor, amikor a keletafrikai beavatkozás eléri csúcspontját. Csakhogy az össz-tonnatartalom mutatói nem a legkifejezőbbek, mert ugyanebben az időszakban zajlik le a hajóipar felújításának folyamata és a társaságok átszervezése jelentős tőkék bevonásával. Így érkezett el az afrikai hadjárat, amelyről már 1934-ben döntés született. De ebben a két világháború között végre beérett olasz imperialista korszakban sem halványulnak el a nemzeti burzsoázia legagresszívabb, centralizált erőit megszervező fa-

siszta rendszer egyes alapvető vonásai. A Mussolini-féle ideológia (és itt a témát ki kellene terjesztenünk az imperialista program kidolgozásában különböző formákban közreműködő más csoportokra és személyekre is) elméleti és propagandisztikus síkon fegyverzi föl ezeket az erőket, belföldi és külföldi használatra egyaránt. Mindent összevetve, kifejezésre jut a tömeges reakciós rendszer önmozgásának egyfajta mechanizmusa, amelynek a kapitalista vezetés alatt álló kispolgári rétegek adnak döntő támogatást.

Az olasz imperialista politika és ideológia mélyén – amely az etióp háborúban valósul meg – heterogén, részben ellentétes elemek lappanganak. Ezek közül néhány egészen kézenfekvő: a politikai, a stratégiai és a gazdasági szempontból értékes területek megszerzése. Etiópia, miután a XIX. század végén megtörtént a világ újrafelosztása, az afrikai földrész utolsó független országa maradt, most ugródeszkává válhat az „impérium" felé vezető törekvésekhez. Gazdasági szempontból ez megfelel az olasz nacionalista hagyományoknak. Aduáért elérkezett a „bosszú" pillanata; a XIX. század végének olasz gyarmatosító hagyományai új fejlődési szakaszba lépnek, magasabb szinten érvényesülnek. A vállalkozás „szociáldemokrata" arculata (Michels „szindikalistának" nevezi e szegény nép imperializmusát) a földkérdésben rejlik: olasz napszámosok, parasztok, munkások, kereskedők, teherautósofőrök, fuvarosok révén történik a gyarmatosítás – egy tengerentúli területen. Ez a kapitalizmus, amely megindult a tőkeexport útján, a nemzetközi részvénypiacon adásvételi tevékenységet folytat. S ez a rendszer most egy hatalmas gazdasági tényező (a válság), illetve egy politikai tényező révén ingerhatás alá került. Végre a piac kiszélesítésén, az anyaország szűkös gazdasági környezetének tágításán, a tengerentúli szállítások előnyös feltételein munkálkodhat majd, Etiópia bányáinak, kereskedelmének, mezőgazdasági terményeinek „értékesítésére", az ipar, a közlekedés és a bankok fejlesztésére fordíthatja figyelmét.

Olaszország akkori történelmében a fasizmus végül is az olasz imperializmus előző ciklusának csúcspontját képviseli. Szélesebb perspektívában Mussolini 1936 májusában, Addisz Abeba elfoglalásakor és a fasiszta birodalom kikiáltásakor kijelentheti:

> Az olasz–angol konfliktus, a francia–angol ellentét védelmében a hitleri Németország fegyverkezett, megszállta a Rajna-vidéket, új viszály magvát hintve el így Franciaország és Anglia között, ugyanakkor szükségszerűen enyhítve az olasz fasizmusra gyakorolt nyomást. Ugyanígy cselekedett Japán is. Miután látta, hogy Anglia a Földközi-tengeren és Afrikában jelentős mértékben leköti erejét Olaszország ellen, sürgősen hozzálátott ázsiai hódító terveinek végrehajtásához.

Más szóval, az olasz, a Mussolini-féle fasizmus külpolitikai téren, illetve a helyi konfliktusok területén is meggyújtotta a második világháború kanócát 1935–1936-ban. Egész fennállása és fejlődése során – bár ereje korlátozott és érdekei viszonylag szerények, nem is hasonlíthatók össze a német és a japán kapitalizmusnak az etióp háború után követett terjeszkedési politikájával – az olasz fasizmus egyfajta előhadat képvisel a húszas és harmincas évek nemzetközi imperializmusának legagresszívabb csoportosulásaiban. Ugyanakkor, amikor a Népszövetség ülése a gazdasági szankciók visszavonását határozza el, Spanyolországban pedig polgárháború fenyeget, Francesco Coppola ugyanúgy ingadozik, mint az egész olasz fasizmus és a „vezér": a szélesebb körű kihívás, illetve az erőgyűjtési szünet lehetőségei között. Taktikai jellegű bizonytalanság ez. A stratégia ugyanolyan marad, mint fennállása óta bármikor. Olyan stratégia ez, amely ténylegesen hozzájárult a háború kirobbantásához:

A Földközi-tengernek, a Szuezi-csatornának, a Vörös-tengernek, amely szabad út Anglia számára – és ezt Olaszország sohasem akarta veszélyeztetni, de nem is fogja –, ugyanannyira tökéletesen, korlátlanul és feltétel nélkül szabadnak kell lennie Olaszország számára is. Ha ezt az angolok is őszintén így kívánják, könnyű lesz megegyezni. Másként lehetetlen. Ebben az esetben maga Anglia és csakis Anglia lesz az, amely az együttműködés és az együttélés kérdését antagonisztikus problémává alakítja. Ebben az esetben Olaszországra vár az a történelmi feladat, hogy saját eszközeivel biztosítsa a mediterrán térség csorbítatlan szabadságát.

Az etiópiai háború és a „harmadik világ"

Az etióp válsággal foglalkozó egyik ragyogó francia tanulmány már leszögezte, hogy kétségtelenül „a történészeket leginkább érdeklő problémák közé tartozik Mussolini külpolitikája, felelőssége az Európában kialakult feszültségért és válsághelyzetért, összefonódásai a hitleri revizionista politikával – a »becstelen« versailles-i béke kapcsán". A megjegyzés arra a domináns történettudományi irányzatra utal, amely az „etiópiai hadjáratot" elsősorban úgy szemléli és tanulmányozza, mint a fasiszta, különösen a Mussolini-féle külpolitika egyik aspektusát, tehát mint olyan diplomáciai-katonai precedenst, amely jelentős, sőt döntő tényezőt képvisel a második világháború szempontjából. De az 1935–1936. év más téren is sajátosnak, jellegzetesnek és nem kevésbé jelentősnek bizonyult, hiszen a fasiszta rendszer történelmi periódusának, szociális- és belpolitikájának, ideológiájának és fejlődésének néhány lényeges mozzanatát foglalta magában.

Mégis, ezeknek az éveknek az etiópiai problémáját illetően a történettudomány, különösen az olasz történetírás eredményei meglehetősen fogyatékosak, ez pedig nem véletlenül áll ellentmondásban azzal a ténnyel, hogy ugyanez a történetírás a fasizmus széles körű és változatos tematikájának minden mozzanatát érdeklődéssel vizsgálta. Bírálatunk nem kívánja leszűkíteni a kérdéskört csupán olasz szempontokra (még ha bizonyos fokig tekintetbe veszi is ezeket), mert ebben az esetben erkölcsi vagy globális „nemzeti" alapokra szűkítené le a kulturális és társadalmi tényezők helyett. Végül 1945-től napjainkig számtalan alkalom adódhatott volna a történetírók

számára, hogy átgondolják az események lényegét, önállóan mélyítve el azt. Úgy látszik azonban, hogy az imperializmus kategóriáját – a fasiszta korszak agresszív háborúira vonatkozóan is – még a fasizmus utáni demokratikus és felvilágosult nézetek hirdetői is gondosan kerülik. Ha azonban így cselekszenek, végül is hamis és provinciális képet alkotnak a hazai eseményekről és a fasizmusról, a fasiszta Olaszország valóságos gazdasági és politikai elhelyezkedéséről korunk történelmi összképében és fejlődésében. Nem utólagos, nem „visszavetített" felelősségről van szó, hanem arról a késedelemről és csendről, amely e terület tanulmányozásában mutatkozik. És arról, hogy csekély számú kivételtől eltekintve, a kisszerű publikációk módszere nem megfelelő. Valójában az olasz fasizmus gyarmati politikáját (amely az európai fasizmusok szövevényében egyedülálló), illetve a gyarmatosítás alkonyát, a harmadik világ sokat vitatott kérdéseit kísérő érdeklődés sem volt képes a többé-kevésbé közvetett, politikai jellegű akadályokat eltávolítani.

Az 1935–1936-os időszak lényegét végül is több külföldi, semmint olasz tudós vetette fel „kérdésként" (látni fogjuk, hogy milyen értelemben). Az olasz tudósok mindeddig csupán annyit tettek, hogy meglehetősen hagyományos és kevés eredménnyel kecsegtető módszerükkel összefonták a gyarmatok történetét a diplomáciatörténettel. A nacionalizmustól fertőzött kutatóknak ez a köre elzárkózott a korszerűbb érdekek és módszertani irányzatok által megteremtett lehetőségek elől, sőt hangsúlyoznunk kell az egyetemi kutatások szinte teljes érdektelenségét. Éppen ez az állapot késztette Max Gallót annak kiemelésére, hogy még alig néhány éve „a fasizmus utáni Olaszország láthatóan homályba kívánta burkolni az 1935-ös agressziót". E sorok megírásakor már reménykedhettünk az üdvös változásban. 1965–1966-ban – jegyezte meg Gallo – napvilágot látott néhány, az érdeklődés újraéledéséről tanúskodó tanulmány, 1967-ben pedig „az Olasz Köztársaság

elnöke, az antifasiszta Saragat", olaszországi látogatásra hívta meg Hailé Szelassziét.

Igaz, hogy az olasz történetírás éppen az utóbbi években kezdi felmérni és megvitatni a fasiszta külpolitikát, meglehetősen szoros összefüggésben bel- és gazdaságpolitikai indítékaival, a főszereplők elméleteivel és célkitűzéseivel. Arra törekszik tehát, hogy korszerű, nem pusztán technikai-diplomáciai fogalmakban vázolja fel a kérdést, hanem beillessze azt az olasz imperializmus sorsát vizsgáló általánosabb kutatások kereteibe és összefüggéseibe. De éppúgy igaz az is, hogy korábban túlságosan sokáig hatottak nyomasztóan és negatív értelemben a transzformista, félig nosztalgikus, később zavarosan neokolonialista nézetek. Azoknak a köröknek, intézményeknek, központoknak jellegzetes nézetei, amelyek inkább propagandisztikus, semmint tudományos, olykor pedig inkább specializált kutatásokkal foglalkoztak, nem pedig történelmi kultúrával (az Olasz Afrikai Intézet, a nápolyi Keletkutató Intézet vagy a firenzei Cesare Alfieri Intézet). S ezek közvetlen vagy közvetett kiadói tevékenysége és kezdeményezései megmutatták, olykor még ma is azt mutatják, hogy a gyarmati ideológia ellenállóképessége valóban egyedülálló, és a régi „Afrika-betegség" utóhatásai többé-kevésbé krónikussá váltak.

A világháború után – és ez a lényeg – felszínre kerültek vagy újra felbukkantak, egy irányt követtek és összefonódtak különféle, többnyire megegyező vagy egymáshoz közel álló álláspontok, amelyek történetét érdemes volna felidézni. Ide tartoznak, még ha nem is voltak a szó szoros értelmében „valódi" fasiszták, Badoglio marsall, Addisz Abeba hercege, Mussolini utóda; Raffaele Guariglia, 1928 és 1934 között bizonyos ideig a gyarmati politika irányítója, vagy Felice Guarnieri, aki 1935-ben a Confindustria (az Olasz Ipar Általános Szövetsége) igazgatóságából lépett be a kormányba, hogy a rendszer valutáris és kereskedelmi politikáját irányítsa. Ezek az emberek végül is hozzájárultak az etiópiai hadjárat

vonalvezetésének és kivitelezésének magas „technikai" színvonalához. Utalunk még a fasizmus előtti korszak mérsékelt erőire. Ezek az emberek az 1943. július 25-i államcsíny után kerültek előtérbe, és nagyjából az antifasizmus jobboldali szárnyához tartoztak. Az előbbiek mindenekelőtt írásaikban és emlékirataikban igazolták vagy legalábbis megkísérelték igazolni magukat, nemzeti alapra helyezve Olaszország utolsó „nagybirodalmi" gyarmatszerzését, amíg mások (De Gasperi, Sforza és Croce) sokkal konkrétabban, legalább Eritrea, Szomália és Líbia birtoklását akarták védelmezni, mint a liberális Olaszország területi szerzeményeit, mint „tiszta", fasizmus előtti gyarmatokat. Ez, mindent egybevetve, csalóka különbségtétel a vereség után, és valójában anakronizmust jelent India függetlenné válásának pillanatában.

Az események súlya alatt, a belső fasizmust „leépítő" folyamattal egybehangolt, de attól el is térő, erőltetett dekolonizáció nyomán (és annak 1947–1948-ban bekövetkezett legélesebb fázisát követően), drámai lépések és zökkenők nélkül érkezett el a „visszavarázsolás" korszaka. Az utóbbit bizonyos „népi" szinten is végrehajtották, és ebben közrejátszottak a békeszerződések többé-kevésbé drasztikus rendelkezései, a belső és a külső ellenzék, a volt gyarmati népek előretörése, végül Afrika ébredésének lassú, de határozott folyamata egy egészen sajátos, bonyolult helyzetben, amelyben a szociális, a gazdaságpolitikai és a szorosan vett nemzeti kérdések kerültek előtérbe. Így tehát meglehetősen lassú ütemben érkeztünk el a probléma kritikus megközelítésének küszöbéhez, az etiópiai vállalkozás demisztifikálásának még bátortalan kísérleteihez. Ettől függetlenül nem állíthatjuk, hogy elérkeztünk volna az egész kérdés teljes mértékben kielégítő, így történelmileg is elfogadható feldolgozásához. E politikai és lélektani mozzanatok jelei egyébként még annyira nyilvánvalóak, hogy a „radikális" magatartásokból is kiütköznek, valahányszor ideológiai és erkölcsi kritika hangzik el ott, ahol nagyobb érté-

ket képvisel a tárgyilagosabb ítélkezés és a szigorú történelmi módszer.

Az etiópiai háborúra vonatkozó fasiszta irodalom, bár kifejezetten diadalittas hangvételű, már akkor is – és részben most is – bizonyos mértékben hiteles dokumentumokat sorakoztat fel, hiszen a hódítók hivatalos köreinek többségi véleményét tükrözi, különösen ami a vállalkozás diplomáciai és főként katonai történetét illeti. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fasiszta tábornokok és miniszterek emlékiratai alapján már szükségtelen lenne az olasz levéltárakban végzett utólagos ellenőrzés, különösen ami a vezető csoport belső ellentéteit és a hadműveletek kidolgozásában és lebonyolításában alkalmazott vonalvezetés nehézségeit és ellentmondásait illeti. Másrészt megállapíthatjuk, hogy különösen az Addisz Abeba elfoglalásáig végrehajtott hadműveletekre vonatkozó propagandakiadványok, még ha a fasiszta neokolonializmus kalandor szelleméről vallanak is, hiszen újra felhasználták a nacionalista ideológia szónoki fordulatait (Adua és Versailles komplexusai), teljesen értéktelenek az olasz közvélemény megmozdulásainak, rejtettebb és bonyolultabb magatartásformáinak megítéléséhez. Ebben a vonatkozásban nincs megfelelő bizonyító ereje a korabeli napisajtó tanulmányozásának (még akkor sem, ha kiegészítjük bizonyos periférikus jelenségek gondos tanulmányozásával, mint például a külföldön megjelent antifasiszta lapok, vagy a gyarmatokon kiadott újságok beszámolóival). Egy másik probléma, amelyet a különböző tanulmányok ez ideig alig érintettek, a faji probléma, helyesebben mondva a Kelet-Afrikában nem csupán ideológiai, hanem gazdasági és adminisztratív szempontból is gyakorolt gyarmati és faji diszkrimináció. A témával kapcsolatban már találunk utalásokat Lessona emlékirataiban, De Felicének a zsidókérdésről szóló tanulmányában és Luigi Preti egyik legújabb művében, amely összefüggéseket keres az antiszemitizmus és a gyarmati diszkrimináció témái között. De a

problémát ettől függetlenül szélesebb összefüggéseiben kellene elővennünk és tanulmányoznunk, figyelembe véve a társadalomtudományi kritika legújabb és szorosabban idevágó fejtegetéseit. Végül figyelembe kellene vennünk a kelet-afrikai „kísérlet" vonatkozásait, annak ellentmondásos és paradoxonszerű, 1941 előtt és után lezajlott fejleményeivel együtt. Utoljára, adottnak tekinthető a gazdasági probléma is, valamennyi aspektusával, a tervek és a realitások közötti eltérésekkel, objektív előfeltételeivel, konkrét fejlődésével, spontán hatásaival. Mindez kellően rávilágíthat a politikai vezetés, valamint az anyaország és a gyarmatok kapitalista köreinek részben voluntarista és propagandisztikus alapelveire, de ismereteink éppen ezen a döntő területen bizonyulnak igen hiányosaknak, elavultaknak; a kritikai alapokat mindenesetre nélkülözik.

Ha most gyorsan sorra vesszük a témával kapcsolatban legújabban megjelent olasz kiadványokat, akkor ezeket két meglehetősen körülhatárolt csoportra oszthatjuk. Egyrészt az általánosságok szintjén mozgó, kifejezetten történelmi dokumentációnak minősíthető monográfiákat találunk. Másrészt viszont emlékiratokat és emlékezéseket, amelyek egyéni élményekre támaszkodva olyasmit teremtenek meg, amit a gyarmati korszak *utáni* irodalomnak nevezhetünk. A háború központi témáját azonban csak az első csoporthoz tartozó művek vetik fel, amelyek a Mareb-vonal áttörésének és a birodalom kikiáltásának harmincadik évfordulójára jelentek meg. Pignatelli della Leonessa herceg műve semmi újat nem nyújt a fasiszta korszak irodalmához viszonyítva; háborús élményeket beszél el, mellőzve a történettudomány kritériumait. Igen jellemző viszont Padellaro bevezetője, ahol az előszó írója, félig „a szereplők ártatlanságát" fejtegetve a következőket sugallja nekünk: „alig két hónap leforgása alatt győzedelmesen véget ért a nagy vállalkozás, amely döntő esemény Olaszország történelmében, mindenesetre nem éppen elhanyagolható epizódot képvisel a világtörténelemben". A szerző a továbbiakban hasonló hangnemben magasztalja az „olasz munka"

és technika afrikai hatásosságát, „naplónak" nevezve művét, „amelyben mindazok, akik Kelet-Afrikában harcoltak, visszatalálnak akkori önmagukhoz". Carlo De Biase könyvének szelleme is hasonló, bár gondosabban és alaposabban foglalja össze téziseit. Szándéka azonban kifejezetten magasztaló, sőt az első fejezetben felvázolja egy tipikusan olasz „népi" kolonializmus elméletét. A „népi" jelleget a rendszer ideológiája adja, valamint a demográfiai nyomás és az azt kiváltó városi iparosodás terjedése. Ez a gyarmatosítás már csak azért is „népi" jellegű lett volna, mert az olaszok többsége, főleg a katonák és a munkások, ha nem is álltak ki a faji gyűlölködéssel szemben, de legalább nem alkalmazták ezt a gyakorlatban, s ennek következtében igen magasra emelkedett a gyarmati félvérek száma. Ezenfelül – és itt legalább néhány új információt kapunk – a szerző, amikor bekapcsolódik abba a vitába, amely Badoglio szerepe körül zajlott a birodalom meghódításának és későbbi védelmének két szakaszáról, kitér Luigi De Biase tábornok tevékenységére. De Biase, nyomban az olasz megszállás után, Addis Abeba városparancsnoka lett, majd kelet-afrikai vezérkari főnök egészen a második világháború kitöréséig. Két értelemben is problematikus könyvről van tehát szó, amely cseppet sem viszi előre a probléma történettudományi vonatkozásait, és csupán erkölcsi adósságot kíván törleszteni az afrikai hadjáratban részt vett vagy ott élt olaszokkal szemben.

Angelo Del Boca műve viszont gyökeresen eltérő nézőpontja révén különbözik az előbb említett csekély értékű munkáktól. A központi téma itt is a háború, de ezúttal a két egymással harcban álló népet érintő politikai tényről van szó. A szerző, bár nem kívánt tudományos művet alkotni, mégis átnézett a nemzetközi fasizmus alapkérdéseiről szóló több hiteles tanulmányt, foglalkozott a harmadik világ és a mai gyarmati fajüldözés kérdéseivel. Del Boca kutatótevékenysége meggyőző erővel tárja fel a szemben álló erők helyzetét, vizsgálatai belső indítékokra terjednek ki, az olaszok esetében az „aduai

komplexusra", az etiópok esetében pedig a centrifugális erő és az óriási technikai elmaradottság következtében keletkezett drámai önvédelmi problémákra. A szerző kiemeli az uralkodó amharák és a császár szerepét. Hailé Szelasszié figurája éppen a látszólag döntő vereség pillanataiban domborodik ki. Így „A papíron létező birodalom" című fejezet nem utólag rekonstruálja a tényeket, hanem pontosan mondja el azokat, ahogyan megtörténtek, mindez pedig szorosan összefonódik az etiópfőváros bevételét követő első eseményekkel, amikor Etiópia még távolról sem volt legyőzött, leigázott ország. Ezután következik az a talán túlságosan is rövid fejezet, amely a „Hailé Szelasszié revansát" megelőző törzsi gerillaháborúról szól. A szerző kritikus szemmel használta fel és értékelte a rendelkezésére álló anyagot, az olasz és a nyugati forrásokat, az emlékiratokat és a hivatalos okmányokat, sőt az Addis Abebában összegyűjtött, élőszóval elmondott vagy leírt forrásokat is. A széles körű összefüggések feltárása és a pontos jegyzetanyag láttán kimondhatjuk, hogy ez a leghitelesebb és legérdekesebb mű, amelyet ebben a témakörben írtak, még akkor is, ha a mű szerkezete kissé hagyományosnak tűnik, mert az eseményekről beszélve inkább összefoglalja, semmint elemzi a történelmi problémát.

Max Gallo ezzel szemben afrikai és európai vonatkozásaiban mutatja be az „etiópiai ügyet", mint olyan problematikus, részben lebecsült és újra felfedezésre váró kérdést, amelyet utólagos kutatások tárgyává kell tenni. Gallo hatásosan és ragyogóan oldotta meg feladatát, az okmányoknak és a tényeknek adta át a szót, az igazi történettudományi kutatáshoz méltó biztonsággal. Az „anyaország" fogalmát szélesebb európai, semmint szűkebb olasz értelemben vizsgálja. Számára Mussolini hódítása részben a Róma és Párizs, de ugyanúgy a Róma, Párizs és London között létrejött diplomáciai kompromisszum eredménye, azoknak a harcoknak bevezető aktusa, amelyek a harmincas évek második felében zajlottak le az

európai demokraták, illetve a fasisztabarátok között. Jellemző, mennyire fontos szerepet tulajdonít a francia értelmiség kiáltványainak, amelyekkel ez a réteg állást foglalt Mussolini vállalkozása mellett vagy ellen. Ezen a ponton talán mélyebben rávilágíthatott volna az olasz fasiszták és antifasiszták között keletkezett törésre, felidézve a két ellentábor drámai nézetkülönbségeit. Ugyanígy érdekes lett volna (a részben a fasizmussal rokonszenvező) európai gyarmatosító körök szolidaritásának vagy ellentéteinek megvilágítása, ide számítva a revizionista vagy revansista német, illetve az angol és a francia csoportokat. Már csak azért is hangsúlyozzuk ezt, mert az olasz és az angol sajtó 1932 és 1934 között az Etiópiába való japán gazdasági és politikai behatolás rémképét vázolta fel. Gallo művében mindenesetre az „abesszin ügy" úgy szerepel, mint a világháború nagy prológusának magyarázó mozzanata, amely a spanyol polgárháborúnál is markánsabb előzménye a müncheni egyezménynek, különösen ami a megbékélés politikáját illeti, valamint London és Párizs alapvető gazdasági és társadalmi szolidaritását az olasz fasizmus imperialista provokációjával. A szerző többek között, igaz, hipotézisek révén, „nyitott kérdésekről" beszél és a dokumentumok hiányáról panaszkodik. Annak bizonyítására törekszik, hogy a fasiszta Olaszország, a maga javára használva ki az etióp császár által a Standard Oilnak nyújtott petróleumkoncessziót, ügyesen kihasználta az Egyesült Államok és Anglia érdekellentéteit, időben éppen akkor, amikor Roosevelt már megtagadta a hagyományos „dollárdiplomáciát". A nyugati finánctőke ezzel szemben hű maradt közvetlen céljaihoz és megakadályozta a kőolajembargót, az egyetlen módszert, amely gátolhatta volna Mussolini vállalkozását. Mindez közvetve azt bizonyítja, milyen gyorsan helyreálltak a fasiszta terjeszkedés és a nyugati finánctőke legalapvetőbb érdekei közötti titkos szálak. Láthatjuk, hogy még erősen a feltevések birodalmában mozgunk, tehát itt érdemes volna mélyebbre ásnunk.

Nem kevésbé érdekesek (az egyébként Del Boca értelmezé-

sével részben megegyező), az etiópiai háború valóságos természetére vonatkozó végkövetkeztetések. A szerző, bár misztifikálja a rendszer militarista jellegét, amely éreztette hatását egész Közép- és Nyugat-Európában, mégis ezt írja le: „az első gyarmati háború a függetlenségért vívott harcot vezette be". Itt már gyökeresen szakít a hagyományos értelmezésekkel, és nagyfokú érzékenységet tanúsít a legújabbkori történelem újszerű perspektívái iránt. Érzékelteti az afrikai és az ázsiai felszabadítási mozgalmak perspektíváit, amelyek részben már a második világháború előtt kialakultak. A szerző már a függetlenség és az ellenállás motívumaiból merít, és nem az etióp nép kapitulációját helyezi előtérbe. A függetlenségi törekvéseket és az ellenállás szellemét Hailé Szelasszié testesíti meg misztikus uralkodói hatalmával; ő a nemzeti büszkeség forrása.

„Az etiópiai ügy – írja Max Gallo – szembeállította a fehéreket a gyarmatosításból kimaradt egyetlen független afrikai állammal." „Etiópia ekkor már szinte Afrika szimbólumává lett – folytatja a szerző –, az etióp ügy tehát a függetlenségi harcok prológusa." Ebből a szempontból az etiópiai vállalkozás Olaszország szempontjából „anakronisztikus", Churchill is annak minősítette – igaz, csak utólag és csak politikai megfontolásból. Az érett imperializmus jelenségével állunk szemben, amely már elment a végletekig az afrikai gyarmatok felosztásában és újrafelosztásában. Az olasz imperializmus erőfeszítéseit egyként bizonyítják a mozgósítás roppant arányai és az alkalmazott haditechnika.

A történelmi kutatások azonban éppen ezen a téren, a fasiszta gyarmati imperializmus tanulmányozásában haladnak nehézkesen, megkerülve „a történelmi kutatás legfontosabb mozzanatát szolgáltató" problematikát. Ettől függetlenül új és érdekes terület tárult fel, amelyet további vizsgálatokkal kell felmérni. Az etióp kérdésben követett fasiszta elmélet és gyakorlat legsűrűbben előforduló és nem kritikus elemzései általában nem veszik figyelembe a szerves és szükségszerű

összefüggéseket korunk imperialista dinamikájával, nem vizsgálják ennek bonyolult belső dialektikáját. A fasizmus bukása óta gyakorolt szórványos kritikák felületesen és rendszertelenül érintették a kérdést, általában beérték a fasiszta propaganda által szolgáltatott programnyilatkozatok legdurvább és legkönnyebben kezelhető vonatkozásainak kiemelésével, majd a kisebb ellenállás vonalán haladva előtérbe helyezték a később beigazolódott ellentmondásokat. Vagyis beérték azzal, hogy a harmincas évek olasz gyarmati politikájának „irreális" jellegét domborították ki, a gyarmati népek öntudatra ébredése révén támadt konfliktusát hangsúlyozták, majd az olasz gyarmati rendszer vereségét Angliával szemben stb. Enyhén demokratikus ízű és láthatóan korlátozott jellegű kritika ez, amely képtelen megbirkózni a sokrétű történelmi valósággal, ahol az érem másik oldalát – és talán a legizgalmasabb kérdést – az afrikai néger felszabadítási mozgalmak fejlődése képviseli, a Mussolini által irányított gyarmatosító törekvéssel szemben.

Az etiópiai vállalkozás kétségkívül hozzájárult a fasiszta politika tengelyének eltolódásához, mert teljes mértékben igénybe vette a rendszer erőforrásait, és nyílt kihívást jelentett a francia és angol hegemóniával szemben. Az Olaszország és Európa által fizetett ár végső fokon a nyugati egyensúlyi helyzet felbomlása lett. A gyarmati rendszer már nyomban az első világháború után ingataggá vált, a világgazdasági válság hatásai pedig egyre jobban próbára tették stabilitását. A kutatások számára ez már szilárd pont, amelyet sokoldalúan bizonyítanak a közzétett diplomáciai okmányok és a bőséges memoárirodalom. Ezen a ponton újabb problémák vetődnek fel, különösen ami az olasz és a nemzetközi fasizmus történetét, valamint belső és külső karakterét illeti. Az etióp háború szűz terület, amelyről azért tudjuk: törést jelentett a gyarmatosító hatalmak, illetve a színes bőrű népek között, ráadásul

alaposan megváltoztatta az olasz társadalom régebbi egyensúlyi elemeit, amelyekre a fasiszta rendszer épített.

Igaz, hogy a kelet-afrikai olasz uralom és terjeszkedés időbeli korlátozottsága megnehezíti egyes mozzanatok tanulmányozását, tehát egyszerű munkahipotézisek megfogalmazására készteti a szerzőket. Kétségtelen viszont, hogy az európai fasizmusnak ez az egyetlen, igen jellemző, gyarmatosító szándékkal és faji alapon végrehajtott afrikai vállalkozása, még ha csak részben sikerült is, az „élettér" politikájára tett érett kísérletet képviselt, ebben pedig – és nem csupán kronológiai szempontból – közelebb állt Mandzsúria japán meghódításához és leigázásához, mint a megelőző olasz gyarmati expedíciókhoz és területszerzésekhez. Amíg 1896 a végső küszöb, amelynél a századvégi „klasszikus" imperializmus megtorpanni kénytelen a nem mediterrán, nem arab afrikai országok teljes gyarmatosítása közben, addig az 1936. évi fordulópont már sokkal átfogóbb gazdasági, politikai és stratégiai programokat hordoz magában. Mussolini számításai pontosak is lehettek volna, de mégsem voltak azok, mert Olaszország feladta közép-európai érdekeltségeit. Ezért jelent érdekes problémát felkutatni Mussolini afrikai elképzeléseinek indítékait és ideológiai gyökereit, valamint az egész koncepció megnyilvánulási formáit, nem csupán diplomáciai kihatásait. Olaszország „visszatérése" Afrikába 1935-ben szerves része egy nem csupán európai jellegű politikai és szellemi mozgalomnak, amely új piacok meghódítására törekszik, nyersanyagok után nyúl nyers erőszakkal avégett, hogy nemzetközi szinten felhasználja és újra felossza a munkaerőt. A mozgalom közvetlenebb formában a Népszövetség egyes fórumain és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalban megvitatott világméretű válságból indult ki. A különféle nézetek részben megegyeztek, de összetűzésekre is sor került a legfejlettebb, illetve a kevésbé fejlett (olasz) kapitalizmus képviselői között, hiszen az utóbbinak területekre volt szüksége, nem csupán az expanzió céljából, de saját válsága megoldásához is. Ennek a meglehe-

tősen elterjedt tendenciának komoly irodalma van, amelyet főleg a harmincas évek során műveltek nagy mértékben. Ez a központi kérdések egyike, és ha már arról beszélünk, hogy kívánatos lenne újra megindítani és továbbfejleszteni az etióp háborúról szóló tanulmányokat (ezen a ponton azonban talán kissé erőteljesebb kifejezést is használhatunk, hiszen a kérdéshalmaz tárgyalását szinte elölről kell kezdenünk), ki kell mondanunk, hogy minden átfogó vagy részkutatás esetében le kell küzdenünk az erőteljes olasz nacionalista és Európacentrikus szemléletek örökségét. A példa és a konkrét cselekvés kedvéért megfogalmazhatjuk a két különböző problémakört érintő munkahipotéziseket: *a)* gazdaságtörténet: a föld nélküli parasztok és a mezőgazdaság súlya, a velük kapcsolatos politika, a gyarmati kapitalizmus expanziós nyomása Eritreában és Szomáliában, a politikai és gazdasági érdekek összefonódása az anyaországban, bizonyos pénzügyi és vállalkozói körök magatartása stb.; *b)* politikatörténet: itt elsősorban a politikai és gazdasági érdekek összefonódásának szerepére és hatására gondolunk, különös tekintettel a nagyobb haszonnal kecsegtető tőkekivitel lehetőségeire. Kritikai fejtegetéseinkhez tehát egy olyan kutatási terület újító szellemű revíziójára van szükség, amely eddig a kutatás és az értelmezés elavult formáihoz tapadt. Ma már megjelölhetjük e revízió néhány lényeges pontját, például az etiópiai háború korszakos jelentőségét a fasiszta Olaszország történetében, különösképpen a rendszer addig megtett útjához viszonyítva. Ide tartozik a fasiszta imperializmus különböző fázisainak és színeváltozásainak árnyalt újjáértékelése gyarmati, demográfiai és katonai szemszögből, tehát az intézmények és az ideológia területén is. Különböző részkutatások vagy egy átfogó munka arról, amit Olaszország „harmadik afrikai háborúként" könyvelt el, vagy annak érzett (ez pedig a hibás nézet), és arról, ami Afrika számára az antikolonialista ébredés első fázisának egyik gyújtópontja volt. Mindez jó alap lehetne az egymással szembenálló értelmezések tisztázásához.

Az ugyancsak vázlatos problémakör jobb tisztázásához meg kell említenünk, hogy a két világháború között az 1917–1919-ben kezdődő általános forradalmi válság, majd az 1929-ben kirobbant gazdasági válság mindenütt veszélybe sodorta a gyarmati imperializmus egész struktúráját, abban a formájában, amint az 1890 és 1900 között kialakult. Mi több, ez a helyzet arra ösztönözte a kormányokat és a nemzetközi szervezeteket, hogy a „mentsük a menthetőt" elv alapján felülvizsgálják gyarmati berendezkedésüket. Ezzel párhuzamosan ugyancsak a harmincas években kialakult a kapitalista fejlődés különböző fokain álló imperialista államok új csoportja, amely éppen abban az időszakban nyíltan fellépett a gyarmati (vagy gyarmati jellegű) szerzemények és a nyersanyagok újrafelosztása érdekében. Ezek az államok eleinte kevésbé fontos területeken igyekeztek fegyveres intervencióval megoldani saját ellátásukat és termékeik elhelyezésének problémáit, amelyek ugyancsak szorosan összefüggtek belső piacuk szűk voltával vagy elmaradottságával. Egy ilyen összképen belül az etióp háborút semmiképpen sem minősíthetjük „hagyományos értelemben vett gyarmati háborúnak", és ugyanez vonatkozik ebben az időszakban Japán expanzív hadműveleteire Ázsiában, 1939 előtt. Meglepő ebben a vonatkozásban a több szempontból tanulságos etiópiai kérdés lebecsülése olyan történészek részéről is, akik az antiimperialista felszabadítási mozgalmakkal foglalkoznak. Az afrikai ügyekkel foglalkozó olasz minisztérium hivatalos számadatai szerint Olaszország csupán Etiópiában, 1936 és 1941 között, 1500 milliárd lírát invesztált, mai árfolyamra átszámítva, nem beszélve a magánbefektetésekről, a gyarmatosítás gazdasági vonatkozásaival foglalkozó társaságokról és más közvetett beavatkozásokról. Ezek a költségek teljes egészében az anyaország dolgozóit sújtották, hiszen 1937–1938-ban a bérek 23,7 százalékkal csökkentek. E súlyos tehertétel ellenére, amely azonban mégis aktivizálta, és rövid ideig parazita módon felélesztette az ipart, az exportot és a kereskedelmi tevékenységet (1930 és 1935

között érte el csúcspontját a háború előtti kapitalista koncentráció, 1935 és 1939 között pedig erőteljes fejlődésnek indult a „modern" háborús gazdálkodás), a fasizmus bukása után sokan talán azt hitték, hogy gyorsan és különösebb megrázkódtatások nélkül szakíthatunk a gyarmatosítástól örökölt ideológiai hagyománnyal és történelmi hagyatékkal. A gyarmati rendszer leépítésének valóságos élménye részben azért maradt el, mert a fasizmus előtt szerzett gyarmatok alig termeltek valamit, az újonnan szerzett etióp területek hamarosan kimerülő és kétes értékű javai pedig alig játszottak szerepet az anyaország gazdasági életében. Feltehetően innen ered a későbbi ingadozás, nevezetesen az, hogy sokan feleslegesnek tartották az egész etióp ügy kritikai felülvizsgálatát, amíg a főként volt frontharcosokból és etiópiai ültetvényesekből álló szűkebb körök a nem éppen értékes, magasztaló és nosztalgikus irodalmat lapozgatták, sokkal többen és szívósabban, mint gondolnánk.

Nem véletlen tehát, hogy bizonyos „kulturális űr" támadt a harmadik világ kezdődő történelme iránti érdeklődésben. Egyfelől minderre egyfajta hamis nemzeti öntudat hatott, amely ideológiai gyakorlatként túl élesen választotta el egymástól a fasizmus előtti és alatti gyarmatosító politikát. Másfelől viszont az utóbbi egy-két évtized etiópiai, líbiai és szomáliai helyzetével való összehasonlítás (mint tudjuk, ezek az országok Egyiptommal, Szudánnal és Kenyával együtt legkorábban terjesztették az afrikai függetlenség gondolatát) nem adott és nem adhatott annyi tanulságot, amennyit például a leghaladóbb francia történetírás kaphatott a gyarmati rendszerek és az imperializmus elleni harcban élen járó országoktól vagy akár a kongói válságtól. Megjegyzésünk mindenesetre pontosabb értelmet kap, ha futólag megvizsgáljuk a mai olasz neokolonializmus irodalmi és politikai megnyilvánulásait, kulturális és gazdasági téziseit és álláspontjait. (Ez a neokolonializmus csak kis mértékben foglalkozik a fasizmus előtti vagy alatti volt gyarmatokkal, mégis éppen Afrikában találja meg

legfőbb témáját.) Ahogy Miège megjegyezte, pontos adatok hiányában nehéz felmérnünk, mennyi maradt meg a nemzeti öntudatban ezekből a jelentős gyarmati vállalkozásokból: „A nemzetek emlékezetében semmi sem merül teljesen és véglegesen feledésbe." A megírásra váró történelmi tanulmányok egyetlen és legfontosabb célja tehát az, hogy meghatározzák a folyamatosság, illetve a diszkontinuitás elemeit az annyira kevéssé elemzett, de csendesen, szívósan és diplomatikusan cselekvő mai olasz neokolonializmus, illetve a régebbi olasz gyarmatosító hagyomány formái és erői között. Amíg az átmeneti szomáliai olasz közigazgatás vagy az Eritreában, Etiópiában és Líbiában kifejtett gazdasági tevékenység 1950 és 1960 között az olasz állam régi gyarmatpolitikájának sajátos és részben tapogatózó hatásait mutatták, addig az afrikai olasz jelenlét egyéb formái és erői szervesen beilleszkedtek a neokolonialista összképbe, és fokozatosan előtérbe kerültek a háború utáni Olaszország társadalmi és gazdasági változásainak légkörében. Elsősorban arra gondolunk, hogy egyre szorosabb (és „termelésre alapozottabb") kapcsolat alakult ki az olasz és az európai kapitalizmus és a magas technológiai szinten végrehajtott beruházások között, amelyek elsősorban Észak- és Közép-Afrika felé irányultak, főként a kőolajiparban és a nagy technikai tudást igénylő vállalkozásokban. Egyébként ez jelenti a legfőbb újdonságot a múlthoz viszonyítva.

Bár technikai és politikai síkon a gyarmati és fasiszta múlttal történt szakítás meglehetősen nyilvánvaló, nem mondhatjuk el ugyanezt a kísérőjelenségekről, a mai tömegkommunikációs eszközök révén jelentkező ideológiai- és propagandafogásokról, amelyeknek mindenképpen számolniuk kell Olaszország megváltozott politikai körülményeivel és a harmadik világ állandó egyenjogúsítási, demokratikus és szocialista törekvéseivel. Fel kell tehát vetnünk a kérdést, hogy az említett kulturális űr nem kedvez-e *végső fokon* a mai olasz kapitalizmus rosszul leplezett neokolonialista szerepének, amelyet megoszt az amerikai, az angol, a dél-afrikai, a nyugatnémet,

a belga, a francia, a japán stb. kapitalizmussal, és hogy ez a cseppet sem „hagyományos" helyzet nem von-e maga után szokatlannak látszó közvetett hatásokat a tudományos kutatás problémakörében és a közvéleményben. Végső fokon megállapíthatjuk, hogy az olasz történettudomány ihletet meríthetne az objektív helyzetből és a jelenkor körülményeiből (ilyenek például az Etiópiában felvetődött nemzeti és társadalmi kérdések vagy a Szomáliában és Líbiában lezajló radikális ideológiai és politikai fordulat). Ugyanígy meríthetne történettudományunk a múlt adottságaiból, annak tudatában, hogy nálunk kevés tanulmány jelent meg ezekről a kérdésekről, nem mélyedtünk el a legfontosabb külföldi forrásmunkákban, hiszen ezúttal is csak a legújabban megjelent munkákat említettük. Elérkezett az ideje, hogy megtörjük a hallgatást és elnéző magatartásunkat az etiópiai háborúval és annak imperialista, egyszersmind modern és „anakronisztikus" jellegével szemben. Ennek a magatartásnak semmi köze a komoly és kiegyensúlyozott kutatásokhoz és vitákhoz, amint erre a figyelmesebb és szélesebb látókörű történészek helyesen és idejében rá is mutattak.

A korporációs folyamat

1. A „korporációs rendszer", mint a társadalmi integráció elmélete és gyakorlata, a húszas évek vége és a harmincas évek eleje között nemzetközi szinten is elérkezett csúcspontjához, legérdekesebb szakaszához, majd hanyatlásnak indult. Kétségkívül a fasizmusban élő olasz társadalom válságának egyik legkiemelkedőbb és legjellemzőbb aspektusa. Az 1929 és a második világháború kitörése között eltelt évtizedben a jelenség felkeltette a kutatók figyelmét, de ez a figyelem – különösen az egyidejűleg specifikus és globális elemzés tekintetében – később lankadni kezdett. A háborús gazdálkodás követelményei már a harmincas évek második felében felülkerekedtek a „tőke" és a „munka" kibékítésének intézményesített ideológiáján. Kialakult egyfajta bürokratikus gyakorlat, amelyben a Munka Alapokmányának megoldatlan tételei már elveszítették súlyukat, és teljesen alárendelt szerepet játszottak a rendszer hangsúlyozottan imperialista céljaival szemben.

E folyamat során a korporációs rendszer, mint a fasiszta államban új feltételek között működő monopolkapitalizmus védelmezője és támogatója, elveszítette ideológiai „tisztaságának" és eredetiségének egy részét, ezért azután hatása is csökkent. A jelenség ugyanakkor feltűnően problematikussá vált és kétségtelenül nehezebb feladat elé állította a tudományos kutatást. Ennek ellenére 1945 után túl sokáig tartott a kérdéssel szembeni általános érdektelenség, ez pedig meglátszik a kutatások mai állásán is. A mai, javuló tendenciát mutató helyzetben még hatnak bizonyos módszertani és dokumentá-

ciós nehézségek, de már nem vitás, hogy a kérdés lényege a komoly történelmi és politikai feldolgozás igénye. A két legerősebb fasiszta rendszer bukása után bekövetkezett kapitalista-demokratikus „restauráció" egy ideig elhomályosította a kapitalizmus és a korporációs rendszer között fennállt mélyebb kapcsolatokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy közben ne adtak volna ki a probléma ismeretéhez és megvilágításához hozzájáruló további műveket. Nem hiányoztak az átfogóbb jellegű munkák sem, amelyek a fasizmusról adott általános értékelést beleágyazták a tőkés fejlődés, a szervezeti és hatalmi formák pontosabban meghatározott szakaszába, a mai társadalomtudományok korszerűbb módszereinek megfelelően.

Bennünket a fasiszta korporációs rendszer elsősorban mint tan és mint társadalmi tendencia, nem pedig mint egy ugyancsak meghatározatlan gazdasági politika burka érdekel. Szinte az egész olasz történettudományra jellemző – Gramsci koncepcióját kivéve, amely más munkamódszert ajánl –, hogy nem mélyedt el kellőképpen a fasizmus eredetének kutatásában, nem lépett túl Mussolini életrajzi adatain vagy a háborús beavatkozás körüli 1914–1915. évi válságon. Jellemzően eltér tehát attól, ahogyan például a külföldi szerzők tárgyalták az egyesülés utáni Olaszország történetét, vagy attól, ahogyan a német történettudomány bizonyos művelői a nem közeli múltban keresték a Harmadik Birodalom gyökereit. Bizonyos mértékig lebecsülték tehát a fasizmus mélyebben gyökerező eredetét, ennek megfelelően pedig elhanyagolták a korporációs probléma tanulmányozását, jóllehet ezt a kérdést nemzeti szempontból is az olasz fasizmus legsajátosabb aspektusának tekinthetjük. Pontosabban szólva, a demokratikus ihletésű olasz történettudományban a múlttal való szakítás motívuma felülkerekedett a kontinuitás kritériumán. Ebben a magatartásban, amely feltétlenül befolyást gyakorolt a fasizmus után írt tanulmányok jó részének tendenciájára,

közvetve kimutatható a liberális iskola legjellemzőbb és nyíltan defenzív törekvése.

A korporációs rendszer szerepköreit illetően (a fasizmus előtti polgári társadalom hiányos fejlődésének eleme, a liberális állam válságára már ható ideológiai tényező, a kapitalista diktatúra bürokratikus és intézményesített váza) az a nézetünk, hogy szinte mindent elölről kell kezdenünk a speciális és általánosabb jellegű tanulmányok területén. Egyfelől összegyűjthetjük a marxista iskola vitáinak és értelmezéseinek eredményeit, másrészt mélyebbre áshatunk, mint a rendszer bukása előtt és után működő szerzők. A kutatás egyik legérdekesebb vonala lehetne a fasiszta állam bukása után is fennmaradt és a mai köztársaságban továbbélő társadalmi és politikai korporációs maradványok vizsgálata.

A most csupán vázlatosan tárgyalt probléma nem annyira a fasizmus és az újfasizmus folytonosságának kérdését érinti, mint inkább és elsősorban a fasizmus szívós történelmi gyökereit egy tőkés társadalomban. Különös tekintettel kell lennünk az olasz társadalom maradandó és sajátos vonásaira, a fasizmus előtti időktől a fasizmus bukását követő időkig, és ennek során természetesen számolunk az időközben bárhol bekövetkezett változásokkal. Amint látjuk, az egész problematika hallatlanul fontos, amikor elemezni kívánjuk az osztályviszonyokat és megmozdulásokat a folyamatos kapitalista struktúrában.

2. A fasiszta korporációs rendszer, amely eleinte az országos szakszervezeti korporációkban (1922) és a Munka Alapokmányában (1927) jutott kifejezésre, majd közjogi intézmények formájában erősödött meg legfelsőbb állami szinten a korporációkról szóló törvénnyel (1934) és a Fasiszta Szervezetek és Korporációk Kamarájával (1939), nem vezethető vissza csupán D'Annunzio és De Ambris carnarói alapokmányához (1920), bár ez utóbbi fontos dokumentum, mert többek között a Sorelből merítő forradalmi szindikalizmusra utal.

Ha csupán ezt az eredetet fogadnánk el, végső fokon csatlakoznánk a részben Mussolini által írt, 1932-ben megjelent „A fasizmus doktrínája" című munka verziójához, megmaradva az opportunista és idealista értelmezés mellett, szem elől tévesztve a nacionalizmus szerepét. A korporációs rendszer eredete valójában szerteágazó és bonyolult, és nem csupán az ideológiai tételek és hagyományok területén keresendő; ezeken keresztül a közvetett, de lényegbevágóbb gazdasági és társadalmi indítékok és hatások talajára kell lépnünk. Ezek fejezték ki ugyanis mélyebben a tőke és a kizsákmányolók nem csekély horderejű érdekeit és cselekvési irányait. A háborús nacionalizmus által megfertőzött és Sorel eszméin nevelkedett olasz szakszervezeti mozgalom is inkább korporációs, semmint osztályjellegű hatások alá került. A fasiszta korporációs rendszer eredetének lényegét tehát a háborús évek tőkés válságában kell keresnünk. Itt nem csupán a háborús beavatkozás mellett kardoskodó volt baloldal játszott szerepet, mint például Mussolini, De Ambris vagy Rossoni, hanem a nacionalista jobboldal is, amíg e két csoport között Gabriele D'Annunzio manőverezett és fejtette ki a maga hatását. Az érettebb fasiszta korporációs rendszer elmélete 1927 és 1934 között nem csupán Giuseppe Bottai kommentárjaiból merített, hanem Alfredo Rocco elméleti és jogi rendszerező tevékenységén keresztül határozottan visszanyúlt ahhoz a jobboldali és konzervatív hagyatékhoz, amelyre támaszkodva Giovanni Gentile és iskolája dolgozta ki eszmei és filozófiai önigazolását.

Figyelembe kell venni továbbá a kor kulturális légkörét, a „nexusok" régebbi szövevényét, amely kívülről, perifériku-san hat az alapelvekre. Ez a tényező közvetve határozza meg azt a területet, amelynek kereteiben az olasz újkorporativizmus a fasiszta korporációk elméletévé és gyakorlatává alakulhat át. Ebben az értelemben fontos állomásokat jelentenek az állam és a termelési mechanizmus kapcsolatai a háború idején, az 1920–1921. évi termelési és társadalmi vál-

ság, amikor is Agnelli és Sinigaglia újszerű (szövetkezeti) kapcsolatot próbál létesíteni a tőkések és a munkások között. Végül ide sorolhatók a gyárosok szövetségei és a fasiszta „szakszervezetek" között 1923-ban és 1925-ben kötött megállapodások. Felvázolhatjuk még – a tulajdonképpeni szindikalista ideológián és a nacionalizmus gazdasági és társadalmi törekvésein kívül – a kereszténységszocialista iskola tételeit, valamint a régi liberalizmusnak az osztályok harcában mindenkor gyengén érvényesülő, a tőkések belátására épülő nézeteit. Az egyik oldalon Enrico Corradini „termelékenységi kurzusa" fejtette ki hatását. Nézeteit a háború alatt fejtette ki a nagyiparosokhoz intézett beszédeiben (1916), egyik akkori megnyilatkozását pedig Gramsci Filippo Carli „abszolút szindikalizmusával" azonosította. A másik oldalon dúlt a harc és a vita a liberális és a protekcionista felfogás között. A burzsoázia soraiban kirobbant látványos ellentét Giolitti korszaka alatt érett be (a textilipar urai szembefordultak a kohászati ipar és a cukoripar tőkés uraival. A háború utáni időkig növekvő súlyt képviselő torinói fémiparosok csoportja viszont a kettő között ingadozott. Kiéleződtek tehát az ellentétek az ipari tőke és a mezőgazdasági tőke, valamint az északi és a déli földbirtokosok között stb.). A Giolitti-korszakra jellemző hatalmi, pénzügyi, gazdaságpolitikai és társadalompolitikai ellentéteket részben kiegyenlítették a termelési gépezetben végrehajtott átcsoportosítások és változások, az először 1910 körül jelentkező monopolkapitalizmus nyomán, majd az 1911–1915 között kialakult imperialista irányzat ellentmondásos fejlődésének hatására. A protekcionizmus és a liberalizmus vitája tehát egyre veszített súlyából, méghozzá az új problémák jelentkezésének arányában. Kiemelhetjük a nagytőke és az állam, a burzsoázia és a feltörekvő társadalmi osztályok általános kapcsolatának kérdését. A Giolitti-korszak végén alkotott társadalmi jogszabályok már a háború küszöbén közvetett formában és ellenhatásként mozdították elő a régi Olaszország különböző rétegeinek konzervatív szel-

lemű átcsoportosítását, amely részben 1914 és 1915 között szilárdult meg a Salandra-kormány megalakításával.

A természetükből következően erőszakos jellegű háborús rendszabályok, amelyeket a tőkések, a politikai hatalom birtokosai és a katonai körök együttesen dolgoztak ki, intézményesen is jelezték a régiről az újra való átmenetet. A korporációs megoldások viszont azokban az években a nacionalista értelmiség körében kerültek előtérbe. Ez a réteg, közvetítő és újító szerepével, az olasz burzsoázia vezető csoportjainak elméleti és gyakorlati irányítására vállalkozott. Az első világháború, majd az Októberi Forradalom hatására a nacionalista ideológusok összetákolták „történelemfilozófiájukat", ezt pedig az egész liberális gyakorlatot felszámolni kívánó „nemzeti programhoz" kapcsolták. A nacionalisták – és elsősorban Filippo Carli – a klasszikus polgári közgazdasági szemlélet hagyományait megdöntő „nemzetek háborúja" jelszavával új gondolatokat vetettek fel: „a jólét meghódítását", a munkaadók és munkavállalók közös szakszervezetét, az állam beavatkozását a nemzetgazdaságba. Carli 1916-ban már „gazdaságilag integrált Itáliáról" beszélt, ahol adva vannak „a legképzettebb vezetők és a legjobb ágyúk, a legjobban táplált munkások és a legkorszerűbb termelőeszközök, a legtökéletesebb nagyipar és a legfejlettebb mezőgazdaság". Új államforma mellett szállt síkra, amely „a nemzet jogi szerve és a gazdasági szervezet legfőbb képviselője". Az állam szabályozza tehát megfelelő törvényekkel a szakszervezetek tevékenységét. Itt már összefonódnak a protekcionizmus, a merkantilizmus, a többtermelés, illetve ahol „reagálnak" a munkásosztály szervezkedésére, létrejön a mérsékelt katolicizmus hagyományainak megfelelő korporációs rendszer, egy olyan bonyolult gazdasági élet talaján, amelyen még erősen hatnak ugyan a primitívebb tényezők, de ahol már megindult az erős pénzügyi koncentráció. Az oroszországi szocialista forradalom után az olasz nacionalista közgazdaság teoretikusa a fasizmus útjára lépett, elvetve a demokratikus választójog gon-

dolatát. Felbukkannak ekkor a forradalom előtti idők iránti nosztalgikus ábrándok, érezhetők ugyanekkor a francia Action française ellenséges érzületű reakciós elvei:

> A burzsoázia, miután egy évszázadon át kísérletezett a nép lelkületének meghódításával vagy leigázásával, megállapíthatta, hogy a proletariátus kicsúszik a kezei közül, és két ellentétes áramlatnak enged. Az egyik a szocialista materializmus, a másik a katolikus idealizmus. Csupán Olaszországban figyelhető meg, kényes és bonyolult ellenhatások következtében, egy harmadik áramlatnak, a fasizmusnak, szintézist teremtő fellépése.

Gramsci nem véletlenül írta le a következő sorokat, kevéssel az Októberi Forradalom után, mialatt Olaszország még minden erőfeszítését a háborúra összpontosította:

> Az olasz burzsoázia, fejlődési folyamata során, éppen hogy elérkezett a korporációs rendszer szakaszához. A nacionalisták a nemzet „jogainak" szószólóivá lettek, és számos reformista az egész proletariátussal azonosítja a dolgozók egyes rétegeit, amikor ezek számára bizonyos kedvezményeket igyekszik kicsikarni.

A reakciós és demagóg fasiszta fordulatot tápláló újkorporációs elmélet és gyakorlat erősen hatott a mérsékelt, konzervatív, liberális és klerikális körökben, különösen a társadalmilag fejletlenebb vidékeken, ez a jelenség pedig felidézte „a jóságos tőkés" figuráját és bizonyos ipari és mezőgazdasági csoportok szociális politikáját (például Veneto tartomány textiliparában vagy a feles bérlőkre jellemző területeken). A tőkés paternalizmusra épülő gyakorlat, amelyet a szocialista történettudomány különösen a fasizmus idején hangsúlyozott,

bár csírájában és irányzatában korporációs jelenséget képviselt, önmagában véve még nem hozhatta létre a tudatos korporációs vagy újkorporációs rendszert. Ez csupán fokozatosan, apró lépésekkel haladt előre, és csak a háború utáni válság során kapott politikai tartalmat, bizonyos kétélű, sajátosan rugalmas és hosszan elhúzódó lappangási időszak után. A folyamat melegágya kétségtelenül az ország gazdasági és társadalmi helyzete volt, amelyet főként a burzsoázia termelőereje határozott meg. Itt vetődik fel az a probléma, hogy Olaszország egyesítése során elsikkadt a „demokratikus forradalom". Nem véletlenül történt, hogy a liberális állam válságát megelőző időszakban, amikor a társadalmi kapcsolatok és a politikai ideológiák méhében érlelődni kezdett az antagonisztikus osztályok egyetértésére, a tőke és a munka együttműködésére alapított korporációs gondolat, a katolikus erők ismét bevonultak a nemzet életébe. A *Rerum novarum* című, 1891-ben kiadott pápai enciklika szellemét az 1931-ben kihirdetett *Quadragesimo anno* vitte tovább. Ha ebből a szemszögből ítélkezünk, megállapíthatjuk, hogy Giolitti reformista korszaka felszínre juttatta a jövendőbeli korporációs rendszer és korporációs ideológia két alapvető tényezőjét: a mindenütt érvényesülő katolikus nyomást, illetve a szűkebben értelmezett soreli szindikalista modellt. Ezek lettek az osztályközi korporációs rendszer érvényesülésének legfőbb tényezői abban a társadalomban, ahol új integrációt kellett létrehozni a mezőgazdasági struktúra és az ipari fejlődés között, és ahol roppant erővel hatott a középrétegek társadalmi súlya és a hagyománytisztelet ideológiai terhe. A konzervatív erők ugyanakkor választ kerestek a munkásosztály „veszedelmes" egységtörekvéseire, valamint a Szocialista Párt és az általa irányított szakszervezetek osztálystratégiájára.

Az újkorporációs feltámadás mögött húzódott meg „a liberalizmushoz való visszatérés" ingatag politikája, amely hamarosan kimerült az 1900-as fordulat után. Ez a liberalizmus egy már jórészt archaikus politikai rendszer talaján jelentke-

zett, olyan reakciós ellenállások közepette, amelyek még a szocialistákat is a liberális gondolat támogatására késztették. Számolni kellett továbbá a katolikusok nyomasztó és csak 1913-ban, illetve 1919-ben más előjellel feloldódott tartózkodásával, illetve a nagy polgári pártok hiányával. Az egyetlen korszerű és mindenkihez szóló csoportosulás, a Szocialista Párt, miután a szakszervezeti és szövetkezeti mozgalomhoz hasonlóan megrögzötten helyi alapon működött, és szinte kizárólagosan az ország északi részein terjedt el, csak részben módosította a helyzetet: egyfelől előmozdította, másfelől nem küzdötte le egyes szervezeteinek újkorporációs törekvéseit. A CGL (Általános Munkaszövetség – 1906) megalakítása egyrészt ellentmondásokat váltott ki a munkásmozgalom soraiban, mert előmozdította az autonóm vagy „forradalmi" szakszervezetek fellépését, helyi alapon viszont a gyárosok és a földbirtokosok tömörülését segítette elő. Tanulmányoznunk kellene, hogy az olasz burzsoázia Giolitti alatt létrejött első egyesülései mennyiben tükrözték már a későbbi korporációs tételeket és megoldásokat, amelyeket a nacionalisták és szindikalisták erőteljesen továbbfejlesztettek a háború alatt és után. A század eleji olasz társadalom szakszervezetek útján végbement részleges korszerűsítésének hátterében változatlanul ott állnak az európai burzsoázia nagy problémái, a felemelkedés és az imperializmus korszakának kérdései, bár Olaszországban és Németországban a problémák súlya nyomasztóbban hatott, más formákat öltött és eltérő eredményekkel járt a társadalmi és politikai adottságok összefüggő láncolata miatt. Az olasz burzsoázia társadalmi és nemzeti gyengeségének jelei az ország egyesítése után abban nyilvánultak meg, hogy a mezőgazdaságra épített gazdasági rend igen lassan alakult át az 1907. évi válságig és az első világháború kitöréséig. Ez a válság hatott a munkásmozgalomra is, innen eredtek a „munka államáról" és a „szakszervezeti államról" folytatott viták, amelyeket a háború kitörése előtt és után a

CGL reformista vezetői és a forradalmi szindikalista vezetők egyaránt tápláltak.

Az 1911. évi monopolista és imperialista fordulat, valamint a háborús évek politikai és intézményi válságának meggyorsulása után, a háború utáni szocializmustól és a „nemzetközi bolsevizmustól" való rettegés miatt az olasz burzsoázia gyorsított ütemben haladt a korporációs megoldások felé. 1920-ban megalakult az Olasz Ipar Általános Szövetsége és a Földbirtokosok Szövetsége. E két szervezet alapító dokumentumai világosan tükrözték a reakció önvédelmi igényét. A reakciós ellenhatás az Októberi Forradalom és az első világháború után nem csupán Olaszországban éleződött ki, hanem Európa más országaiban és a tengerentúlon is, a nemzetközi kapitalizmus egész befolyási övezetében. Megváltoztak a nagytőke szervezeti formái és harci eszközei. Az olasz helyzetet ekkor már a korporációs gondolat intenzív felhasználása jellemezte. A rohamosztagos politika és a korporációs gondolat hamarosan a fasiszta reakció két fegyvere lett, ebben jutott kifejezésre az olasz burzsoázia visszafejlődése. A rohamosztagok lerombolták az osztályszervezetek 1919 után elért vívmányait (nyolcórás munkaidő, a parlagon heverő földek megművelése). 1920-ban éles osztályharc tört ki (földművesek megmozdulásai Emília tartományban és a gyárfoglalások), beköszöntött a válság és a munkanélküliség, és ezek következtében tanúi lehettünk a szocialista és demokratikus szakszervezetek összeomlásának. A CGL 1920-ban nyilvántartott több mint kétmillió tagja 1921-ben egymillióra csökkent, 1922-re pedig már négyszázezerre süllyedt. A fehér szakszervezet létszáma így alakult: 1920 – 1 250 000, 1921 – 1 000 000 és 1922 – 400 000. A legnagyobb létszámveszteséget a Földművesszövetség szenvedte el 1921-ben. Ebben az időszakban a nacionalista és korporációs szakszervezeti mozgalom, a fasisták kezdeményezésére és rohamosztagaik támogatásával, szilárdan meghódította a középosztályt és a munkásmozgalom perifériáján élő rétegeket, ezenkívül

döntő befolyásra tett szert a mezőgazdasági dolgozók körében. Az erőviszonyok drámai megváltozása egyfelől hatalomátvételre készteti a fasizmust, másfelől megszabja a szindikalista vezetők szerepét, még akkor is, ha a munkásosztály ellenállása szívósan folytatódott a leghaladottabb ipari központokban. A tőkések erőszakos fellépése és a hatalomátvétel következtében rövidesen kialakultak a „szakszervezeti" tevékenység új kritériumai és módszerei: 1922. október 29-én törvényerejű rendelettel kimondták a szakmai szervezetek bejelentési kötelezettségét, 1923. április 27-én pedig megszüntették a Munkaügyi Minisztériumot. Felszámolták a Nemzeti Munkaügyi Tanácsot, helyette tervbe vették a Termelési és Munkaügyi Tanács létrehozását. Ezzel éppen hogy elkezdődött az ipar területén különösképp megerősödött állami korporációs rendszer hosszú útja. Hamarosan jelentkezett a többi jellegzetes intézmény, mint a Munkaügyi Kérdéseket Tanulmányozó Országos Szövetség és a fasiszta és klerikális jobboldal által alapított Olasz Nemzeti Központ.

1927-ig (a Munka Alapokmánya elfogadásáig) a tőkések fokozatosan visszaállították az üzemekben 1920 óta veszélybe került hatalmukat, felszámolva az üzemekben a munkásosztály képviseleti szerveit. A Munka Alapokmánya VII. pontja kimondta, hogy „a vállalat irányítása a teljes felelősségű munkaadó feladata". Ennek az alapvető osztálynormának leghitelesebb magyarázata egyébként a Nagyiparosok (fasiszta) Szövetségének elnökétől származott, aki az Alapokmány elfogadása előtt fejtette ki nézeteit. Az Alapokmány egyéb társadalmi előírásai tekintetében az a megállapodás mérvadó, amelyet a gyáriparosok egyesülése kötött a Chigi- és a Vidoni-palotákban székelő fasiszta szakszervezetekkel. De itt figyelembe kell vennünk a Rocco-féle munkajogi törvényt is (1926. április 3.). Az egy évvel később kibocsátott törvény demagóg szólamokkal világította meg a programot. A „szakszervezet", vagy ami belőle megmaradt, már ebben az első időszakban is elveszítette minden befolyását az üzemekben és

az egész társadalomban. Ennek bizonyítéka, hogy a munkanélküliség ellenére bezárták a munkaközvetítő irodákat. A már csak formális szakszervezeti tevékenységet a fasiszta párt funkcionáriusai látták el, és ennek már semmi köze sem volt a „munkavállalók" szakmai érdekeihez. A lassan intézményes formát öltő korporációs rendszer a munkásosztály szervezeteinek szétesésére és a fasiszta diktatúra terjeszkedésére alapozta létét. A „szakmai vagy szakszervezeti szervezkedés szabadságáról" vallott szólam (az Alapokmány III. pontja) már csak látszat, sőt éles ellentétben áll „a fasiszta párt tagjainak biztosított előjogokkal".

3. A harmincas évek kapitalista-fasiszta diktatúrája idején létesített korporációs rendszer szerepének meghatározásához még a következő alapvető szempontok mérvadók: *a)* két évvel a Munka Alapokmányának kihirdetése után feloszlatták a Dolgozók Szakszervezeteinek Fasiszta Szövetségét mint önálló szervezetet; *b)* a rendszer igen rugalmasan tett különbséget a „folyamatosan", illetve a „nem folyamatosan" üzemelő gyárak között (XVII. és XVIII. pont), leszögezve, hogy „a foglalkoztatottság és a munkanélküliség felmérésében és ellenőrzésében kizárólag az állam illetékes" (XII. pont); *c)* fasiszta szellemmel itatták át a munkaadók szervezeteit, és biztosították függetlenségüket; *d)* új tömegeket vontak be a fasiszta szakszervezeti mozgalomba, az osztályöntudattól függetlenül, kialakítva a munka utáni összejövetelek rendszerét, majd fokozatosan létrehozták a fiatalok, a nők és a mezőgazdasági dolgozók „totálisan" és katonai alapon megszervezett alakulatait. A korporációs rendszer mechanizmusának értelmezése nyilvánvalóan nem merülhetett ki ennyiben, mert az egész elgondolás már kezdettől fogva a politikai szabadságjogokat felszámoló rendszerhez kötődött (a Különleges Törvényszék a korporációs rendszer deklarásával egyidejűleg keletkezett) és ugyanilyen szorosan kapcsolódott a kormány és a pénzügyi körök egész gazdaságpolitikájához. Itt három

„alapvető" mozzanat játszott szerepet, de ezekre most nem kívánunk kitérni (az 1923 és 1927 közötti inflációellenes politika, az 1929. évi nagy gazdasági válság és az 1935 után bevezetett önellátó és háborús gazdálkodási politika). A fasiszta korporációs rendszer kezdőpontja és végpontja képviseli végső fokon az egész elnyomó apparátus megértésének kulcspontját, a „társadalmi" átalakulás magyarázatát. Már eleve érvényre jutott – a szindikalista fellépéssel szemben – a nacionalista vonal, majd a tömegek „megfegyelmezésével" járó háborús készülődés. Az egész rendszer, minden gazdasági és intézményi vonatkozásával, a társadalmi viszonyok racionalizálására való törekvést tükrözi, a munka és a termelés racionalizálásának újszerű politikája nevében, az egész nemzetközi tőkés rend érdekeinek megfelelően.

Ha így tekintjük a kérdést, akkor kiderül, hogy a fasizmus célja – az ipari monopolista csoportok és a Po-síkság földbirtokosainak nyomására – mindennemű osztályellenállás felszámolása. Az első időkben és kifejezetten üzemi vonalon ez a politika nem jelentkezett teljesen nyílt formában, de később már világosan kimutatható a kapcsolat a nagyiparosok fordizmusának olasz változatával. A termelés újjászervezése ebben a második szakaszban a gazdasági élet állami szektorának fejlesztését érinti, a háborúban megerősödött ipari és pénzügyi körök alapvető érdekeinek megfelelően. Ugyanekkor „a tulajdonosok korporációjának intellektuális ízű" tézise, a „totális korporáció" elvont változata, amely a kapitalizmus általános válságának hatására jött létre, vereséget szenvedett (1932) a magántulajdon védelmére már szentesített elvek keretein belül. Ekkor zajlott le a mezőgazdasági szektor gleichschaltolása is: *a)* erősebbre fűzték a finánctőkével és a monopoltőkével fenntartott érdekszövetségeket; *b)* tartóoszlopként létrehozták a Mezőgazdasági Termelők Szövetségét (Federconsorzi). Azután a fasiszta háborúk évtizedében (1935–1945) válságba jutottak a húszas évek alatt kialakított korporációs rendszer alapjai. Az északi országrészek

munkássága ténylegesen visszanyerte szakszervezeti és politikai autonómiáját, és az 1943. évi márciusi sztrájkokkal igazolta társadalmi és történelmi súlyát. A monarchia összeomlására és a tömegek elégedetlenségére a fasizmus az ország északi részén reagált. A rövid átmeneti időszak hónapjaiban (1944–1945) megszületett „a veronai program", amely bennünket csupán annyiban érdekel, amennyiben az előző korporációs időszakhoz kapcsolódott, és amennyiben alapját képezte a későbbi újfasiszta megnyilatkozásoknak.

Amikor szétesett a fasiszta rendszer által közel húsz esztendőn át kényszerűen fenntartott korporációs társadalmi tömb, a salói fasiszta köztársaság felismerte alapjainak gyengeségét, és egy „európai közösség" megteremtését szorgalmazta, mert ez részben megfelelt demagóg szükségleteinek (Mazzini nyomán „valamennyi nemzet föderációjáról" is beszéltek), részben pedig így kívánták ellensúlyozni, hogy tekintélyük ismét csökkent német gazdáikéhoz képest. Nem csupán pillanatnyi adottságról volt szó, hiszen az április 25. utáni újfasizmus éppen ezen az alapon támadt fel („Európa volt fasisztái, egyesüljetek"). Mi maradt meg a fasiszta köztársaság programjában a „korporációs tapasztalatból" – hogy Bottai kifejezésével éljünk? Nem sok. A magántulajdon elve természetszerűen szent és sérthetetlen maradt. Létrehoztak egy közelebbről meg nem határozott munkaszövetséget (ez már önkritikus jellegű meghátrálást képviselt a hatalom húsz esztendeje alatt követett bürokratikus szindikalizmushoz képest). Homályos formában hivatkoztak továbbá a Munka Alapokmányára, meg sem említve a „korporációkat", illetve a „korporációs rendszert". Ebben a „programban" is fellelhetők azonban a régi szemlélet nyomai:

> A dolgozók kötelesek belépni a szakszervezetbe... Valamennyi szakszervezet egyetlen szövetséghez tartozik, ez tömöríti a dolgozókat, a műszakiakat és a szabad foglalkozásúakat, kivéve a ve-

zető vagy műszaki funkciókat nem ellátó tulajdonosokat. E szövetség elnevezése: A Munka, a Technika és a Művészetek Általános Szövetsége.

A többnyire száműzetésben élő antifasiszták eltérő módon értelmezték a korporációs rendszert. Bár nehezen jutottak hozzá a megfelelő dokumentumokhoz, mégis előnyben voltak, mert jobban át tudták tekinteni a fasizmus szociálpolitikáját. Akadtak ugyan kompromisszumos álláspontok is, de tény, hogy zömmel két nézet érvényesült. A marxista szemlélet e politika osztályjellegét hangsúlyozta, kiemelve annak kapcsolatait egy demokratikus értelemben éretlen burzsoázia monopolista fázisával. A demokraták nem vizsgálták ugyan a jelenség gyökereit, de felismerték a nem csupán a proletariátust, hanem a nem monopolista burzsoáziát és általában a középosztályt sújtó tekintélyuralom vonásait (ami viszont nem érintette a korporációs rendszer keretei között parazitaként élősködő csoportokat). A fasiszta rendszer perifériáján sem hiányoztak a nem éppen ellenzéki, de mindenképpen bíráló hangok. Elsősorban a fasizmushoz csatlakozott volt forradalmi szindikalistákra gondolunk, akik mellőzött és meg nem hallgatott prófétákká váltak a természetellenesen terjeszkedő új rendszer labirintusában. Ide tartoztak még azok a fasiszta funkcionáriusok is, akik fokozatosan ráébredtek a valóságra, de inkább egy eredetileg helyes eszme „elfajzásáról" beszéltek, a hatalommal való visszaélés és a nagytőke érdekeinek züllesztő hatásáról. Lényegileg három, egymástól eltérő álláspontról van szó, és ezek már a július 25-i fordulat előtt kifejezésre juttatták az egész korporációs rendszer tarthatatlanságát. A demokraták és a fasiszta kritikusok nézetei bizonyos mértékig azért még egybevágtak a korporációs „elmélet" kérdésében. A háború utáni években a liberálisok, a régi és újsütetű szabadelvűek könnyűszerrel hadakozhattak az úgynevezett „korporációs maszlag" ellen. Ez a fogalom közhellyé vált, és egy ideig háttérbe szorította a politikai

probléma lényegét, a folyamatosság kérdését, illetve azt, hogy mi válthatja fel a monopolkapitalizmus ideológiáját és bürokratikus gépezetét.

Ez a probléma a szakszervezeti mozgalom tekintetében is felvetődött. A döntő pillanat az volt, amikor helyreállították az üzemi bizottságokat, az üzemi munkásdemokrácia alapját 1945 utolsó napjaiban. A korporációs és bürokratikus gépezet ellen szónokoló liberálisok a valóságban aknamunkát végeztek, előmozdítva a nagytőke manőverezési lehetőségeit. A nagytőke ugyanis különösen az iparban igyekezett a fasiszta államosítások hatását ellensúlyozni, mert éppen ezen a téren mutatkoztak meg a háború utáni átalakulás legsúlyosabb problémái, itt kellett védekeznie az erőteljesen fellépő munkásmozgalommal szemben. A különböző pártokban és szakszervezetekben tömörülő munkásosztály megszabadult ugyan az elnyomó korporációs rendszer apparátusától, a régi rendszer számos egyéb eleme mégis beépült az új demokratikus rendbe, különösen a mezőgazdaságba, ahol szinte érintetlenül továbbélt a Mezőgazdasági Termelők Szövetsége egész gyakorlata, a központi hatalmat 1947–1948-ban öröklő és a korporációs tekintélyelvhez legközelebb álló Kereszténydemokrata Párt szárnyai alatt.

4. A korporációs szellemű újfasizmus továbbélése 1945. április 25. és 1946. június 2. után, elsősorban a kapitalista önvédelmi és átszervezési folyamattal magyarázható, amely az 1943. márciusi válságtól kezdve összefonódott az ellenállás történetével, majd 1947 és 1948 között érte el legjelentősebb sikereit. Az Olasz Szociális Mozgalom magva 1946 decemberében alakult meg, az Olasz Dolgozók Nemzeti Szakszervezeteinek Szövetsége (CISNAL) pedig 1950. március 24-én, a szakszervezeti egység felbomlásának légkörében. A „nemzeti szindikalizmus" elveit hirdető és bizonyos számú „önálló és független" szakszervezet tevékenységét összehangoló új szervezet főtitkári tisztét Giuseppe Landira bíz-

ták, az Ipari Dolgozók Fasiszta Szövetségének volt elnökére. Az elnöki székbe Gianni Robertit, az Olasz Szociális Mozgalom parlamenti képviselőjét és vezető egyéniségét ültették. Az Olasz Szociális Mozgalom és a CISNAL szinte összhangban hirdette a kontinuitás elvét, együtt alkalmazta a régi, poros formulákat a jelen körülményeire. Szerintük a „korporációs fellépés" fogalma egyenesen következett a veronai alapokmány 12. pontjából, amely kimondta, hogy „a dolgozóknak részesülniük kell az üzemi nyereségből". Az újfasiszta mozgalomban így jött létre a kompromisszum a húszesztendős uralom állami korporációs rendszere, illetve a nyomába lépett fasiszta köztársaság demagógiája és a fasizmus utáni helyzethez való alkalmazkodás igénye között. A folyamatosság elve főként abban jutott kifejezésre, hogy mindkét szervezetben együttesen léptek fel „a régi fasiszta vezetők és az új erők". Bár hasznos lenne pontosabban elemezni az újfasiszta és újkorporációs szakszervezeti mozgalom ideológiáját és társadalmi gyakorlatát, mégis kimondhatjuk, hogy a régi korporációs programnak ezek a „maradványai" az olasz társadalom új szerkezetében kifejezetten alárendelt szerepet játszanak, egészen más természetű jelenségek mellett. Maga a „korporációs fellépés" formulája is erre utal, hiszen a múltban is fennállott ideológiai együttélést tételezi fel a tőke vagy a nagytőke konzervatív racionalizálási törekvéseivel, amelyek – az alkalomnak megfelelően – inkább a szerényebb középrétegekre hatnak (például a tisztviselők bizonyos rétegeire, a nem kiemelkedő szabad foglalkozásúakra stb.) illetve a dolgozók és különösen a délvidéki dolgozók változékony, politikailag éretlen és a szakszervezetekhez alig tartozó rétegeire. A CISNAL főleg ezekre épített, mert a „jobboldali hullám" tetőpontján sem tudott komolyabb sikereket felmutatni hagyományos területein kívül.

A probléma sokkal érdekesebbé válik, ha elővesszük a húszesztendős uralom alatt intézményesített és uralkodóvá tett, elágazó gyökérzetű korporációs rendszer folyamatosságá-

nak, átörökítő képességének kérdését, hiszen ez a gyakorlat nem válhatott egyszerűen füstté 1945. április 25. után. Fejtegetéseinkkel nem kívánjuk egyoldalúan megoldani a kontinuitás és diszkontinuitás problémáját, nem állítjuk, hogy a fasizmus egyszerűen átörökítette vonásait a háború utáni időszakra, mert ezzel nem tennénk különbséget a történelmi megfontolások és a napi politikai viták között. Ezen a téren tehát mindössze néhány munkahipotézist vázolunk fel, ezek pedig főként a kérdés egyik aspektusát érintik. A katolikus korporációs törekvés újjáéledéséről van szó, a háború utáni idők általános politikai körülményei között. Bizonyos összefüggésekre kívánunk rámutatni a hamarosan kibontakozott társadalmi, gazdasági és ideológiai fejlődésben.

Az 1945-ös fordulat, a maga korlátain belül, nagy jelentőségűnek bizonyult az intézmények területén és a politikai életben. Elbukott a monarchia, a régi konzervatív osztályok összetartásának alapja, de egyidejűleg megindult a tömegek átfogó demokratikus átalakulása, kiéleződött a politikai pártok harca. A monarchia bukása nem tekinthető formális, a hatalom csúcsán lejátszódott folyamatnak, mert lényeges átmenetet alkotott két történelmi korszak között, és ez a körülmény már beilleszkedik korunk sajátos problémakörébe. Ebből az összképből alapvetően kiemelkedik az egyeduralmi szerep, melyet az 1946-tól napjainkig tartó hosszú politikai harcban olyan tényezők játszottak, mint a Kereszténydemokrata Párt, a katolikus mozgalom és az 1947-től érvényesülő centrista vagy újkapitalista választási és hatalmi tömb. Milyen súllyal jelentkezhettek a katolikus ihletésű erők osztályközi és korporációs tendenciái a köztársaság politikai képletében? És milyen alapvető okoknál fogva történhetett meg – számos mellékkörülménytől eltekintve –, hogy ezek az erők történelmi értelemben stabilizáló hatást fejtettek ki, és alkalmasnak bizonyúltak az alulról jövő társadalmi presszió szabályozására és visszaszorítására? A még ilyen megközelítő fogalmazásban felvetett kérdésekre sem könnyű válaszolnunk.

Csupán korlátozott területen és csak tájékoztató jelleggel közeledhetünk a problémához.

Az a véleményünk, hogy az olasz katolikusok politikai mozgalma, ahogyan a Kereszténydemokrata Párt és De Gasperi 1943-ban végzett újjászervező munkája körül kialakult, talán nem tette magáévá, vagy nem karolta fel újra – hiszen nem is tehette – a leghaladóbb elveket. Az utóbbi évek során tisztázódott, hogy ezek az elvek csupán a katolikus mozgalom kisebbségi hagyományai közé sorolhatók. Sőt, ma már kétségtelen, hogy az új kereszténydemokrácia a Murri-féle kezdeti időszakhoz és az Olasz Néppárthoz, azaz elődjéhez viszonyítva számos értelemben elmaradt a régi programok és állásfoglalások elvárásai mögött; mindenesetre sokkal bonyolultabb struktúrát alakított ki. Ettől függetlenül azonban az új párt olyan tömeges jelleget öltött, annyira hegemonisztikus szerepet vívott ki, annyira felszívta az ellentétes érdekeket, hogy nem hasonlítható össze a fasizmus előtti „kezdeményeivel". Fel kellene idéznünk ezzel kapcsolatban Togliatti érvelését, mert csak így világíthatjuk meg az egyházban és a katolikus világban lezajlott, az 1929. évi fordulatot eredményező változásokat.

A mai napig sem jelent meg átfogó tanulmány arról, miként öltött formát 1948-ig a Kereszténydemokrata Párt, hogyan is alakult ki ez a politikai mozgalom, ez a bonyolult társadalmi jelenség, ez a választási front, bizonyos osztályok és érdekek kifejezője, amely átvette a kormányzást.

Egy bizonyos fejlődési vonal mégis megállapítható. Kezdhetjük az 1931-ben kiadott *Quadragesimo Anno* című pápai enciklikával, amely igazolta és aláhúzta a *Rerum novarum* tételeit, majd hivatkozhatunk arra, milyen hatást gyakorolt a francia individualizmus egy olyan katolikus értelmiségre, amely jórészt az egyház hagyományos társadalmi tanainak korporációs elvein nevelkedett. A demokratikus megoldások felé vezető fejlődés váratlanul indult meg, mindenkor populista hatásokkal, egyházi érdekekkel és hatalmi megfontolá-

sokkal keveredve. Ennek megfelelően az új Kereszténydemokrata Párt gyorsan és dinamikusan jelentkezett a politikai küzdőtéren. Ezen a ponton talán tisztáznunk kellene a különféle nézeteket, irányzatokat és azok hatását. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a bizonyos mértékig kollektív alapon kidolgozott fő irányvonal elsősorban további vizsgálatra érdemes és jól meghatározható metapolitikai forrásokból eredt. Bizonyos hivatalos dokumentumok nyomán már felállíthatunk néhány hipotézist, a felszínes pártjellegtől és a politikai élet változékonyságától függetlenül. A személycseréket és a demokratizálást szorgalmazó pressziók mellett állandóan erős konzervativizmus érvényesült, azután persze a társadalmi kérdésekben tanúsított nagyfokú óvatosság. Kiindulási pontként az olasz Actio Catholica autonómiáját fogadhatjuk el, amely az egyház szempontjából nem kevésbé fontos, mint a Don Sturzo pap-miniszterelnöknek az első világháború után közvetlenül adott széles körű cselekvési szabadság. Ez a körülmény magyarázza a hegemónia iránti igényt a fasizmust követő időkben. 1943-ban „korunk alkotmányainak szociális tendenciái" címén, a FUCI nevű katolikus diákszövetség programjának egyik tekintélyes magyarázója a legfontosabb alkotmányok igen furcsa, ellentmondásos felsorolásával lepte meg a közvéleményt (a Szovjetunió, a weimari köztársaság, Hitler alkotmányai, a fasiszta Munka Alapokmánya, a spanyol *Fuero del trabajo* stb.). Amintore Fanfani 1945. évi beszámolója a XIX. Firenzei Társadalmi Hét alkalmából az óvatos megújhodás témáját vetette fel, a társadalmi igények és az egyéni jogok pólusai között ingadozva. 1948. június 2-án a pápa újra felhívta a katolikusok figyelmét az egyház hagyományos társadalmi tanaira.

Ezek azonban csak kulturális adalékai egy roppant bonyolult jelenségnek, amely valójában egy olasz és nemzetközi síkon zajló politikai és osztálykonfliktus középpontjában áll. A hatalom küszöbére érkezett Kereszténydemokrata Párt újkorporációs kacérkodásairól De Gasperinek „Az újjáépítés

gondolatai" című munkája tanúskodik. Az eredetileg elképzelt célt leszűkítették a fasizmus előtt is létezett, hagyományos laikus erők, illetve a munkásmozgalom új erői. Az államgépezet ellenhatása nem maradt el: 1947–1948 után az intézményileg és ideológiailag meglehetősen szétesett olasz korporációs gondolat ismét felbukkant, új utakat és részben új módszereket keresett, az uralkodó párt alapvető és jellemző „osztályközi" kurzusához tapadva. A bürokratikus gépezet súlya és egyes intézmények elmaradt demokratizálása csupán látszólag képvisel „periférikus" jelenséget, mert igenis jellemző az egész rendszerre; ilyen volt az Ipar és a Mezőgazdaság Kereskedelmi Kamaráinak megalapítása, az egyház következetes beavatkozása, különösen 1946 és 1948 között, vagy a helyi érdekekre építő kormányzati módszer, melynek legszebb példája az ötvenes évek elején létesített Délvidéki Fejlesztési Alap. Mindez – hosszabb távon – a társadalom korporációs szellemű felaprózódását eredményezi, a centrista és osztályközi átszervezés szándékáról árulkodik, melyet elősegít a szakszervezeti egység megbomlásának negatív hatása és a középrétegek előtt felcsillantott konzervatív és mérsékelt politika. Így viselik el és mozdítják elő a jobboldal és ezen belül az újfasizmus zsarolását. Mindez már napjaink történetéhez tartozik, és más természetű elemzést igényel. Az ipari és a mezőgazdasági tőke érdekeinek összefonódása – a termelés racionalizálásának és a pénzügyi integrációnak jellemző fázisában – a fasiszta Olaszországban felszínre vetette a „korporációk" ideológiáját és rendszerét. Ma már úgy látszik, hogy az uralkodó tömb – hatalmi módszereinek kialakítása során – korszerűsítette tapasztalatait, és elsősorban a finánctőke fejlettebb formáinak érdekeit szolgálta ki. A fasizmus óta eltelt időszakban az államkapitalizmus számottevő mértékben előmozdította a helyi érdekek és a korporációs gyakorlat összefonódását. Ez a jelenség, új vonásai révén, elválasztja a jelent a múlttól, és ez mindenképpen az idők változásának jele.

Diktatúra és gazdasági racionalizálás

1. Az a tény, hogy a fasizmus Olaszországban valósította meg először diktatúráját, nem pedig más országokban, ahol már egy ideje kísértett, számos problémát és nehézséget vet fel, de ugyanakkor jó alkalommal is szolgál arra, hogy tisztábban tekinthessük át az általános problematikát, a húszas és harmincas évek európai kapitalizmusának önvédelmi és egyúttal racionalizáló törekvéseit. Ez a tény nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Olaszországban már kezdettől fogva eléggé érettek voltak az objektív és a szubjektív feltételek ahhoz, hogy a fasizmus egyrészt uralomra jusson, másrészt kialakítsa a fasiszta állam első változatát. De milyen sajátos adottságok, tendenciák, közeledési pontok, viták és kísérletek tették lehetővé a félszigeten a fasiszta mozgalomnak ezt a sohasem látott fejlődését, a hatalom ennyire gyors átvételét és konszolidálódását? Ha visszatekintünk az eddig megírt tanulmányokra és az eléggé szerteágazó viták történetére, akkor két, részben egymástól eltérő vonást ragadhatunk meg. Az úgynevezett belpolitikai vonatkozásokat, illetve a társadalmi hátteret. A fasizmus általános előretörésének kérdése a különféle értelmezések ellenére már eléggé tisztázott, a kutatás többi, egyébként nem mellékes területein viszont számos kérdőjellel kell szembenéznünk. Elsősorban meg kell vizsgálnunk az olasz imperializmus természetét és 1918–1919-ben elért fejlődési fokát, az ország termelőerőihez fűződő bonyolult kapcsolatait az uralkodó osztály szándékainak és magatartásának fényében. Másodsorban pedig meg kell vizsgálnunk a termelőerők tendenciáit a szorosabb értelemben vett gazdasági kö-

rön belül, vagyis azt a társadalmi újjászervezési folyamatot, amelyet a tőkés csoportok már 1918 és 1919 között felvetettek, igaz, még bizonytalan és embrionális formában. Ezek a kérdések közelről érintik Olaszország háborús beavatkozását és az olasz kapitalizmus háború alatti átalakulásait. Vonatkoznak továbbá a líbiai háború és a világháborúba történt beavatkozás közötti összefüggésekre, valamint az 1919. évi május–júniusi országos válságra és a rákövetkező fiumei vállalkozásra. Ez a problematika a maga egészében, különösen pedig akkor, ha egy egyértelmű kapitalista „vonalvezetés" hipotézisével hozzuk összefüggésbe, kissé mesterkéltnek tűnhet. Ráadásul a kutatásokra a demokratikus ihletésű történettudomány nagy elemző erővel hatott, anélkül, hogy kielégítő szintézissel szolgált volna. A marxista történettudomány viszont eddig felületesen kezelte a témát.

Ha azonban feltételezzük, hogy az olasz imperializmus 1918–1919-ben a növekedés válságát élte át – szerintünk pedig ez mindenképpen így volt –, és ha összefüggésbe hozzuk ezt a válságot az egész háború utáni időszak társadalmi megmozdulásaival, akkor sokkal gazdagabb képet nyerünk a fasizmus eredetéről, formáiról és céljairól. Ezen a téren a szerzők egyre elmélyültebben vizsgálták és értették meg a fasizmus imperialista beérlelődésének ideológiai és programszerű szempontjait. Ebből a nézőpontból az 1923. évi korfui incidens nem csupán elszigetelt és korai epizódot képvisel, hanem igen jellemző végkifejlődést is. Marad tehát a másik kérdés: milyen történelmi szerepet játszott a fasizmus az olasz kapitalista újjászületésben. Ezt a kérdést ma bizonytalan módszertani alapon vetik fel, néha nem veszik figyelembe az eddigi vagy folyamatban levő történelmi kutatások pozitív és negatív vonásait, mindez tehát érthetően teremti meg az ellentétes értelmű általánosítások veszélyét. A probléma fennáll, de nem is túl újszerű, mert nem csupán az egyes területekre vonatkozó és szinte üzemi szintre lebontott tőkés termelés technikáját és szervezettségét érinti, az államgépezet-

re való kielégítő utalás nélkül, hanem éppúgy vonatkozik az egész sakktábla többi „mezőjére", kezdve az organikusan azonos gazdasági és társadalmi fejlődésen keresztülment uralkodó osztályon és történelmi rétegeken. Az uralkodó osztály problematikája nem véletlenül áll az olasz politikai gondolkodás figyelmének középpontjában; általában a liberális rendszer válsága és a fasizmus eljövetele közötti időszak alkotja a fő témát. Itt kapcsolódik jellemzően az olasz kultúra az európai kultúrához, a kapitalista diktatúrát megelőző intellektuális válságban. A rögtönzött fasiszta politikai osztály, Mussolini és ideológiája, nem véletlenül áltatta magát azzal, hogy nem csupán olasz, hanem egyenesen európai megoldást nyújthat a politikai és gazdasági liberalizmus válsága után kialakult helyzetre. A fasiszta hatalom leáldozása utáni önkritika – és tudjuk, hogy ez a rendszer csak közvetve vetette fel saját társadalmi alapjainak kérdését, illetve mesterkélt és önkényes alapon kísérelte meg e probléma megoldását – a kísérlet és a csőd okait Burnham tételeivel próbálta megmagyarázni.

Leo Valiani írta: „A fasizmus először abban az országban győzött, amely utolsóként lett imperialista. Vajon azért győzött elsőként, mert már keblére ölelte volna az Olaszországon kívül kifejlődött akkori imperializmus, amely máshol leplezni tudta brutális jellegét, amíg ehhez Olaszországban még nem volt talaja? Vagy pedig a fasizmus már az olasz történelem méhében fejlődött, tehát a kapitalista imperializmus olaszországi elterjedése csupán a világra segítette?" Ha így vetjük fel a kérdést, akkor egyik *vagy* másik változat mellett kellene állást foglalnunk, a demokratikus-liberális vagy a marxista történettudomány elveit követve. Mindkét esetben fennáll azonban az egyoldalú értékelés veszélye. A kérdés tehát bonyolultnak látszik, és marxista szemszögből ítélve – ha egyszer a marxista történettudomány nem óhajt gyerekcipőben járni – feltétlenül komolyan kell venni a témánkban rejlő nehézségeket. Szintézisre kétségtelenül szükség van, de ezt csak úgy

alkothatjuk meg, ha a kutatást – és a vitát – analitikus síkra visszük át, ha az adatok nyomán kérdéseket vetünk fel, hogy megtalálhassuk a pozitív és konstruktív megoldás elemeit. Ez a törekvés vezérel bennünket a jelen tanulmányban is, amelynek főbb szempontjai a fasizmus „racionalizáló" törekvéseinek bonyolultsága, a háború örök sége és „nemzetközi" aspektusa, valamint az új társadalmi és hatalmi „tömb" létrehozásának igénye. Egyébként e vizsgálat feltételei, de legalább egyes feltételei fennállnak. Kialakult ugyanis az olasz és az európai fasizmus történetének általános körképe, bár a kutatást ki kell terjeszteni az egyes sajátos területek vizsgálatára. Az olasz imperializmus és kapitalizmus alapvonásainak elemzése ma már nem annyira problematikus, mint néhány évvel ezelőtt. A mai világra jellemző gazdasági fejlődés a legfrissebb történelmi kutatások tárgya. Hozzátehetjük, hogy a marxista történettudomány a látszólagosnál nagyobb hatást gyakorolt ezekre a tanulmányokra. Különösen Olaszországban, elkerülve az éles szembefordulást az etikai-politikai történet és a gazdaságtörténet között, mindenféle dualizmust eretnekség és ortodoxia között (Labriola és Gramsci történelmi materializmusának tanulságai szerint), eddig is hozzájárult és jelenleg is hozzájárul a fasizmus megismerésének és értelmezésének problémáihoz. Ennek során nem foglalkozott a szükségesnél nagyobb mértékben a „modernizálás" újkapitalista elemének technikai vonatkozásaival. És egy kissé elvont, ezzel összefüggő kérdéssel sem: a modern világ „átmeneti korszakaként" felfogott fasizmussal. Ezek a kérdésfelvetések nézetünk szerint inkább sematikusak, semmint termékenyek.

2. A rendelkezésre álló adatok alapján kétségtelen, hogy az olasz kapitalizmus 1911 táján, és nem is csupán a líbiai háború kitörése miatt, bizonyos mértékig összefonódott az imperialista gazdasággal és politikával. Ha addig megnyilvánultak is egy imperialista szellemi avantgarde előretörései, az

említett ponton (vagy nem sokkal később politikai értelemben is) bekövetkezett a homogenizálás vagy az egyesítés. Ennek bizonyítéka, hogy az Olasz Nemzeti Szövetség is következetesen szelektált, kizárta a heterogén liberális és demokratikus elemeket, amelyeket a század első évtizedének „irodalmi" nacionalizmusa sodort oda. Csakhogy az olasz gyarmati előimperializmus, az akkori állami presztízspolitika vetületeként már legalább Crispi miniszterelnöksége óta létezett. Döntő afrikai erőpróbáját aztán elveszítette az olasz imperializmus, méghozzá egész Európa szeme láttára. 1919-ben tehát Olaszország új imperialista harapófogóba került. Erre az akkori idők politikai irodalma, a kommunistáktól egészen a nacionalista fasisztákig, számos hasznos adalékot tartalmaz. A lényeg az, hogy az ország elérkezett a gazdasági koncentráció jelentős fokáig, részben kritikusan és önkritikusan szemlélve ezt a folyamatot a többi európai országhoz viszonyítva. A problémát akkor mindenesetre kifejezetten nemzeti, hazai szemszögből vizsgálták.

Az olasz kapitalista-imperialista fejlődés problematikája tehát szorosan összefügg a fasizmus igazi formáinak jelentkezésével, valamint az 1919-ben kirobbant politikai és társadalmi válsággal. Az előző korszakot még elmaradottság jellemezte, mert nemrég zajlott le a belső piac egyesítése (Németországban az iparosítás elvét megelőzte a politikai egység megteremtésének igénye), mert az európai imperializmus időszakában még nem értek be az ipari és pénzügyi fellépés feltételei, azután az aduai vereség is törést okozott. Akkoriban ugyanis bizonyos polgári körök még ellenezték a gyarmati hódítás gondolatát. Ezek a körök 1885-től Angliában, Németországban és Franciaországban is felülkerekedtek, mielőtt bekövetkezett volna Jules Ferry és Bismarck bukása, illetve a Chamberlain felemelkedése által jelzett fordulat. Később azonban, 1896 után – és ezt Olaszország esetében hangsúlyozni kell –, lassú fordulatra került sor. Óvatos lépések után kialakult az új kül-

politika, az új gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi politika az imperializmus uszályában.

Hasonló fontossága volt a bel- és szociálpolitikai kérdéseknek a századvégi politikai és intézményi válság nyomán. Éppen ekkor történt, hogy az addig inkább jogi, semmint gazdasági és társadalmi alapon álló olasz politikai gondolkodás újjáéledt, megtalálva igazi művelőit és fórumát, részben Olaszországon kívül. Pareto, Mosca és Pantaleoni révén a kutatások a szociológia és a közgazdaság területére is kiterjedtek, elérkezve az újszerű politikai tudományok küszöbére. Már akkor kialakult tehát „a demokráciától mentes" álláspont, a szindikalista és a nacionalista szociológia, amelyet a polgári osztályok és a megbízásukból cselekvő „európai" szellemi avantgarde-mozgalmak karoltak fel. Ugyanekkor következett be elméleti válság a marxizmus területén. Ezek a jelenségek, ha nem is nyitották meg az utat az érett fasiszta ideológia előtt, mindenképpen siettették a liberális hegemónia válságát.

Ha túllépünk minden olyan értelmezésen, amely a fasizmust drasztikus, véletlen természetű, nemzeti gyökerek nélküli fordulatnak minősítette, és ugyanígy azokon az ösztönös és mesterkélt magyarázatokon is, amelyek a fasizmus okait az olasz történelem jellegéhez mélységesen kapcsolódó, múltat felidéző „felforgató háborúban" keresik – ezen a ponton egészen más összefüggéseket fedezünk fel az európai kulturális fejlődésben. Itt már a nemzet történetének árnyaltabb vonásaival találkozunk az alap és a felépítmény bonyolult kölcsönhatásaiban. Ebből a szempontból tekintve a kérdést, felállíthatunk egy olyan hipotézist, amely nem becsüli le a fasizmus és az imperializmus új szakaszába történő átmenet döntő mozzanatait. Véleményünk szerint egyidejűleg kétféle hatás érvényesült, bizonyos értelemben egybeolvadva. Arra gondolunk, hogy az archaikus és a modern elemek, a belső és a nemzetközi körülmények együttes nyomást gyakoroltak az olasz társadalomra. A rendszert arra késztették, hogy túllép-

jen a liberalizmuson, sőt a háború által fellobbantott steril nacionalizmuson is; így történt, hogy az olasz társadalom a diktatúra felé sodródott, amelyet 1919 után már igen nehezen kerülhetett volna el. Más szavakkal, ha egyszer helyes megvilágításba helyezzük az 1922-től számítható diktatúra problémakörét, akkor jobban meghatározhatjuk a nagyiparosok és a földbirtokosok helyét az egész folyamatban. Nézetünk szerint szerepük e tanulmány keretében is tisztázható, még ha néha szem elől is tévesztettük a finánctőke belső diktatúráját. Kialakíthatunk tehát egy olyan szintézist, amely konkrétan meghatározhatja a rendszerváltozás módozatait és erőit, a fasizmushoz vezető intézményi változásokat. Sikerül így pontosabban körülírnunk a diktatúra által nyomban kialakított politikai vonalat. A dátumoknak is fontos szerepe lehet, de gazdasági és társadalmi szempontból nem kevésbé fontos az a konkrét program, amelyet a hatalom felé törekvő fasizmus melengetett.

3. Ha a jelenséget a maga egészében vizsgáljuk, tehát nem csupán mint politikai pártot és mozgalmat, hanem mint a társadalmi, gazdasági, sőt politikai erők olyan szövevényét, amely támogatta a fasizmust a hatalom megszerzésében és gyakorlásában, felvetődik a kérdés, vajon a fasizmus „programja" mennyiben és milyen értelemben fogható fel az akkori olasz társadalom és gazdasági élet racionalizálására való törekvésként. Ez természetesen csak munkahipotézis, és ennek megfelelően kell konkrétan vizsgálnunk. Helyes ugyanis az az észrevétel, miszerint „az eredeti fasiszta program gazdasági célkitűzései valószínűleg nem jellemzőek a többség véleményére egy annyira bonyolult mozgalom keretein belül, amilyen a fasizmus volt". A különféle fasizmusok kezdeti programjai a történészeket általában „baloldali ízeik" miatt ragadták meg. Ne feledjük azonban, hogy e programok mindenütt olyan korszak eszméit, vitáit és észrevételeit tükrözték, amelyet világszerte a forradalmi válság, a tömegek poli-

tikai fellépése jellemzett. Vegyük figyelembe továbbá, hogy e programokat nem szabad összetévesztenünk a valósággal. Ami pedig a korai fasizmust illeti, bebizonyosodott, hogy a sokféle program és a pénzügyi támogatás más-más forrásból eredt; az előbbieket általában kispolgári elemek fogalmazták meg, az utóbbiakat a nagytőke vagy a jómódú polgárság adta össze. Ha tehát a fasiszta mozgalom és diktatúra racionalizáló törekvéseit vizsgáljuk, nem szigetelhetjük el egymástól a társadalmi és a gazdasági vonatkozásokat. Olaszországban az osztályközi integrációnak különösen nagy szerepe volt a fasiszta programok kidolgozásában, ugyanígy a fasiszta kormányok gazdaságpolitikájában is. Az eleinte idealista és szinte kizárólag a középrétegekhez és a proletariátushoz szóló osztályközi integráció már korporatív természetű volt, vagyis antiszociális. A korporatív szellem gyökerei egyébként annyira összetett képet mutatnak (szindikalista, nacionalista és katolikus hatások), hogy a fasiszta mozgalmon belül is eltérő módon definiálták őket, amint eltérő volt gyakorlati alkalmazásuk is, de már a hatalom megragadásának pillanatában a nagybirtokosok és a nagyiparosok érdekeit szolgálták. Mindez világosan kiderül a hatalomátvétel küszöbén kiadott dokumentumokból, illetve a közvetlenül utána tett intézkedésekből. A fasizmus gazdaságpolitikája éppen ebben különbözött az addigi liberális és reformista politikától. Ezek a vonások, illetve a liberális gyakorlattól való élesebb elhatárolódás a gazdasági válság idején jutott kifejezésre, ugyanakkor a polgári demokratikus országokban bizonyos gazdaságpolitikai fejlődésre is sor került. Ha figyelembe is vesszük ezt a hosszabb folyamatot, talán mégis fontosabbnak látszik az első esztendők tanulmányozása, amikor sor került a különféleképpen értékelhető fasiszta politikai döntések érvényesítésére.

A vitatható pontok egyike a korporativizmus „gyökereinek" kérdése. Carlo Vallauri állapította meg, hogy „a fasiszta korporációs rendszernek nem volt köze a katolikus korporációs programokhoz, mert az utóbbiak a régi rend vissza-

állítását tartották céljuknak, ezáltal járatva le önmagukat, hiszen az ipari forradalom újabb szakaszában megváltozott a társadalom szerkezete. Ezért mondtak csődöt az egyház árnyékában végrehajtott, restaurációs jellegű korporációs törekvések." A szerző megjegyzi még, hogy „ezzel szemben a katolikus szakszervezeti mozgalom, amely másolni igyekezett a szocialista szervezeteknek a gyárakban és a mezőgazdasági dolgozók körében folytatott harcát, a tények hatására osztályharcos fellépésre kényszerült, általános magatartásának osztályközi sémája keretei között". Az első megállapítás liberális hatásra utal, amíg a második kijelentés magasztaló szándékkal kísérli meg az osztályszempontok becsempészését. A valóságban a fasiszta korporációs politika és az egyéb eredetű korporációs törekvések közötti választóvonal sohasem volt éles, egyik részről sem. A földbirtokos, mérsékelt, liberális vagy katolikus polgári rétegek egységesen osztályközi magatartása igen gyakran és könnyedén torkollott a fasizmus iránti rokonszenvbe, máskor pedig összeolvadt azzal. Ha kivételt teszünk is ezen a téren a fehér szakszervezetekkel, tény, hogy a „restaurációs" ábrándok – még nacionalista közvetítéssel is – jól előkészítették a fasizmus talaját, mert nem annyira restaurációról volt szó, legalábbis a liberalizmus válsága idején, hanem az intézmények reformjáról és az új tőkés rendbe történő sajátos beilleszkedésről. A fasiszta rendszer idején a legmagasabb elméleti szinten bizonyos zavaros és szubjektív kölcsönhatás jelentkezett a fasiszta és a katolikus korporációs törekvések között. S ez újra csak a fasizmus által javasolt korporációs megoldások társadalmi bonyolultságára utal. A fasiszta korporációs rendszer döntő súllyal közvetített a politikai és gazdasági szférák között, híven szolgálva a hatalomra jutott fasizmus programszerű rendezési terveit. A korporációs törekvések a fasizmus történetében már az 1919. március 23-i határozatok óta jelentkeztek, majd a fasiszta állam megalapításakor is előtérbe kerültek. Gustavo Ingrosso már 1925-ben helyesen jegyezte meg, hogy *„a fasiszta állam*

eljövetelét már a marcia su Roma előtt megjósolták", bár a fasiszták sohasem tudták elméletileg meghatározni saját államuk jellegét. Mindenesetre a Fasiszta Nagytanács első ülésein (1923. január 12–13.) ezek a napirendi pontok szerepeltek: *a)* a fasiszta milícia; *b)* a Nemzeti Fasiszta Párt és a Nemzeti Szövetség egyesülése; *c)* a korporációs rendszer. Mindez már ténylegesen és intézményesen kifejezte a fasiszta rendszer politikai lényegét.

A harmadik kérdést jellemző módon vitatták meg. Rossoni „a munkaadók szervezetéről" tartott beszámolót. A hivatalos nyilatkozatból kiderül, hogy „a fasiszta szakszervezet" szerint, amely „ellenzi az elfogult osztályharcot", be kell vonni a korporációk rendszerébe a vállalkozókat és a tulajdonosokat. „A fasiszta korporációknak magukba kell foglalniuk a munkavállalók és a munkaadók mindennemű tevékenységét." A legfőbb cél ekkorra nyilvánvalóan az ipar nagyrészt még meghódításra váró területe lett. De adva volt ezenkívül a vidéken szerzett általános tapasztalatok hagyatéka. Bonyolultabb, de rugalmasabb módszereket kellett kidolgozni a mezőgazdasági korporációk számára, nehogy lemaradjanak a fejlettebb városi formák mögött. Ebben a folyamatban a fasiszta szakszervezeti mozgalom egyre jobban visszafejlődött, amíg végül teljesen alávetette magát a tőkések szándékainak.

1926 végén – amikor életbe léptek a rendkívüli törvények, amikor betiltották a politikai pártokat és a munkások szervezeteit – a fasiszta szakszervezet a rendszer hivatalos adatai szerint 2 411 530 dolgozót számlált, egyharmaddal kevesebbet, mint amennyi szervezett dolgozót 1919–1920-ban nyilvántartottak. 847 482 dolgozó a mezőgazdaságban, 1 179 114 az iparban tevékenykedett, de ezt a számot felfújták, hiszen ide sorolták például a halászokat és a színészeket is, sőt 126 777 tisztviselőt is. Az iparra vonatkozó adatok megoszlása pedig ilyen képet mutatott: 169 099 textilmunkás, 150 516 fémipari dolgozó, 93 843 élelmiszeripari dolgozó, 86 019 bányász, 77 855 vegyipari dolgozó, 127 715 közleke-

dési és 62 483 kereskedelmi dolgozó. Két év múlva ezek a számok megnövekedtek, mert a mezőgazdaságban 1 200 000, az iparban pedig 1 313 000 szervezett dolgozót mutattak ki, amíg körülbelül félmillió fő a közlekedésben, a kereskedelemben, a hajózásban és a pénzintézetekben dolgozott. A legnagyobb növekedést a mezőgazdasági és kereskedelmi dolgozók száma mutatta, – és így, még ha erőltetett alapon is, addig sohasem tapasztalt végösszeg kerekedett ki. A következő évben, 1929-ben, már a „szervezett munkaadókat" számlálták össze. Az 1 193 091 munkaadóból 486 152 a földbirtokos, 447 644 a kereskedő és 728 582 a gyáros – a 3 109 942 munkavállalóval szemben. Ezek a számok a következő évek során nem változtak lényegesen, és már azért is beszédesek, mert 1928–1929-ben a monopolhelyzetben levő Fasiszta Szakszervezetek Nemzeti Szövetségét még keményebben összefogják, akárcsak a pártot, annak ifjúsági és tömegszervezeteivel együtt. Így érkezett el a rendszer a nagy gazdasági válság küszöbére.

4. Úgy látszott ekkor, hogy végre megvalósult a nagy cél, az osztályviszonyok reformja és „racionalizálása". Vajon hogyan fonódtak össze az addigi eredmények az érem másik oldalával, a fasizmus gazdaságpolitikájával, a politikai és társadalmi konfliktusoktól és az intézmények terén kifejtett tevékenységtől függetlenül? Hogyan viselkedtek itt a termelőerők, különösen az iparban, mennyiben egyezett meg a társadalmi racionalizálás a gazdasági racionalizálással, illetve mennyiben tért el attól? Az első kérdés főként a háború utáni olasz ipar termelési kapacitásának tartalmára és lényegére, De Stefani miniszter (1922–1925) pénzügyi politikájára vonatkozik. A második számos problémát vet fel a munka és a termelés technikájával és megszervezésével kapcsolatban. Ezek a problémák meglehetősen komoly szerepet játszottak a rendszer életében, mert túlléptek a szakosított intézmények és a gyárak keretein, szélesebb területeket ölelve fel. A korabeli

dokumentumok alapján mindkét kérdéshez reflexiókat fűzhetünk. Az általános kép szempontjából azonban nem érdektelen, ha Gramscinak az „amerikanizmusról és a fordizmusról" szóló jegyzeteire hivatkozunk, melyeket részben és közvetve a gazdasági válság utáni olasz tapasztalatok és a körülöttük kialakult viták sugalltak. Ekkorra a probléma már egészen más méretekben és szinteken jelentkezett. Kiindulási pontként elfogadhatjuk egy fasiszta közgazdász, Celestino Arena elemzését, amely nem sokkal a válság előtt született: „hogyan is beszélhetnénk az országban végzett munka termelékenységéről, bőséges mezőgazdasági termelés, nyersanyagok, tőke, fejlett ipari és kereskedelmi szervezet nélkül? Íme gazdasági elmaradottságunk kulcspontja: aránytalanság mutatkozik a növekvő lakosság, illetve a korlátozott termelési kapacitás között." Ha átmenetileg el is vetették „a területi gyarapodás politikai megoldását", fennmaradt a gazdasági élet „kemény harccal" történő fejlesztésének igénye, ezen belül pedig a fasizmus „egyik legfőbb problémánknak" nevezte az ország össztermelésének növelését.

Egyéb, gazdaságilag fejlett tőkésországokkal összehasonlítva az olasz helyzet kedvezőtlen képet mutatott, a bőséges munkaerő-tartalék kivételével. A termelékenység növelésének és a technikai újítások bevezetésének sajátos területein vaskos ellentmondások álltak fenn. Az Egyesült Államok bevándorlási kvótáinak csökkentése miatt pangott a nemzetközi munkaerő-kereslet, a természetes szaporodás is stagnált (évente több mint négyszázezer fő). A rendelkezésre álló munkaerő szakképzetlensége és a beruházásra alkalmas tőkék hiánya lehetetlenné tette a magasabb béreket, amely a fordizmus kulcspontja volt. Ennek ellenére figyelemmel kísérték a nyugat-európai és a tengerentúli tapasztalatokat, különösképpen mindazt, ami Németországban és az Egyesült Államokban történt. Éppen ezért ebben az igen fontos pillanatban – amikor már túlhaladtak De Stefani politikáján, Mussolini pedig feladta a liberális államtól örökölt régi sémákat –, még

az 1929-ben kirobbant válság előtt kialakultak a korporációs rendszer első időszakának intézkedései. A munka tudományos megszervezésén „a gyártás és az elosztás totális megszervezését" értették, a szabványosításról pedig át kellett térni a kartellek rendszerére. Ez, valamint a „racionalizálás" egy és ugyanazon érem két oldalát képviselték, miután szükség mutatkozott rá, hogy „mennyiségileg és minőségileg megjavítsák a termelést, csökkentsék az árakat, majd a termelés stabilizálásával, az erőforrások ésszerű felhasználásával egyetlen és ellenőrzött irányba tereljék valamennyi műveletet, valamennyi eszköz felhasználását".

Ez volt tehát a probléma lényege, ezért igyekeztek összehangolni a „nemzeti" igényeket a vállalatok igényeivel. Ennek során csak azért vették bizonyos mértékig figyelembe a dolgozó tömegeket, mert az egyébként országos méretekben irreálisan túlzott termelési racionalizálás további zavarokat okozott volna a már amúgy is ingatag munkaerőpiacon. „Racionalizáláson tehát nem csupán a stabilizálást, a szabványosítást és az egyszerűsítést értjük – a munka tudományos megszervezésének alapelemeit –, hanem minden olyan intézkedést, amely az ipar és a kereskedelem irracionális műveléséből eredő gazdasági pazarlás ellen irányul. Itt a »kereskedelem« kifejezés egyaránt vonatkozik a tőke, a munkaerő és a szolgáltatások elosztására." A fasizmus gazdaságpolitikájának e korporációs-nemzeti síkján mindenképpen jelentkezett az az igény, hogy az olasz körülményekhez és különösen a közepes vállalkozók gondolkodásmódjához alkalmazzák a többi tőkésország elméleti eredményeit és tapasztalatait. Nem annyira a korszerűsítést és az újításokat tartották szem előtt, mint inkább a termelékenység szerény, de általános érvényű fokozását. Már csak azért is, hogy ne éleződjék ki újra az éppen csak elaltatott osztályharc, amelynek bizonyos, aggasztó tünetei 1925 és 1928 között ismét jelentkeztek. A rendszer többek között azért választotta az óvatos lépések politikáját, mert másutt, ahol merészebb újító kísérletekre ke-

rült sor, ezek végrehajtását a tőkésekre bízták, akik a szakszervezetek részéről alig számíthattak ellenállásra. A racionalizálás problémájának félhivatalos korporációs megfogalmazásai tehát elsősorban az átfogó jellegre hivatkoznak. Ezekből a megfontolásokból kiindulva később bevezették a kartellek kötelező rendszerét (1933), vagyis sor került a bankreformra, majd felvetették az önellátás politikáját.

A részben önálló üzemi érdekek és részben az amerikai tapasztalatok által sugalmazott olasz racionalizáló törekvések növekedése, egy szélesebb monopolista átszervezés összképén belül, kronológiai értelemben egybeesik a fasiszta állam kezdeti időszakával, a De Stefani-korszakkal. A rendszerrel való teljes összeolvadásra 1926-ban került sor, ez pedig szükségszerűen kifejezésre jutott a Munka Alapokmányában is, amely világosan megjelölte, hol „találkozik" a korporációs társadalmi rendszer, a tőkésuralom, illetve a munkások kizsákmányolása, ahogyan ez lassan, de fokozódó ütemben a nagyipar területén kialakult. Az előzményeket a kartellrendszer megteremtésére irányuló első törekvésekben és a háború idején átélt kalandos természetű ipari fellendülésben kereshetjük. A Munka Alapokmánya 8. pontjának általános része előírta a munkaadók számára, hogy „minden eszközzel mozdítsák elő a termelés növekedését és tökéletesítését, illetve az önköltség csökkentését". 1926-ban a háború alatt is működött Országos Műszaki-Tudományos Bizottság Országos Tudományszervezési Társulattá alakul át (ENIOS), majd Olivetti, a Nagyiparosok Szövetségének titkára megalapítja a *Tudományos Munkaszervezés* című folyóiratot. 1923-ban megalakul a Tudományos Kutatások Nemzeti Bizottsága, majd 1928. január elsején Mussolini pontosan meghatározza a bizottság feladatkörét a racionalizálás és a termelés növelésének szellemében. „Miután össze kellett hangolnunk és fegyelmezett alapra kellett helyeznünk az ország jelenlegi műszaki és gazdasági fejlődésével oly szorosan összefüggő tudományos kutatómunkát, meg kellett alapítanunk a roppant fontos or-

szágos feladat ellátására alkalmas szervet... Egy nyersanyagokban szegény és nagy népsűrűségű ország, mint a miénk, csak szigorú szervezettséggel oldhatja meg súlyos problémáit, csakis így kerülheti el az energia-, pénz- és időpazarlást." Az ösztönzés nyilván távolabbról érkezett, bizonyos kapitalista köröktől, amíg a közvetlen lökést az 1926–1927. évi viták adták, amelyek – a magánbeszélgetések kereteit túllépve – országos méreteket öltöttek.

Az 1925-ös esztendőt mindenesetre vízválasztónak tekinthetjük, mert ekkor ért véget a De Stefani-korszak. Érdemes itt e problémák szemszögéből röviden utalnunk a szóban forgó korszakra. Massimo Rocca 1925-ben írt tartalmas bírálata eléggé pontosan meghatározza De Stefani személyét és politikáját a feltörekvő fasiszta rendszerben. Rocca aláhúzza De Stefani „gazdasági felfogásának" a társadalmi vagy szakszervezeti megmozdulásokkal szemben megnyilvánuló ellenséges, dogmatikus és konzervatív természetét. Ez még ugyan nem minden, de mégis jobban megérthetjük, mi rejlik egy olyan ember liberális és neoliberális iskolája és közgazdasági gondolkodása mögött, akiről a történettudomány már annyit vitatkozott. Kiderül, hogy De Stefani gazdasági koncepciója nyilvánvalóan a tőkések osztályérdekeit, az akkori vállalkozók és tőkések egyoldalú „termelékenységi" elképzeléseit szolgálta. Rocca, aki régebben, vagy már akkor is a technokraták embrionális mozgalmát képviselte (szindikalista „beütésekkel"), e gazdasági és pénzügyi politikát elemezve találóan vázolja a miniszterré lett professzor lélektani és intellektuális portréját, és De Stefanit a legerősebb monopolista csoportok emberének minősíti: „A baj az, hogy a plutokrácia, bár a klasszikus gazdaságtudománnyal kívánja igazolni saját szerepkörét, bármikor szembefordul e tudománnyal, ha érdekei úgy kívánják." Giolitti volt munkaügyi minisztere, Arturo Labriola is azért bírálta a liberális-fasiszta minisztert, mert a tulajdon szentségét hirdette, és adóztatási politikáját is ebben a szellemben dolgozta ki. Kétségtelen, hogy De Ste-

fani zord és reakciós politikája megsemmisítette a dolgozók addigi vívmányait, és még a fasizmus várakozásain túlmenően is felbátorította a legharciasabb tőkéscsoportok termelési elképzeléseit. Ezek a csoportok a kormány és az állam támogatásával egyre inkább a termelés mechanizmusának átszervezésére és az üzemi dolgozók fokozott kizsákmányolására törekedtek. Ebben az értelemben a korporációs rendszerhez és a fasiszta gazdasági rendszerhez való közeledés elsősorban a tőkés rend korszerűsítésének igényét fejezte ki. Ha ebből a szempontból tekintjük a kérdést, talán kimondhatjuk, hogy a kapitalista rétegek, és különösen a nagyiparosok fokozatos közeledése a fasizmushoz és annak hatalmi módszereihez, több területet érintett: cselekvési szabadság az üzemekben, erőfölény a szakszervezetekkel szemben, kiváltságos helyzet az osztályviszonyok szférájában, kemény adóztatási és pénzügyi intézkedésekkel. Egyes kutatók hangsúlyozták ugyan az Olasz Ipar Általános Szövetségének semlegességét, mi azonban úgy látjuk, hogy ez a semlegesség csak másodrendű kérdéseket érintett, mert a fasizmus és a nagyiparosok a valóságban egészen másképpen találtak egymásra.

5. Az állam megszervezésének és a tőkés rend párhuzamos átalakításának új irányzatai a háborús örökség egyik vonását képviselték. Itt egyaránt gondolunk a hosszú „háborús állapotra", amely a világgazdaságban már 1908-ban elkezdődött, de utalunk az 1920. évi válságra is. A régi uralkodó osztály gyakran kanyargós és ellentmondásos utakon jutott el addig a felismerésig, hogy új irányt kell szabni a termelési politikának, az ország gazdasági életének és az államrendnek. Erre a felismerésre hatást gyakorolt Olaszország sajátos világpiaci helyzete. A régi (a liberalizmus) és az új (a nacionalizmus) ellentmondására épült folyamatot a jobboldali liberális Vittorio Scialoja könyve világította meg, amely nem sokkal a fegyverszünet előtt látott napvilágot „Az olasz állam problémája a háború után" címmel. A kiváló jogász átfogó ké-

pet ad a gazdasági problémákról. Itt már az egyes részterületeken később kidolgozott műveket bevezető félhivatalos állásfoglalással állunk szemben, egy kifejezetten programszerű megnyilatkozással. A „liberális" motívumok még nem tűntek el, de már átadták helyüket sokkal mélyrehatóbb megfontolásoknak (1918 május–júniusában vagyunk). Még találkozunk liberális elvekkel a munkásosztályhoz fűződő viszony kérdésben, bár messze járunk már Giolitti háború előtti liberalizmusától, hiszen a szerző fokozott osztályközi együttműködést javasol a háborús tapasztalatok alapján, a hagyományos államforma tekintetében (a helyi szervek szerepe országos viszonylatban), de már nyoma sincs liberalizmusnak, amikor a termelés megszervezéséről és az ipar átalakításáról esik szó. „A nemzeti össztermelés fokozását" a háború utáni idők „központi problémájának" tekinti, az ebből eredő következtetések pedig már súlyosan sértik a régi liberális gyakorlatot, hiszen gazdasági téren utat nyitnak a nacionalista politika befolyásának és későbbi hegemóniájának. Igen fontos minőségi változás tapasztalható tehát a háború előtti évekhez viszonyítva, ahhoz viszonyítva, hogy legalábbis néhány éven át liberális szellemi fejlődés zajlott le, amely átmenetileg, szinte fiziológiai alapon képzelte el a mezőgazdasági jellegű ország további fejlődését ipari és kereskedelmi téren. „A háború utáni idők problémájának lényege, hogy a nemzeti össztermelés számottevő fokozása nélkül hiábavaló lesz minden takarékosság; így nem tudunk segíteni Olaszország gazdasági helyzetén."

Nem állíthatjuk, hogy a liberális vezető osztály valamennyi rétege magáévá tette volna ezt a nemzetgazdasági felfogást, de itt az a lényeg, hogy a burzsoázia köreiben és az államhatalom legfelső szférájában újra jelentkezett a „nemzeti tömb" eszméje. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a régi politikai vezetés figyelemmel kezeli a „produktív" kategóriák igényeit. Egyfelől mindenki nagyobb állami beavatkozással számol a gazdaságpolitikában (az általános leszerelés és az „újjáépí-

tés" átmeneti szakasza után), másfelől érezhetővé válik és törvényszerűnek tűnik a termelés szervezett rendjére irányuló nyomás. Ezt a rendet „a szempontok teljes összehangolásával kell megteremteni, az állam támogatásával, szükség esetén és bizonyos keretek között egyenesen az állam ösztönzésére". Az ipar gazdasági „integrációjával" kapcsolatban szerzőnk elismeri, hogy „ez a szervezeti forma természetesen monopóliumhoz, vagyis a nagyiparosok közötti teljes megegyezéshez vezet, ami szükséges ugyan, de egyúttal veszedelmes is. Ezen a ponton is szükséges az állami beavatkozás, mert ha meg is könnyítheti e megállapodások létrejöttét, szuverén hatalmával köteles a visszaéléseket megakadályozni." A „nemzeti" érdek tehát felülkerekedik a gazdasági élet demokratizmusának igényein és minden belpolitikai megfontoláson: „A tőkések és a munkavállalók háború utáni konfliktusa katasztrofális következménnyel járna mindkét félre nézve, mert veszélyeztetné a minden erő mozgósításával végrehajtandó nemzeti újjáépítést."

Ez már a nagyiparosok „termelés minden áron" szemléletének diadala, melyet a történelmi kutatások eléggé meggyőzően bebizonyítottak, mind a különböző gazdasági kategóriák és egyesülések, mind a legnagyobb üzemek és a legfontosabb vállalkozók tevékenységének területén. Ennek a magatartásnak az alapja többnyire az, hogy a háború és az 1920–1921. évi válság nyomán ráébredtek Olaszország gazdasági helyzetének általános elmaradottságára, felfigyeltek a nemzetközi helyzet változásaira és Olaszország speciális adottságaira (vámkérdések, átváltási árfolyamok, a nyersanyagok beszerzése és szállítása, háborús adósságok stb.). Tényleges gazdasági pangásról volt szó, amelyet a háború utáni idők politikai és társadalmi válsága közepette csak elmélyített a megsejtett fejlődési lehetőségek és a viszonylagos tőkehiány közötti ellentmondás. Súlyosbította a problémát, hogy általánosan felismerték a termelési alapok radikális megváltoztatásának szükségességét, miután új energiaforrásokat kellett talál-

ni a hagyományos, háború előtti forrásaitól eltávolodott ipari gépezet táplálására. A harapófogóba került gyárosok, bár addig igen óvatosan és ködösített formában nyilatkoztak, most már hangot adtak új elképzeléseiknek, intenzívebbé akarták tenni a munkát, elvetették a liberális rendet és a szakszervezetek követeléseit. Egyfelől a termelés „tudományos" megszervezésének új technikai megoldásaiba kapaszkodtak, másfelől erőszakosan kerestek egy elméletileg közvetlenül meg nem határozott korporációs megoldást. Az éppen csak felvázolt új alapokra épített fasiszta átalakítási folyamat tehát hosszadalmasnak és nehézkesnek bizonyult, különböző, hol „szakszervezeti", hol „technikai" változatokhoz folyamodott.

A választott megoldás egy korporációs szerkezet, amelyben továbbél „a munka és a technika találkozásának" mítosza, ez a szakemberek nagy csoportjának feladata lenne. A valóságban a „technikát" (ez a kifejezés is a fasizmus számos hipotézisének és utópiájának elvont nyelvezetére utal) teljes mértékben alá kellett rendelni a kapitalista erőknek, a nagyipar közvetítésével. Így valósul meg az átmenet az egyre monolitikusabb államformához, amelyben az államgépezet adminisztratív átalakításához megadott „teljhatalom" Mussolini, kormánya és pártja kezében a hatalom megerősítésének kényelmes eszközévé válik. Ez a hatalom már a legnagyobb mértékben a nagytőke érdekeit szolgálja. Így jön létre konkrét formában a korporációs és társadalomfegyelmező utópia és a magánvállalkozás termelési és nacionalista törekvéseinek összefonódásából az, amit az 1925-től kezdve hosszú időn keresztül nemzetgazdasági miniszterként tevékenykedő Belluzzo az elsők között nevezett el „fasiszta közgazdaságnak". Nyilvánvaló, hogy a fasiszta közgazdaság, legalábbis elméleti szempontból, nem létezett, még akkor sem, ha a gyakorlatban 1922-től kezdve megvetették a fasiszta gazdaságpolitika alapjait. Jellemző ebben a tekintetben a Központi Statisztikai Intézet megalapítása (1926), amelyet egyenesen a miniszter-

elnök alá rendeltek, a Nemzetgazdasági Minisztérium létrehozása (1923–1929), amíg a Munkaügyi Minisztériumot már 1923 áprilisában megszüntették. A helyi autonómia felszámolásakor (1923–1926) a központi pénzügyi szervek felülkerekedtek a városok és a megyék hasonló szervein.

6. A figyelem az utóbbi években erre a témakörre irányul: gazdasági hatalom és fasizmus, pangás és gazdasági fejlődés, gazdasági terjeszkedés és külpolitika, kapitalista átszerveződés és kizsákmányolás. Mindebben komoly szerepet játszott Pietro Grifone ismert és ma is korszerű munkájának új kiadása és néhány külföldi szerző tanulmánya. A különféle adalékok és értelmezések szövevényéből több vonatkozásban eltérő álláspontokat hámozhatunk ki. Nem egészen új témákról van szó, hiszen Grifone könyve már 1945-ben széles körű és vegyes visszhangot váltott ki, annyira, hogy a marxisták figyelembe vették a fasiszta rendszer politikai történetének feldolgozásakor. 1964-ben azután Franco Catalano „Gazdasági hatalom és fasizmus" című műve részletesen ismertette az uralkodó osztály és a gazdasági szaklapok nézeteit a kritikus időszakban, amikor a liberális állam fasiszta rendszerré alakult át. Az újabb vitákba mások is bekapcsolódtak, például Nicos Poulantzas. Ami a vita „olasz" aspektusát illeti, máris megállapíthatjuk, hogy az antifasiszta írók tétele körül nemzedéki ellentétek, szembenálló politikai és gazdasági értelmezések kristályosodtak ki; a radikális-liberális Ernesto Rossi, Vittorio Foa, majd Giorgio Amendola munkásságára gondolunk. Ezek szerint a fasiszta rendszer évei a *maguk egészében* a pangás időszakát jelentették. Ezek a nézetkülönbségek végigvonultak a marxista szemléletű magyarázatokon is, éreztetve hatásukat a történettudomány egyéb irányzatainak politikai és gazdasági elemzésein. Ide tartozik egy másik vitatott kérdés: milyen szerepet játszottak a fasizmus eredetében és hatalmi időszakában a nagyiparosok és földbirtokosok különféle csoportjai.

A fasizmus értelmezésében egymással állandóan konfrontált nézetek egyik végső szintézisét Poulantzas kísérelte meg, aki a „kombinált együttélés" képletéhez folyamodott. Ez azt jelenti, hogy szimbiózisról beszélhetünk a monopolkapitalizmus uralma felé vezető útra lépett tőkés termelési mód, illetve a vidéken még érvényesülő feudális termelési mód között. Ez a tétel a nagytőke „gazdasági fölényét" jelzi a középüzemek felett, egyúttal pedig érthetővé teszi a fasizmus „gazdasági liberalizmusának" első szakaszát. Nem zárja ki ugyanakkor „egy hosszabb folyamaton belül" a tőkés termelési mód érvényesülését egy viszonylag újszerű társadalmi struktúrában, a feudális elemek sajátos feloldásával (vagy beépülésével). Ugyanez vonatkozik az addig is ható konkurrenciális tényezőkre. Maga a szerző azonban elismeri az „együttélés" és a „kombinálás" kifejezések relatív értékét. Nincs szándékunkban kitérni a részletekre, főként pedig nem kívánunk e helyütt foglalkozni a III. Internacionálé időnkénti értékeléseivel. Két alapvető pontban egyetértünk Ester Fano Damascellivel: *a)* a fasizmus nem tekinthető objektív és leegyszerűsített alapon egyszerű modernizálási törekvésnek, amint azt egyes szociológusok állítják; *b)* a „pangás" és a „terjeszkedés" nem egyéb a világpiac fejlődéséhez (vagy válságához) kötődő tőkés mechanizmus dialektikájának elemeinél. Ez már kecsegtető eredményeket ígérő módszertani útmutatás. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a konfrontált álláspontok egyes kérdésekben sokkal árnyaltabbak, amint azt az ember gondolná. Ha ugyanis figyelembe vesszük a fasizmus egész fejlődési szakaszát és történetét mint hatalmi képletet, illetve a tőkés diktatúrát, akkor a tendenciák és magyarázatok egész halmazával kerülünk szembe, amelyet, nézetünk szerint, szigorú elméleti alapon kell vizsgálnunk, a problémakör sajátos és sokrétű jellegének figyelembevételével.

Ma már kétségtelen, hogy a fasizmust – hosszú élettartama alapján – nem tekinthetjük a gazdasági pangás időszakának (1922–1940), és ez különösen az ipar területére ér-

vényes. Tény, hogy az 1922–1929-es, illetve az 1935-től a háború végéig terjedő időszak a meglehetősen erőteljes fejlődés korszakait képviselte, sőt ekkor született és izmosodott meg az ipari államkapitalizmus, vagyis az ipari termelés fölénybe került a mezőgazdasági termeléssel szemben. Ezen a ponton mégis néhány megjegyzést kell tennünk, ha valóban a fasizmus történetét, nem pedig az olasz kapitalizmus elvont modelljét kívánjuk felvázolni. Az 1922-ben bekövetkezett gazdasági fellendülést semmiképpen sem írhatjuk a fasiszta kormányzat és diktatúra javára, ahogyan a világgazdasági válság utáni Németország ipari fellendülését sem tekinthetjük Hitler érdemének. Másrészt viszont, ha nem is lehet kiszámítani, hogy mi volt a fasiszta gazdaságpolitika ára, szükségesnek látszik a gazdasági és a társadalmi jelenségek kölcsönhatásának vizsgálata, hiszen ezen a ponton közelíthetünk a szóban forgó vita lényegéhez. Éppen ezért kell összehasonlító módszerekkel megállapítanunk, vajon mivel terhelték a társadalmat azok a kényszerjellegű és konzervatív megoldások, amelyeket az 1920–1921. évi válsággal küzdő monopolista csoportok dolgoztak ki és erőltettek a munkásosztályra, a parasztságra és a középrétegek jelentős részére. Az olasz kapitalizmus a gazdasági problémák és a terjeszkedés kényszere miatt a társadalom és a termelési struktúra kettős racionalizálására törekedett. Innen erednek dinamikájának politikai sajátosságai, ezért következett be szubjektív és objektív alapon a finánctőke vagy a monopoltőke eredeti formáiban végbement megerősödése és teljes beérése, ugyancsak ebből származott a diktatúra kapitalista lelkülete, visszahúzó társadalmi képlete. Az egész húszesztendős korszakra nézve elvégezhetnénk az összehasonlítást más, tőkés vagy nem tőkés országokkal a társadalmi fejlődés, illetve hanyatlás adatai alapján (közoktatás, egészségügy, létbiztonság stb.). Íme a fasizmus egyik legtipikusabb ellentmondása, a korporációs rendszer és a nemzetgazdaság ellentéte! Ez az oka annak, hogy a rendszer történetének bármely adott pillanatában nem szigetelhet-

jük el egymástól a gazdasági fejlődés és a társadalmi helyzet mozzanatait. Az a probléma, hogy mit is jelentett történelmileg az olasz munkásosztály számára a politikai szabadságjogok 1926 és 1927 közötti elvesztése, szükségszerűen érinti a fasizmus által választott felhalmozási rendszert, mert közvetlenül kapcsolódott a kapitalizmus torz fejlődéséhez, szűk körű hatalmi csoportok előnyeihez. Következésképpen a bérből élő lakosság zöme és a parasztság minimális életszínvonalszintre kényszerült. A „fasiszta" gazdaságpolitika művelőire jellemző egyébként, hogy nem ragaszkodtak dogmatikus képletekhez, elvi állásfoglalásokhoz, nem tettek közzé sem liberális, sem antiliberális programot.

Az egész mechanizmus tanulmányozása során még tisztáznunk kell, miként függ össze a fokozott hazai termelési politika (beleértve az egyes szektorok közötti aránytalanságokat és a társadalom által fizetett árat) a területi terjeszkedés politikájával. Az utóbbi nem a semmiből keletkezett 1934–1935-ben, hiszen nagyobb vonásaiban tartalék megoldásként már létezett. Más szavakkal élve, a gazdasági terjeszkedés, a kapitalista átszervezés, a társadalmi viszonyok „megfegyelmezése" vagy „restaurálása", esetleg reformja, a termelés, illetve a munkások teljesítményének fokozása, a felülről elrendelt technikai fejlődés a maguk egészében egy imperialista stratégia szerves részét alkották. Ez a hol rejtett, hol nyílt stratégia, bár nagy társadalmi (és erkölcsi) megterheléssel járt, mégis ösztönző hatást gyakorolt az ország gazdasági életére, előmozdítva az eltorzult fejlődést. (Újmerkantilista, vagyis önellátó irányzat, a terjeszkedés diplomáciája és a presztízspolitika, a líbiai gyarmati hadjáratok és az etióp háború, a fiatalok és a szélesebb tömegek félkatonai alapon történő megszervezése és a közmunkák elvégzésének ehhez kapcsolódó politikája, a fegyverzet viszonylagos fejlesztése stb.) Ebből a szempontból az egész fasiszta hatalmi apparátusra kétségtelenül jellemző a rugalmasság és a szerepcsere. Az egyes időszakok érdekeinek megfelelően a gazdasági fejlődés hol a

politikai terjeszkedés szolgálatában állt, hol megfordítva. Szó sincs azonban arról, hogy minden fázisban teljes összhang jött volna létre a rendszer célkitűzései, illetve a tőkés fejlődés között.

7. A technikai értelemben vett tőkés „racionalizálás", amely a húszas években és a válság elején a fordizmus körül zajló vitához kapcsolódott, Olaszországban csak néhány fejlettebb üzemet érintett (Fiat, Ilva, Sip, Cogne és néhány más üzem). A racionalizálás kezdete nagyjából egybeesett a szakszervezeti jogok durva eltiprásával, a korporációs rendszer és az osztálydiktatúra bevezetésével, amely viszont megnyitotta az utat a monopolista terjeszkedés és koncentráció új szakaszai előtt. Kifejezetten technikai téren úgy látszott, hogy ez a törekvés csak részben illeszkedik bele az országos képletbe. Mégis jellemző, hogy az első lökést az iparban tevékenykedő szakemberek adták, például Belluzzo. A műveltebb, de nem szakértő közönség csak később, a világgazdasági válság idején találkozott a kérdéssel, olyan ideológusok közvetítésével, mint Alessandro Schiavi, aki nem feledkezett meg a reformista hagyományokról. 1927 és 1934 között a termelés és a termelékenység növelésének problémája határozottan új irányt vett: az ipar a *holding*ok rendszerébe tömörült, a holdingok pedig mindent elkövettek a munkások teljesítményének fokozásáért. 1927-ben a *Tudományos Munkaszervezés* kampányt indított a béreknek a bedórendszer alapján történő meghatározásáért. A Fiat és a Breda üzemei átvették a módszert, s emiatt 1932-ben munkásmegmozdulások zajlottak le a kizsákmányolás új formája ellen.

Az iparban végzett kísérleteken túlmenően, egy társadalmi kompromisszum alapján szélesebb körű és árnyaltabb, más természetű, de több szempontból hasonló értelmű termelési racionalizálási folyamat zajlott le. Gramsci éppen a „Füzetek a börtönből" első részében, az 1929-ben írt „Amerikanizmus és fordizmus"-ban vetette fel az *„üzemmé átalakított nem-*

zet" hipotézisét. Töredékes jellege ellenére ez volt az olasz fasizmus értelmezésének egyik sarkalatos és legkorszerűbb elemzése, mert Gramsci európai méretekben gondolkodott, figyelembe vette az amerikai kapitalizmus fejlődését. Kitért „az európai demográfiai képlet racionalizálásának" problémáira, a szexuális kérdésre és annak társadalmi szabályozására, a termelés és a munka racionalizálásával összefüggésben. Gramsci az amerikanizmusban és a fordizmusban felismerte „a programozott gazdálkodás megszervezésének közvetlen igényét", a fordizmussal kapcsolatban pedig leszögezte, hogy „szélsőséges pontja egy folyamatnak, amelyen belül az ipar állandó kísérletekkel igyekszik leküzdeni a profit csökkenésének törvényszerű tendenciáját". Ugyanakkor nem tévesztette szem elől, sőt hangsúlyozta, hogy az amerikai ipari törekvések és a hazai korporációs rend hatására Olaszországban végrehajtott kapitalista racionalizálás elsősorban társadalmi kompromisszumot fejez ki. Így bocsátkozott indirekt vitába Fovellel, amennyiben elhanyagolta „az állam mindenkori és speciális szerepét Olaszországban", hangsúlyozta viszont az olasz és az amerikai tapasztalatok eltérő jellegét, a környezet eltérő vonásait: „Az amerikanizálás feltételei egy meghatározott környezet, bizonyos társadalmi struktúra (vagy a megteremtésére irányuló határozott akarat) és egy bizonyos államforma. Ez az állam a liberális állam, de nem a nagyvonalú vámszabályok vagy a tényleges politikai szabadság értelmében, hanem alapvetőbben a szabad vállalkozás és a gazdasági individualizmus értelmében, amely saját eszközeivel mint »civilizált társadalom« érkezik el a történelmi fejlődés folyamatában az ipari koncentráció és a monopóliumok rendszeréhez." Olaszországban viszont a korporációs rendszer „a középosztályok ingatag helyzetét kívánja védelmezni, nem törekszik felszámolásukra, és a régi alapokra épített, szentesített érdekek alapján egyre inkább a meglevő adottságok megőrzésének gépezete és egyúttal a fellendülés rugója is, meg nem is az". Ezen a ponton elhangzik még egy nem kevésbé

fontos megállapítás, amely, mint már láttuk, megfelel a fasizmus politikai és gazdasági eszméiről alkotott realista elképzelésnek: „A korporációs rendszer összefügg a munkanélküliség problémáival is, a dolgozóknak bizonyos létminimumot biztosít, amely nagy társadalmi felfordulás közepette omlana össze a szabad verseny fenntartása esetén; a középosztályok munkanélküli tömegei számára új típusú (adminisztratív és nem termelési jellegű) munkaalkalmat teremt."

A fasiszta korszak olasz államkapitalizmusának egyik legjellemzőbb újdonsága, az IRI (Ipari Rekonstrukció Intézete) megalapítása és a rendszer nyílt imperialista fellépése küszöbén, az olasz társadalom összetevőinek egyensúlyáért vívott monopolista harc, amely részben a régi európai kelléktárból, részben az amerikanizálástól kölcsönzött fegyverekkel zajlott. Ez is annak bizonyítéka, hogy elérkezett a tőkés integráció újabb foka, az imperialista terjeszkedés újabb és kritikusabb szakasza. Nem közömbös még, hogy Henry Ford, racionalizáló alkata ellenére, vagy talán éppen amiatt, a húszas években antiszemita és fajvédő szólamokat hangoztatott, Giovanni Agnelli pedig a válság éveiben Keynes tételeit prédikálta; kulturális adalékok is igazolják a két háború közötti nagytőke dialektikájának kettős arculatát. Ami Olaszországot illeti, a technikai értelemben vett tőkés racionalizálás egyértelmű lett a munkásosztály elnyomásával, sőt végül csak a korporációs rendszer gazdasági és társadalmi szerepe révén érvényesülhetett, miután ez jellemezte a tőkés diktatúra igazi arculatát. „Még a legszorosabban bepólyált gyermek is fejlődik és növekszik" – írta Gramsci a börtönben, az olasz kapitalizmusnak a harmincas évek során bekövetkezett átalakulására célozva. A tőkés racionalizálás és a korporációs politika közötti kompromisszum tehát nem azonosítható a gazdasági fejlődés ellentétével, hanem egy olyan folyamat legjellemzőbb vonása, amelyben a fasizmus és a kapitalizmus – széles körű érdekszövetségben – felváltva villantják fel arcukat. A termelés ingatag alapokon álló és 1929-ben válságba jutott növe-

kedése csak az imperialista háborúk új sorozata révén lendült fel ismét, amikor átcsoportosították az aktív népességet, csökkentették a munkanélküliség mértékét, és amikor Mussolini – a várakozás és az előkészület hosszú időszaka után – „előretört" a nemzetközi porondon. Éppen a fasizmusnak ez az új szakasza igazolta politikai és történelmi értelemben, hogy milyen feloldhatatlan ellentmondások álltak fenn az elmaradott gazdasági fejlődés, illetve az olasz tőkés csoportok erőszakolt társadalmi expanziója között.

Antonio Gramsci és a fasizmus

Ismeretes, hogy Gramsci és különösen a „politikus Gramsci" kritikai értékelése csak az idők során kapott pontosabb tartalmat, amikor tisztázódott életpályájának és a tényleges történelmi háttérnek a kapcsolata egy roppant igényes politikai és kulturális vitasorozat nyomán. Éppen Gramsci módszerével – a politikai tényezők súlyának tiszteletben tartásával – kellene megvizsgálnunk, hogy ami történt, nem képviselt-e ezúttal is nagyjából olyan jelenséget, amely ismétlődni látszik, valahányszor valahol kulturális és generációs törés következik be, vagyis amikor szükségessé válik az egyensúly lassú és türelmes visszaállítása, mind ideológiai, mind technikai vagy filozófiai téren. Kétségtelen, hogy Gramsci egész életművének a kronológiára és a szövegekre épített első és bátortalan rendszerezési kísérletei csupán a *L'Ordine Nuovo* című hetilapban megjelent cikkeinek közlése után (1954) indultak meg, bár akkor már rendelkezésre álltak a háború után nagy hatást keltett „Levelek a börtönből" és „Füzetek" című munkái. Mégis hosszabb ideig kellett még várnunk ahhoz, hogy Gramscit ne csupán a fasiszta rendszer ellenzőjeként ismerjük meg, aki megjósolta a rendszer bukását a vésztörvényszék előtt, hanem előttünk álljon a fasizmusról adott értelmezése is. Össze kellett gyűjteni – és ez a munka ma sem ért véget – valamennyi írását, a napi vitákban, így a párton belüli vitákban elmondott felszólalásait, pontosan fel kellett vázolni magánéletét és eszmei életútját, minden mítizálástól függetlenül, de kellő tisztelettel, tudományos hozzáértéssel és lelkiismeretességgel.

Relatíve a legnagyobb előrelépés ezen a téren a hatvanas években következett be. Az utolsó állomások nagyjából ezek voltak: a napilappá átalakult *L'Ordine Nuovó*ban megjelent írásainak közlése „Szocializmus és fasizmus" címmel (1966), majd „A kommunista párt építése" című mű megjelenése az Einaudi kiadó gondozásában (1971). Az említett években kezdődött egyébként a kifejezetten a fasizmusra vonatkozó kutatások új korszaka. Togliatti egyik munkája nyitotta meg a sort, „A kommunista párt vezető gárdájának kialakulása" (1960), amely fontos és addig kiadatlan okmányok alapján száll vitába a párt történetével foglalkozó művekkel. Ezt követték a „Levelek a börtönből" című munkának a kéziratok ellenőrzésére alapított, bővített kiadása (1965), majd Sergio Caprioglio kiegészítései és felfedezései a Gramsci által 1915 és 1921 között írt művekben (1969). Ezek a kiadványok fontos adalékokkal egészítik ki tanulmányunkat. Ebből az összképből kell tehát ma nagyjából kiindulnunk, ha alaposabban kívánjuk megvilágítani a nagyobbrészt börtönévei alatt alkotó értelmiségi és gondolkodó alakját, különös tekintettel arra, hogy olyan harcos antifasiszta vezetőről van szó, aki a fasizmusról önálló véleményt alkotott.

Egyfelől a börtönben készített tanulmányok és feljegyzések, másfelől az előkerült cikkek és beszédek csak most állnak előttünk egy nagyjából teljes és rendezett sorozat formájában, még akkor is ha a „Füzetek" kronológiája tisztázatlan. A két korszak összekapcsolása még vázlatos, kezdetleges (például a fasizmus-Risorgimento problematika tekintetében). Ennek ellenére kirajzolódik a „politikus Gramsci" alakja. Az utóbbi években személyét egyre élesebb megvilágításba helyezték a Giansiro Ferrata által sajtó alá rendezett „A harcok idején, 1914–1926" című könyv (1964) és a Paolo Spriano által szerkesztett antológia, a „Politikai írások" (1967). Ezzel csupán az alaposabb vizsgálatra érdemes folyamat néhány kiemelkedő mozzanatát jeleztük. A kutatás ma nem kiadott vagy eddig ismeretlen művekre, illetve a Gramsci

által nem szignált cikkek óvatosabb mérlegelésére terjed ki. Nem egyszerű és nem közeli feladat, bár ezen a téren már folyik a munka, összes műveinek pontos kiadása. Addig is megtörtént a *L'Ordine Nuovo* és a „Füzetek" összehangolása, tisztázódott az ifjú és az érett Gramsci tevékenységi köre; ezzel az aprólékos, problémáktól nem mentes munkával sikerült feltárni és a maga teljességében áttekinteni, mit is adott polemikus és kulturális értelemben Gramsci a fasizmussal szemben, és e szavak legnemesebb értelmében, az ember, a harcos és a gondolkodó. Ma már elmondhatjuk, hogy teljes kronológiájában, minden epizódjában tisztán látjuk Gramscinak a fasizmussal szemben elfoglalt magatartását. Körülbelül húsz esztendő alatt, Togliatti ismert előadássorozatától („Gramsci antifasizmusa" 1952), amely a politikai harchoz kapcsolódott, de egyidejűleg már lényeges módszertani útmutatást nyújtott, elérkeztünk az eddig megjelent legszervesebb és legsokrétűbb magyarázathoz (Leonardo Paggi: „Antonio Gramsci és a modern fejedelem", 1970).

Ennek az egyre szélesedő és bizonyos értelemben kollektív alapon végzett munkának köszönhetjük, hogy a figyelem már több oldalról irányul Gramscinak a fasizmusról különböző időpontokban adott elemzéseire és értékeléseire. Elemzései „a harcok időszakában" érlelődtek be, pontosabban 1921 és 1925 között, majd nagyrészt beépültek a lyoni kongresszus téziseibe (1926. január), amelyeket Togliatti Gramsci irányításával és együttműködésével fogalmazott meg. A börtönévek alatt az elemzés többnyire közvetett formákban fejlődött tovább (elméleti megfontolások és „bibliográfiai" jegyzetek), bonyolultabb lett és elmélyültebb. A rendszerrel történt közvetlen összeütközése miatt Gramsci részben módosította ugyan értékelését, de nézetünk szerint nem változtatott az alapgondolatokon, különösen ami „Amerikanizmus és fordizmus" című munkáját illeti. A szövegek összegyűjtésének folyamata egybeesett Gramsci életrajzának fokozatos rekonstruálásával, amíg az Olasz Kommunista Párt történetére vonat-

kozó kutatások fejlődése az utóbbi időkben összefonódott a fasizmus természetének elemzésével, a különböző értelmezések megvitatásával. Igen fontosak és kutatásainkat érintik Togliatti „Előadások a fasizmusról" című írásai, melyeket Moszkvában dolgozott ki 1935-ben. Ezek az írások más emberi és politikai tapasztalatokból fakadtak, mégis visszatérést jelentenek Gramsci téziseihez és szelleméhez. Ezért ma már sokkal többet mondhatunk, mint amennyit teljes joggal szögeztünk le újra április 25. után: a fasiszták az üldözéssel és a börtönnel, a kommunista párt politikai és erkölcsi fejének megsemmisítésével az életnek és a gondolkodásnak egyik olyan formáját kívánták megszüntetni, amelyet az áldozat mégis egy sohasem látott intellektuális perspektíva magaslatára tudott emelni. Gramsci tevékenysége jóval túllépte az ellenzéki magatartás kereteit, a régebbi elemzések által megszabott határokat, hiszen sokkal szélesebb alapon dolgozta ki az egész olasz társadalomra épített és annak javát szolgáló hegemónia képletét.

A történelmi és elméleti kép rekonstruálására tett erőfeszítések sikerei ellenére ez a munka mit sem veszített időszerűségéből, olyan értelemben, hogy az objektív kérdések és az értelmezési problémák napjainkban is elevenek és nyitottak maradnak. A jelenlegi helyzetet talán így jellemezhetnénk: az eddig elvégzett munka hozzájárult a kifejezetten a fasizmusnak szentelt, Gramscitól származó anyagok alaposabb felkutatásához, de ugyanakkor nagyobb súlyt kapott a Gramsci körül támadt egész kérdéscsoport. Kimondhatjuk, hogy Gramsci életművének csaknem teljes, vagy akár teljes elemző, politikai és irodalmi vonatkozású írásai is kiterjednek a fasizmus különböző szakaszaira és vonásaira, eredetétől kezdve egészen érettebb korszakáig, a gazdasági válságtól egészen a háború küszöbéig. Ha újra tanulmányozzuk Gramsci egész életművét és elgondolkodunk felette, különösen, ami a fasizmusról szóló fejtegetéseit illeti, kiderül, hogy elméletet gazdagító magaslatokra emelkedett, fiatal korára pedig jellemző, hogy

interpretációja az olasz társadalom, közgazdaság és kultúra történetének újszerű átértékelését képviseli, függetlenül az adott korszaktól. Ebből erednek nehézségeink, ezért bajos következetesen és időrendileg is hűségesen rendszerezni azokat az okmányokat és tényeket, amelyek Gramsci egész életművével foglalkoznak. Éppen ezért érezzük méltányosnak és helyesnek a Gramsci személye körüli viták és a mai politikai harc légkörében, hogy néhány elkerülhetetlen leegyszerűsítés árán összegyűjtsük és népszerű formában ismertessük Gramsci műveinek azt a részét, amelyet maga a szerző is a fasizmus globális és sajátos értelmezésének szentel.

A jelzett határokon belül itt arról van szó, hogy feldolgozzuk a hozzáférhető szövegeket, a hozzájuk fűzött megjegyzések figyelembevételével. Előljáróban meg kell mondanunk, hogy Gramsci egyetlen művében sem kívánta a fasizmus szűkebb tematikáját vizsgálni, az általa megjelölt elméleti és gyakorlati céloktól függetlenül. Ebből erednek az általunk vizsgált szövegek nem csekély horderejű minőségi eltérései, éppen ezért mondhatjuk, hogy a fasizmus témájához kapcsolódó anyagok különböző szintet képviselnek a következő megfontolások alapján: *a)* a fasizmus előtt született írások, amelyek tehát 1919–1920 előtt keletkeztek; *b)* az ezt követő évek nyílt vitái, amelyek a fasizmus jelenségének értelmezése körül forogtak; *c)* a börtönévek elméleti munkássága. Az egész kérdésre vonatkozó irodalom a második pontra nézve a legkimerítőbb, ezért megjegyezzük, hogy ez a legfontosabb korszak, amíg a „Füzetek" és az „Amerikanizmus és fordizmus" című művekre vonatkozó kutatások még az első lépéseknél tartanak.

Gramscinak a fasizmusról adott elemzése nem egy módszeres terv eredménye. Ezek az analízisek a politikai és osztályharc, a szocialisták és kommunisták vitáinak légkörében születtek és fokozatosan alakultak ki. Utalunk itt a hetente, majd utóbb naponta megjelenő *L'Ordine Nuovó*ban megjelent cik-

kekre, a lyoni kongresszus téziseire és a Délvidék kérdéseiről írt tanulmányra („A déli kérdés egyes vonatkozásairól", 1926). Gramsci ebből kiindulva és a fasizmusról szerzett tapasztalataira támaszkodva, kiszélesítette kutatásai területét, áttérve a Risorgimento és az olasz forradalom problémáira. De teljesen belemerült az akkori idők harcaiba és vitáiba is, szinte naponta foglalkozott azoknak a fasiszta rohamosztagoknak a természetével és történelmi-társadalmi szerepével, amelyek akciói a háború utáni olasz és európai közéletben egészen új jelenséget képviseltek a munkásmozgalom számára. Az új jelenség értelmezésében a legelső európai szerzők között hivatkozott a marxista módszerre.

Mint kombattáns ember és mint teoretikus, Gramsci leszögezte, hogy a fasizmus, a valóságos fasizmus, igazában 1920–1921-ben született, a vidéki rohamosztagok és a kapitalista burzsoázia támogatásával. Gramsci ezzel egyidejűleg sohasem feledkezett meg a kispolgárság fontos szerepéről. 1920-ban írt műveiben, amelyekben közelebbről vizsgálja a hazai reakció és a fasizmus kapcsolatait, a kispolgárság és a tőkések összefonódását – és ezekre a mozzanatokra 1921-ben és 1922-ben egyaránt visszatért – ma is roppant időszerű formában elemezi az európai és nemzetközi válság általános vonatkozásait. „Egy összeomlás és egy újjászületés" című cikke, amely 1919. május elsején jelent meg, előrevetítette a fasizmus tagolt és ugyanakkor nagyon szigorú bírálatát. Kifejtette, hogy az olasz kapitalizmus, miután a háború és az erősebb és agresszívebb európai kapitalista hatalmak politikája miatt szembe kellett néznie az új népi pártokkal, a munkásosztállyal, a parasztsággal, az olasz függetlenség feladásának problémájával, és miután ugyancsak számolnia kellett a „forradalmi áramlattal" (az Októberi Forradalom és a „gyarmati háború"), erőszakosan törekedett a tömegek félrevezetésére, az osztályuralom megvalósítására.

Első ízben fordult elő, hogy egy kommunista elindult ezen az úton, a fasizmus olyan meghatározása felé, amely később

igen eltérő álláspontok összeütközését eredményezte európai síkon és a III. Internacionálé keretein belül is. Gramsci tehát már 1919–1920-ban teljesen önálló és eredeti elemzésre vállalkozott és ekkor kezdte kiérdemelni a később szentesített megtisztelő minősítést: „a legnagyobb európai marxista ideológus Lenin után". Nem ragaszkodott az akkori iskolák jellemző gyakorlatához, az egyértelmű és végleges formulához, hanem kutatta, figyelemmel kísérte a fasizmus fejlődésének különféle aspektusait és változásait. Ebben tér el metódusa Bordigáétól, aki végső fokon tagadta a fasizmus speciális jellegét, ebben adott Gramsci sokkal többet a liberális, radikális vagy szociáldemokrata kultúra talajából fakadt egyoldalú, leegyszerűsítő (optimista vagy pesszimista) magyarázatoknál. Itt már semmi sem emlékeztet „a megelőző jellegű ellenforradalom" elméletére (Luigi Fabbri), a „nemzeti fasizmus" gondolatára (Salvatorelli), az olasz történelem „revelációs" fordulatára (Fortunato), vagy arra, ahogyan Benedetto Croce vágott vissza a Gentilét követő értelmiségieknek („anti-Risorgimento").

Ebből a nézőpontból kiindulva megállapíthatjuk, hogy Gramsci, anélkül, hogy empírikus lett volna – éppen ellenkezőleg! –, mindenképpen a tényekre összpontosított, a mozgást, a változást elemezte és még inkább azok valódi értelmét kereste. Ideológiai alapon szállt szembe a felismert jelenségekkel, és egész elemző tevékenysége rendkívül bonyolultnak, sokrétűnek bizonyult, széles skálája az iróniától egészen a harci szempontok felvázolásáig terjedt. Gramscinál felbukkannak ugyan időnként a teljesen egyértelmű definíciók is, de ezek mindenkor (és a fasizmust interpretáló szerzőktől, ellenfelektől eltérően) csak egy sokkal átfogóbb és dinamikusabb összképen belül érvényesek. Néha egyenesen úgy érezzük, hogy magyarázatai nem épültek az időszerűség kritériumaira, de itt nem feledkezhetünk meg arról a körülményről, hogy bizonyos ideig nézeteivel kettős kisebbségbe szorult: vitatták felfogását és módszerének alapjait, melyek forradalmi pers-

pektívát hirdettek és így a Kommunista Párton belül is sokáig sajátos szerepet töltöttek be.

Szellemi tevékenysége határozott cselekvési vággyal párosult. 1921. január 31-én, tíz nappal a livornói kongresszus után írta meg „A háború az háború" című cikkét, amelyben ellentámadásra szólított fel a fasiszta támadással szemben. Egyébként már az 1920 májusában, a torinói pártszervezetek nevében elmondott ismert beszámolójában („A szocialista párt megújhodásáért"), Gramsci realisztikusan és látnoki erővel vázolta fel a reakció és a diktatúra felülkerekedésének veszélyét. Realizmusára a következő megállapítás jellemző: „Az olaszországi osztályharc jelenlegi szakasza két esetleges szakaszt előz meg: vagy az történik, hogy a forradalmi proletariátus átveszi a politikai hatalmat, a termelékenységet újra fellendítő újszerű termelési és elosztási módszerek bevezetése érdekében, vagy pedig a tőkések és a kormányzat rettenetes erejű csapásával számolhatunk." Előrelátását pedig a következő mondatok jellemzik (a szocialisták és Bordiga hívei egyébként el sem érkeztek idáig): „Alkalmazni fogják az erőszak minden formáját, hogy szolgasorba döntsék az ipari és mezőgazdasági proletariátust. Minden eszközzel és könyörtelenül el fogják nyomni a munkásosztály politikai harcának szerveit (a Szocialista Pártot) és a gazdasági ellenállás szerveit (szakszervezetek és szövetkezetek) be fogják építeni az államgépezetbe." Ez később be is következett, amikor vereséget szenvedett a munkásmozgalom, összeomlott az olasz Néppárt, és amikor az uralkodó osztály zöme kiszolgálta a fasizmust. Mi itt nem annyira az osztályharc tényét kívánjuk hangsúlyozni, mint inkább azt a körülményt, hogy Gramsci igen élesen határozta meg a születő fasizmus által éppen hogy felvázolt tekintélyuralmi és korporációs rendszer gondolatát. Ez a terv akkor még a fasizmus demagógiájának hátterében húzódott meg.

Gramsci 1921–1922-ben két fronton harcolt: támadta a szocialisták opportunizmusát és a fasizmust is, amelyet folya-

matosan elemzett. A fasizmus ez idő tájt, mai szóhasználattal élve, a növekedés válságát élte át, a mozgalom párttá terebélyesedett. A válság gyorsan megoldást nyert, mert a brutálisan osztályellenes és a mezőgazdasági vidéken ható „elemi erők" átadták helyüket Mussolini „urbánus" és politikusabb vonalának. 1921-ben megindult a szorosabb értelemben vett „mozgalmi harc"; a fasiszta szervezetek beépülnek Giolitti nemzeti tömbjeibe, alkudoznak a szocialistákkal és a Munkásszövetséggel, majd később azonosulnak a rohamosztagokkal, folytatják a „menetelést", elvetik a megbékélés gyakorlatát, a megmaradt parlamentarizmus árnyékában megkötött „fegyverszünetet". Ha ebben a gyötrelmes korszakban és a Matteotti-gyilkosságot követő válság időszakában nyomon akarjuk követni a Gramsci által szignált cikkeket vagy a neki tulajdonított nyilatkozatokat, többféle, ingadozó és egymástól eltérő véleménnyel találkozhatunk. Tény viszont, hogy a különböző objektív és szubjektív körülmények miatt erősödő és átalakuló, a hatalmat eleinte magához ragadó, majd később a saját diktatúráját megerősítő fasizmus fejlődése nyomán Gramsci elemzései is egyre pontosabban meghatározott és szilárdabb támpontokra épültek.

Gramsci elemzései ugyanis mindenekelőtt az egymással ténylegesen szemben álló társadalmi erőket érintik. Ő elsősorban az ellenfél megosztására törekedett, új szövetségeket keresett és új vezetést kívánt adni a munkásosztálynak, az olasz tapasztalatoknak megfelelően és az Októberi Forradalom tanulságai alapján. Ezt a vonalat követte a fasizmus hatalomra jutása után is: az új párt vezető szerepének megtartása mellett igyekezett szövetséget kötni a demokratikus-katolikus erőkkel, a kispolgárság pártjaival és autonómiára törekvő frakcióival, valamint a déli országrészek parasztságával. 1921. április 21-én fontos kísérletet tett az osztályharcos antifasiszta harcban arra, hogy visszahódítsa a párt számára D'Annunzio híveit, akik a volt frontharcosok jelentős részét tartották kézben és akik, különösen felső szinten, kifo-

gásolták a mezőgazdasági dolgozók elnyomorodását. 1921–1922-ben támadta Giolittit és a „liberális" kormányfőket, amiért feladták a „legalitás" elvét és nem ellenzik, sőt támogatják – elsősorban Bonomi hadügyminiszter személyén keresztül – a fasiszta szervezetek felfegyverzését és előretörését az országban, az államapparátus döntő pontjain. Nem kevésbé érdekes – és erre először Alfonso Leonetti mutatott rá – az alkotmányra való hivatkozás, az a tény, hogy Gramsci a burzsoázia által lábbal tiport össztársadalmi szabadságjogok védelmére kelt.

A hetilapként, majd napilapként megjelenő *L'Ordine Nuovo* korszaka a legtartalmasabb, de ez a korszak ugyanakkor számos értelmezési problémát vet fel, ezért itt a kutatónak fokozott tudományos elővigyázatosságot kell tanúsítania. Döntő korszak ez a fasizmus fejlődése és Gramsci állításainak megfelelő értékelése szempontjából. Így például, a „városi fasizmus" és a „vidéki fasizmus" közötti dialektikus megkülönböztetés igen ígéretesnek bizonyult, és már 1921-ben egy egész elméleti irányzatra utalt, amely szorosan kapcsolódott Gramsci módszeréhez és közvetlen politikai felfogásához. Az említett tapasztalatokat feldolgozó, fontosabb és a párt alapokmányai közé került szövegekben, a diktatúrára törekvő, szervezkedő fasizmust Gramsci úgy tekinti az uralkodó osztályoknak és a kapitalizmusnak a munkásosztály ellen folytatott harcában, mint a hagyományos politika „folytatását" és „átalakulását". Fokozott mértékben igazolja ezt – moszkvai és bécsi tartózkodása után – a Központi Bizottság előtt 1924 augusztusában elmondott jelentése („Az olasz válságról"). A lyoni tézisek pedig az újszerűséget hangsúlyozták a fasizmus részben hagyományos, részben átalakító tevékenységének értelmezésében: „A fasizmus lényegileg csupán módosítja az olasz politikai életet mindenkor meghatározó konzervatív és reakciós programot, amennyiben eltérően értelmezi a reakciós erők egyesítésének folyamatát." A fasizmus, mint az osztályuralom új eszköze ugyanis „egyetlen politikai

szervezeten belül kívánta megvalósítani a burzsoázia erőinek szerves egységét, egyetlen központ ellenőrzésével, melynek feladata a párt, a kormány és az állam együttes irányítása." (Togliatti – 1935-ben tartott előadásai során – éppen erre tért vissza, az olasz kapitalizmus politikai vonalának és társadalmi szervezettségének erre az új vonására.) A fasizmus, amely első tömegbázisát a városi kispolgárság és az új mezőgazdasági burzsoázia körében találta meg, teljhatalommal rendelkező rendszerré nőtte ki magát, „az ipari és mezőgazdasági burzsoázia legreakciósabb részének" szervezeteként.

A minden kritikátlan leegyszerűsítést elvető Gramsci és csoportja, korát megelőzve vázolta fel az Internacionálé későbbi, VII. kongresszusának egyes állásfoglalásait. A Gramsci-féle értelmezés egyik jellemző vonását, a kispolgári összetevők és a kapitalista alap közötti összefüggéseket, később Togliatti elemezte és fejlesztette tovább „A fasizmusról" című cikkében, amely 1928-ban jelent meg az Internacionálé folyóiratának hasábjain. Mint ismeretes azonban, 1925 és 1928 között ezeket a tagolt, politikai értelemben termékeny és precíz nézeteket nagyrészt elferdítették vagy agyonhallgatták, a „szociálfasizmussal" kapcsolatos tétel hatására. A reakció új típusának tekintett fasizmusról szóló elmélet Gramscitól származó olasz vonala – amellyel Gramsci a szocialisták és a kommunisták körében a húszas évek elején elterjedt gazdasági sematizmust kívánta korlátozni –, mindenesetre megszületett, eredményei így nem is maradhattak el. A börtönben (1926 végétől) Gramsci olyan témákkal foglalkozott, mint a cezarizmus és a fasizmus, a reakciós ideológiák és az ellenreformáció, a korporációs rendszer és a gazdasági válság, a fordizmus, a munka és a termelés megszervezésének új módszerei. A Risorgimento, valamint az olasz értelmiség társadalmi és történelmi szerepére vonatkozó tanulmánytervezeteiben is jelentkezett a fasizmus ideológiai megsemmisítésének igénye, igaz ugyan, hogy más formában és nem összefüggően.

A rendszer foglya itt egészítette ki folyamatosan régebbi elemzéseit az új tények fényében, például az osztályharc válságáról, a liberális állam alkonyáról és a fasiszta hatalmi tömb megalakulásáról. Felhasználta a börtönbe hozzá eljutó kisebb, de jellemző értesüléseket is. Nem változtatott ugyan eredeti interpretációjának magján, de ismét bebizonyította, hogy minden sematizmustól mentesen képes megítélni a fasiszta rendszer, a rezsim szerkezete, valamint intézményi és ideológiai alapjai között mutatkozó rejtett összefüggéseket. Helyes megállapítás ebben a tekintetben, hogy a fasizmusról adott érettebb elemzéseinek megértéséhez újjá kell értékelni a „többinél látszólag töredékesebb jegyzeteit", amelyek a „Füzetek"-ben szerepelnek „Amerikanizmus és fordizmus" gyűjtőcímen. Minthogy ezek a jegyzetek nem utalnak minden esetben a fasizmusra vagy a megvilágításával kapcsolatos módszertani problémákra, ezért üdvös lenne a „Füzetek" ilyen értelmű alapos tanulmányozása, amelyre e helyütt nem vállalkozhatunk.

Gramscinak a fasizmus történelmi fejlődését érintő elemzésében meg lehet és meg is kell különböztetni az egységes szemléletet tükröző különféle szakaszokat. A kutatók általában elhanyagolták azt a tényt, hogy Gramsci már 1919, sőt részben 1917 előtt is nemzetközi méreteiben vizsgálta a politikai és osztályharcot. Ebben a szakaszban – különösen a *Grido del Popolo* és a torinói *Avanti!* hasábjain megjelent cikkeire gondolunk – a nemzeti kereteken jóval felülemelkedő ítéletet mond a burzsoázia hegemóniájának válságáról. Számunkra azonban az a legfontosabb, hogy Gramsci kapcsolatot teremtett a hagyományos burzsoá és imperialista uralom válsága, illetve az 1917-ben és 1918-ban kibontakozó olasz hatalmi struktúrák között. A háborús erőfeszítésekre jellemző kiélezett légkörben Gramsci az ellenfelet elsöprő érvekkel bombázta, hangsúlyozva, hogy a liberális állam parlamentáris arculata és a hatalmi erőviszonyok kiélezetten ha-

mis megosztása mögött „kiskirályok uralkodnak", sőt kiemelte, hogy fejlődése során az olasz burzsoázia éppen hogy elérkezett „a korporációs szakaszba".

Az említett írások és a háború után írott művek között könnyűszerrel felfedezhetjük az egységes gondolatmenetet. Egyúttal azonban új szempontra bukkanunk: a kispolgári forradalom motívumára, s kispolgárságnak arra a törekvésére, hogy önálló osztálynak tüntesse fel önmagát. Az összképhez tartoznak azok a „liberális államok, amelyek belülről bomlanak fel, amíg ugyanakkor a gyarmatok és a befolyási övezetek rendszerének bomlása világméretű". A belpolitikát és a külpolitikát érintő és a társadalmi erők gyökereiből fakadó ellentmondások nyomán született a másodlagos jelenséget képviselő fasizmus, amely kiegészítette, sőt határozottan továbbvitte a klasszikus burzsoázia reakciós politikáját. 1920 és 1921 között Gramsci több cikkében hangsúlyozta és állandó motívumnak tekintette a fasizmus és az állam dialektikus viszonyát. Innen eredt bizonyos értelemben alapvetőnek tekinthető tézise, a prefasizmus és a fasizmus kontinuitásáról, amelyről még a „Füzetek"-ben is megemlékezett. Ez a kontinuitás igen jelentős, mert az állam és az uralkodó osztályok rendkívül tudatos magatartását tükrözte. Ebben tér el lényegesen Gramsci értelmezése Salvatorelli vagy Fortunato magyarázataitól, akik szinte kizárólagosan a kispolgárság szerepére és „a felforgató hatású háborúra" hivatkoztak.

Ebben az időszakban, amelyet az Olasz Kommunista Párt születése és a fasizmus kezdeti időszakának válsága jellemzett, a kispolgárság mozgolódásának és a nagypolgárság reakciós ellentámadásának összefüggése, illetve ennek társadalmi elemzése még nem került napirendre. Gramscit egyébként nem annyira a fasiszta mozgalom körülhatárolt elemzése érdekelte, mint inkább a fasizmus és a burzsoá állam válságának egész kapcsolatrendszere. „A majomnemzetség" (1921. január 2.) és a „Két fasizmus" (1921. augusztus 25.) című

cikkeiben a legfontosabb szempont a széthullás és a lázadás összetett motívuma, a fasizmus szociológiai értelemben vett kispolgári arculata. De tévednénk, ha csupán e ragyogó, a jelenséget annyira élesen vizsgáló szövegek „felszínét" vennénk figyelembe, elhanyagolva a jelenségeket megelőző válság értékelését és Gramsci nem sokkal később levont következtetéseit.

Ezen a ponton egy másik és igen döntő mozzanatot kell kiemelnünk. Sokan – elsősorban Spriano – hangsúlyozták, hogy a politikus Gramsci személyiségét erősen jellemzi „az elméleti és politikai tevékenység és a szervezés, a propaganda, a proletárkultúra területén kifejtett publicisztikai munka egybeolvasztása vagy igen szoros kapcsolata". Mindez még helytállóbb, ha Gramscit a fasizmus értelmezőjeként fogjuk fel. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül azt az alapvető tényt, hogy Gramscinak a fasizmusról adott összefüggő elemzései, bár nehezen illeszthetők be az egységes képbe, mégis a legsürgősebb harci feladatokra mutattak rá, így például a „Két fasizmus" című cikk esetében, amikor megjelölte a „forradalmi munkások és parasztok feladatait a kapitalista reakció önkényével szemben".

A fasizmusról elmondott gondolatainak harmadik szakasza, Mussolini hatalomra jutása után, voltaképp „beérési" folyamat, amikor rendezi addigi politikai tapasztalatainak részleges elemeit. Ebben a szakaszban Gramsci már vezető szerepet töltött be az Olasz Kommunista Pártban, kiszélesítette látókörét és elmélyítette elméleti felkészültségét a szovjet valóság és az Internacionálé tanulmányozása nyomán. Ebben a szakaszban, amikor már jelentkeztek a jelzett szervesebb és tagoltabb tanulmányok, előtérbe került a fasizmus és az általa alapított politikai rendszer alapja és felépítménye közötti problémák kérdése. Gramsci ekkor, fenntartva nézeteit, önállóbban és világosabban igyekezett körvonalazni álláspontját, különös tekintettel a pártépítés feladataira, majd – legalábbis formailag – elérkezett eszmei fejlődésének

utolsó szakasza: a börtönéveké. Az utolsó korszakban a polemikus elemzés és az elméleti kutatás viszonya szükségszerűen megfordult, már-már úgy látszott, hogy az entellektüel legyőzte a politikust.

A börtönben ugyan Gramsci sokkal kevesebbet írt a fasizmusról, de valójában figyelemmel kísérte valamennyi megnyilvánulási formáját, minden jellegzetességét, mert úgy látta, hogy a fasizmus számtalan sajátos problémája bonyolultabb kérdésekre vezethető vissza. Továbbra is általánosítva kimondhatjuk, hogy a fiatal Gramsci a háború évei alatt megérezte a kor társadalmában kifejlődött konfliktus kiterjedtségét, különösképpen pedig mélységét, hiszen enélkül meg sem érthetnénk 1920 tavaszán elvégzett elemzéseit, előrelátását, figyelmeztetéseit. A későbbiek során elméleti megfontolásainak belső fejlődési vonala megváltozik, a fasizmus társadalmi mozgásának dinamikája helyett inkább az új hatalmi rendszer kialakulására összpontosít. Börtönévei alatt rendületlenül ragaszkodott a *L'Ordine Nuovo* első számában tett megállapításához: „A történelem örök folyamat, a rossz nem kerülhet túlsúlyba a jó felett, a rendetlenség és a barbár szokások nem arathatnak diadalt, az emberiség nem zuhanhat szakadékba." A tények megcáfolták ezt a jóslatot, a rövid időn belül bekövetkező új forradalmi rend gondolatát, így Gramscinak ez az elképzelése hosszabb történelmi távlatba került, ezzel függött össze 1926 utáni elméleti kutatásainak új szakasza, újabb magyarázatok megfogalmazásának igénye. Gramsci korábban a fasizmust „a kapitalista harc összehangolt taktikájának" minősítette, majd később azt írta róla, hogy nem egyéb, mint a társadalmi és történelmi törvények egyik „paragrafusa". Mindinkább tudományos alapon vizsgálja a jelenséget, de elemzései éppen ezért bizonyos mértékben összehasonlító természetűek, több tárgykörre vonatkoznak. Ezzel párhuzamosan kutatókészsége fáradhatatlan, rengeteget igyekszik olvasni azért, hogy szorosan lépést tartson az eseményekkel.

Bár látszólag töredékes formában foglalkozik a fasizmus természetével, alapvető vonásaival, eredetével és valószínű végkifejlődésével, gondolatainak tartalma egyre összefüggőbb és érettebb. Időnként éppen a fasizmus-antifasizmus ellentétes problémakörében érvényesülnek leghatásosabban a Gramscira jellemző elemzési és értelmezési módszerek, itt esik szó olyan témákról, mint a civilizált társadalom, a történelmi szövetségek, az álló- vagy mozgóháború, a passzív forradalom és a hegemónia fogalma. Megfigyelhető, hogy Gramscit fokozottabban érdeklik bizonyos témák, elsősorban a gazdasági, szakszervezeti és kulturális kérdések, sőt a kormány és a rendszer külpolitikája is. Ügyelnünk kell azonban arra, hogy az erről szóló feljegyzések anyagát ne ragadjuk ki általános összefüggéseiből, ne fokozzuk le egy száraz katalógus szintjére egységes kutatásait, hiszen Gramsci – attól függetlenül, hogy olyan pontosan, élesen és szenvedélyesen foglalkozott a fasizmus jelenségeivel, intézményeivel és dialektikájával – elsősorban a fasizmus leverése után kialakítandó új történelmi korszakra gondolt. Ami a két korszak, az 1926 előtti és utáni idők kapcsolatait illeti, Gramsci a „Füzetek" egyes lapjain „Politikai harc és katonai hadviselés" címmel az arditizmushoz, a rohamcsapatok tapasztalataihoz tér vissza. Fontos és sok mindent megvilágító sorok ezek, mert Mussolini foglya itt mutat rá a múlt egyik reális elemére, de egyúttal módszertani felfedezéssel is szolgál: „az igazi, vagyis modern arditizmus az állóháború sajátossága úgy, ahogyan ezt 1914–1918-ban tapasztaltuk". Behatol tehát a fasizmus, a fasiszta ideológia és taktika kulisszái mögé, beleértve a bonyolult társadalmi és stratégiai összképet, melynek kifejezője. A párt és a munkásmozgalom számára a tanulság kézzelfogható: „a politikai harcban nem majmolhatjuk az uralkodó osztályok harci módszereit, mert könnyen csapdába eshetünk", illetve „a katonai mintához ragaszkodni ostobaság: a politikának itt is többet kell jelentenie a katonai vonatkozásoknál, mert csak a politika teremti meg a manőverezés és a mozgás lehetőségét".

Ez a megfontolás, amellyel első ízben a „Füzetek"-ben találkozunk, nem mond ellent az 1920–1922-ben megvívott osztályharc tapasztalatainak. Főbb vonalakban inkább azt mondhatjuk, hogy ezzel a nézettel „történettudományunk és politikatudományunk új alapokra helyeződött".

Az adott esetben, amikor arról van szó, hogy népi rohamosztagoknak kellene szembeszállniuk a fasizmussal, Gramsci a hajdani népi őrségek (arditi del popolo) tapasztalataiból indul ki, így értékeli át elméletileg a politikai harc és a katonai fellépés viszonyát. Erről a kérdésről Gramsci saját pártján belül is folytatott vitákat (Bordigával), szembeszállva a jobb- vagy balfelől felvetett nézetekkel. Így megállapítható, hogy Gramscinál a népi őrségek kérdése az egységes antifasiszta gyakorlat magva. Ennek során egy pillanatig sem tévesztette szem elől az ellenség osztályhű és proletár szellemű bírálatát, erőteljesen kiemelve a kommunista párt autonómiáját és irányító szerepét.

Fontos mozzanat ez, mert így érthetjük meg Gramsci antifasizmusának sajátos jellegét, így áll előttünk tisztán a fasizmusról szóló, a börtönévek alatt megszilárdult és továbbfejlesztett elmélet. Togliatti már említett, 1952-ben tartott előadásának egyik részlete jobban megérteti velünk, „milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a fogoly Gramscinak, amikor közlekedni kívánt a fasizmus problémáihoz". A „Füzetek"-ben, a közélet megszervezésének időszerű kérdéseiről szóló jegyzeteiben a fasizmus kifejezés alig fordul elő. Nem nagyszámú jegyzetről van szó. Mi ezzel szemben éppen a „Füzetek" nyugodtabb és elmélyültebb gondolatsoraira hivatkozunk, azokra, amelyek bizonyos távolságot tartanak az elméleti és történelmi kérdések elemzésében, mert csak ebben a széles összefüggésben bontakozik ki a szabadságért vívott harc ideológiája. A szabadságért vívott harc Gramscinál az antifasizmusnak felel meg. Lapról lapra haladva állandóan egy ki nem mondott kérdés lebeg előttünk: *ez* hogyan következhetett be, *amaz* pedig hogyan szűnhetne meg?"

A „Füzetek" elméleti-politikai fejtegetései tehát ezt a kettős gondolattársítást sugalmazzák. Az elsőből kiütközik Gramsci szigorú forradalmi következetessége, a politikai és kulturális adottságok felülvizsgálatának szükségessége, amelyről már 1923-ban szólt, egy esztendővel a fasizmus uralomra jutása után: „Kegyetlen önbírálattal kell illetnünk saját gyengeségeinket, fel kell vetnünk önmagunk előtt, hogy miért maradtunk alul, kik voltunk, mit akartunk, hová akartunk elérkezni... Miért bizonyultak mindenkor gyengének az olasz proletariátus pártjai a forradalmi helytállás tekintetében, miért mondtak csődöt, amikor át kellett volna térniük a szavakról a tettekre. Nem ismerték a helyzetet, amelyben cselekedniük kellett, nem ismerték a harcmezőt." Az önbírálat és önismeret e szavait – nem véletlenül idézte őket a *Voce della Gioventù* című laphoz – alapnak tekintette a börtönben elkezdett tanulmányok folytatásához. Itt ismét közvetlenül és egyértelműen utalt a fasizmusra, ez az igény pedig Gramscinál fokozottan jelentkezett 1930 végén, amikor alkalma nyílt arra, hogy írás helyett elbeszélgessen elvtársainak egy csoportjával a rendszer társadalmi és politikai perspektíváiról. Erről Athos Lisa számolt be a Központi Bizottságnak 1933. márciusi jelentésében.

Nagyjából elmondottuk, hogyan fejlődtek a történelem sodrában Gramscinak a fasizmusra vonatkozó gondolatai, de tisztáznunk kellene, hogy az egységes fejlődési folyamaton belül miért volt szüksége időnként bizonyos korrekciókra. Már említettük, hogy a „harcmező", vagyis az olasz történelem és társadalom tanulmányozása során visszanyúlt a fasiszta mozgalom és párt keletkezése előtti időkhöz. Elemzésére hatott a későbbi hatalomátvétel, a fasizmusnak az a törekvése, hogy teljesen maga alá gyűrje a társadalmat és az államot. 1921 táján Gramsci egyre nagyobb figyelemmel kísérte a kispolgárság szerepét és mozgását, végül azután eljutott odáig, hogy a kispolgárságot a munkásmozgalom és a szocializmus ellen indított reakciós ellentámadás tömegbázisának tekintette.

Gramsci azonban a hagyományos liberális államot tökéletesen negatív (reakciós) alakulatként definiálta, és a forradalmi válság siettetése céljából felállította „az állam hiányával" kapcsolatos hipotézisét; itt a régi burzsoá-képviseleti államra gondolt. Ebből a szempontból korábban tette vizsgálat tárgyává Spanyolországot, mint Olaszországot.

A fiatal Gramsci szemléletében olyan fogalmak, mint reakció és fasizmus, az állam hagyományos védelme vagy önvédelme és a részben önálló reakciós tömegmozgalom még zavarosak, nem különülnek el egymástól, nem eléggé kidolgozottak. De már 1921-ben túllépett, vagy majdnem túllépett ezen az eszmei bizonytalanságon, amely némileg emlékeztet a szocialista hagyományokra és Bordiga nézeteire egyaránt jellemző gazdasági szemléletre. Gramsci tagadja, hogy a fasizmusnak önálló és eredeti ideológiai magja lenne. A fasizmusban nem az időnként deklarált taktikai álláspont a lényeges, hanem az alapvető társadalmi erőkkel fenntartott kapcsolata. Mi sem jellemzőbb rá, mint az a körülmény, hogy általa első ízben jutottak képviselethez, tömeges és országos méretekben, az ország irányítására programszerűen igényt tartó középrétegek.

A harc során – tehát egy még részleges és pragmatikus elemzés során – Gramsci, bár már országos méretekben kezd gondolkodni, kezdetben mégis torinói tapasztalataira hivatkozik. Talán ezért ítélte meg eleinte kissé sematikusan a nagyiparosok és a földbirtokosok kapcsolatainak kérdését. Ebben az időszakban azonban élesen bírálja Giolittit és a *La Stampa* című napilapot a fasiszta szervezetekkel szemben tanúsított elnéző magatartásuk miatt. A reakciós földbirtokosság és az ipari tőke viszonya, mint a fasizmus háttere, valamint a fasizmus felhasználása az osztályharc céljaira, Gramsci első elemzéseiben még a hétköznapokhoz kötődik, és itt elsősorban a földbirtokosok időnként heves fellépésére összpontosítja figyelmét (a squadristák, a rohamosztagosok feléledése), különösen az ország egyes részein (Toscana–Emília–Veneto

megyékben). Hangsúlyozni kívánjuk ugyanakkor, hogy Gramsci feltehetően érvényesnek tekintette a háború végén és a közvetlenül utána is kifejtett másik kiindulási pontját, az ipari tőke vezető szerepét a revansista szellem és a szocialistaellenes reakció érvényesülésében (a fiumei kérdés vagy D'Annunzio mozgalma). Nem tér ki egyértelműen arra, hogy a finánctőke miként szívta fel a burzsoázia különböző csoportjait, de egyes esetekben erőteljesen kiemeli a földbirtokosok uralkodó szerepét az ország pénzintézeteinek hálózatában.

A fasiszta hatalomátvétel, a rendszer kialakulása, a korporációk létesítése és a világgazdasági válság – valamint új módszertani felismerései – Gramscit addigi megállapításainak felülvizsgálatára késztették. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Gramsci nem szorítkozott a fasizmus genezisének szűkebb problémakörére, amely – vegyes eredményekkel – olyannyira foglalkoztatta a demokratikus és liberális politikusokat és történészeket. Sokkal messzebbre tekintett és mélyebbre ásott a tágabban értelmezett struktúrák területén. Folyamatosságot tapasztalhatunk a Corradinivel vitatkozó fiatal Gramsci, „Az osztályharc és a háború" (1916) alkotója, illetve az érettebb Gramsci között, aki 1930-ban így beszélt elvtársaihoz: „Nem mondhatunk pontos ítéletet az olasz fasizmus felett, amíg nem tárjuk fel, hogyan is függ össze népünk történetével, Olaszország gazdasági és politikai struktúrájával." Gramsci életében a lenini értelemben vett beérés első mozzanata 1921 és 1924 között következett be – ez a fasizmusról vallott nézeteire is kihatott –, amikor politikai értelemben is túllépett a szűk körű torinói tapasztalatok korlátain.

Miután Gramsci ennyire sajátos belső fejlődéssel közelítette meg a fasizmus kérdéskörét, nem volt könnyű feladat kutatási eredményeit beilleszteni a fasizmus eredetét és különböző értelmezéseit illető, jórészt akadémikus magyarázatok szövevényébe. Ezt tapasztalhattuk és tapasztaljuk ma is, a Gramscitól „balra" elhelyezkedő iskola tételei olvastán. Egyes

szakértők mintegy unisono és az unalomig hangsúlyozták a kispolgárság–kapitalizmus viszonyt, vagy a földbirtokosok és az ipari tőke szövetségét; szerintük Gramsci olyan teoretikus, aki még defenzív magatartást tanúsított. Akik ezt vallották, többnyire szem elől tévesztették az Olaszországban történelmileg kialakult és megerősödött marxizmus hagyományait, kifejezésmódját. Kétségtelen, hogy Gramsci már 1921-ben a fasizmus egyetlen olyan elemzője, leleplezője és ellenfele, aki megragadta a jelenség valamennyi bonyolult összefüggését. Elsőként vetette fel a fasizmusnak az imperializmushoz és az osztályharchoz fűződő közvetlen kapcsolatait; szerintünk életművének tanulmányozása során elsősorban ezt a szempontot kell újraértékelnünk.

Csupán a politikai harchoz közvetlenül kapcsolódó két mozzanatot említünk meg: „Mi a fasizmus – nemzetközileg? Kísérlet, hogy gépfegyverekkel és pisztolylövésekkel oldja meg a termelés és az árucsere kérdéseit. Az imperialista háború tönkretette és szétszórta a termelőerőket." „Az igazi fasizmus, amelyet Emília, Veneto és Toscana munkásai és parasztjai a legutóbbi két esztendő fehérterrorjának fájdalmas tapasztalatai alapján ismertek meg, fennmarad, tovább él, esetleg új cégér alatt."

Más szerzők műveitől eltérően (Gramsci egyetlen tanulmánya sem foglalkozik kizárólag a fasizmus kérdésével!), itt jóval túl kell lépnünk a külső formulákon, minden összefüggésében kell vizsgálnunk a politikai és osztályharcról vallott, a nemzetközi eseményeket is számontartó sajátos felfogását.

Gramsci életművének reálisabb értékelésében az 1924-es esztendő kimagasló helyet foglal el. Szinte egyidejűleg változott meg a fasizmus magatartása az olasz társadalomban, illetve Gramsci híveinek fellépése a kommunista pártban. Igen fontos érveket találunk erre nézve abban a levélben, melyet Gramsci március elsején intézett Scoccimarróhoz és Togliattihoz. Ebben különbséget tett „a fasizmus és a behódolni nem hajlandó hagyományos erők között" (a *Corriere*

della Sera és a torinói *La Stampa* című napilapok, a bankok, a vezérkar, a Gyáriparosok Szövetsége). A levél szövegéből kiderül azonban, hogy Gramsci ragaszkodik ahhoz a nézetéhez, hogy „ezek az erők ... 1921–1922-ben a fasizmus kezére játszottak, mert el akarták kerülni az állam összeomlását". Megállapítja továbbá, hogy a *Corriere della Sera* a *La Stampá*nál „olaszabb, egységesebb, inkább kereskedelmi, semmint ipari alapon" ítéli meg a helyzetet. Gramsci itt összefoglalóan elemzi az olasz nagytőke manővereit, kiemelve az északi ipari körzetek hegemóniáját a Po völgyének reakciós földbirtokos osztálya felett. Fontos szempont, hiszen ez a levél vetette meg a lyoni kongresszus téziseinek alapjait. Gramsci egyébként ekkor javasolta a *L'Unità* címet a párt lapja számára, így akarva kifejezni a kommunisták soraiba tömörült munkásosztály stratégiáját, taktikáját és programját.

A lyoni tézisekkel kialakult tehát a fasizmusról vallott nézetek egységes képlete. A beérés folyamata a börtönben folytatódott, ahol Gramsci a politika alapvető elemeit módszeresen egybevetette a kor kulturális adottságaival és az olasz nép történetével. A forradalmi szellemű alkotmányozó nemzetgyűlés tézise (munkás-paraszt szövetség, a parasztságra ható reakciós erők elszigetelése) 1930-ban a párton belüli maximalizmus maradványait vette ugyan célba, de ugyanúgy kapcsolódott a gazdasági válság által sürgetett cselekvési igényhez. A börtönévek alatt Gramsci gondolatvilágának két pólusa ez volt: az akkori Olaszország (és így a fasizmus) fejlődésének történelmi értelmezése és a kommunista mozgalom perspektíváinak meghatározása a fasizmus utáni időkre nézve. Hangsúlyozzuk itt, hogy a fasizmus utáni politikai perspektívák tekintetében Gramsci már a harmincas évek elején utalt a különféle politikai és társadalmi tömbök közötti erőviszonyok szerepére. Többek között ezeket mondotta: „A párt előtt felvetődik a proletár hegemónia megteremtésének sürgető feladata, mert enélkül nem beszélhetünk a hatalom megragadásáról. A pártnak fel kell készülnie a burzsoázia

legnagyobb mérvű ellenállására, amely Olaszországban odáig terjedhet, hogy akár átadja a földet a parasztoknak. A döntő kérdés ma is, a továbbiakban is: az osztályerők viszonya. „Amerikanizmus és fordizmus" című munkája szellemében, Gramsci itt érkezett el a fasizmusról vallott felfogásának legmagasabb pontjára.

A történelmi visszapillantás és a perspektíva felvázolása: erre a két elemre építi Gramsci a fasizmus igazi arculatának vizsgálatát. Gramsci az antifasiszta harc *par excellence* embere, egész életét, szellemi és erkölcsi erejét ennek szentelte, de – bár ilyen nagy mértékben részese az antifasizmus történetének – mégsem nevezhetjük őt egyszerűen és csupán „antifasisztának", a szó mai értelmében. A fasizmus iránt tanúsított elméleti érdeklődése állandóan az elnyomott osztályok történetéhez, felszabadulásuk ügyéhez fűződött, az állam és az olasz társadalom kérdésein gondolkodott, a forradalom, a politikai lehetőségek és a pártok foglalkoztatták. Munkái ezért különböznek módszertanilag a fasizmusról adott minden egyéb értelmezéstől, innen ered következetesen demisztifikáló magatartása, a lehetőségekhez képest állandóan új témákat és problémákat megragadó, tudományos értékű, szívós és széles körű elemző tevékenysége. Igaza volt Togliattinak, amikor így jellemezte a kommunista és internacionalista Gramsci antifasizmusát: „Itt lényegileg az olasz nemzet megújhodásának tanairól van szó."

Ma, amikor a demokrácia, a szocializmus és az újfasizmus közötti harcok új erővel lángolnak fel, az újabb erőszakos megoldások és a szocialista típusú fejlődés alternatíváinak kiélezett légkörében teljes mértékben érvényes Gramsci írásainak és gondolatainak elemző ereje, minden, amit a fasizmus történelmi és társadalmi problematikájáról elmondott. Írásai Olaszország helyzetét és korunk társadalmát világítják meg ma is aktuálisan, így önmagukban véve is a kutatás értékes eszközei. Művei visszatükrözik és ma is érthetővé te-

szik népünk fél évszázados tragédiáját. A szó legnemesebb és legtágabb értelmében olvadt össze itt a tudományos szellem és a politikai szenvedély, éppen ezért műveit nem csupán azoknak az antifasisztáknak kell tanulmányozniuk, akik elfogadják Gramsci alapállását és kutatási eredményeit, hanem sokkal inkább az újfasisztáknak, akik annyira megfeledkeznek az előbb-utóbb számunkra is elkerülhetetlen nemzeti és társadalmi önvizsgálatról.

Itt kell szembenéznünk egy másik, súlyosabb kérdéssel, amely ugyancsak igazolja Gramsci örökségének időszerűségét. Egyfajta agnosztikus magatartás tapasztalható a történelmi, társadalmi és politikai kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket a régi és az újfasizmus problémaköre tesz időszerűvé. Ez az agnoszticizmus ma is, akárcsak a múltban, a centrista, demokratikus és mérsékelt erők nagy részére jellemző. Megkísérelték és ma is megkísérlik, hogy július 25. Olaszországát szembeállítsák április 25. Olaszországával. Az átmenet vagy a „passzív forradalom" korszakának emberei nem tudják és végeredményben nem is akarják kiiktatni a régi vagy az újfasizmust az ország politikai életéből, ebben pontosan alkalmazkodva az osztályérdekekhez és a nemzetközi viszonyokhoz. A „Füzetek" azonban roppant vonzó, aktivitásra csábító perspektívákat kínálnak ebben a gondolatkörben is, hiszen a fasizmus utáni politikai osztálystruktúra nagy részéről van szó, sőt az antifasiszta és „demokratikus" értelmiség nem elhanyagolható csoportjairól is, amelyek közelebb állnak Crocéhoz, mint Gramscihoz, mert jobban vonzódnak a régi típusú liberalizmushoz, mint a marxista szocializmushoz. Hadd idézzünk végezetül kissé hosszabban Gramsci „A történelmi materializmus és Benedetto Croce filozófiája" című művéből. Itt Gramsci saját kategóriáját állítja szembe Croce „etikai-politikai-történeti paradigmáival".

Talán nem érdektelen, hogy fejlődésének első éveiben a fasizmus kijelentette: a régi vagy történelmi jobboldal hagyományait folytatja. A történelem számos paradox megnyilvánulásainak egyike lehetne (Vicóval szólva, a természet ravaszsága), hogy Croce, akit meghatározott törekvések mozgatnak, végül is hozzájárult a fasizmus megerősödéséhez, közvetett szellemi igazolást nyújtott a fasizmus számára, miután segített megtisztítani néhány másodlagos, felületesen romantikus, de azért Goethe klasszikus illemtudása szempontjából nem kevésbé bosszantó jellemvonásától. Az ideológiai feltevést az alábbi terminusokban fogalmazhatnánk meg: passzív forradalomra kerülne sor oly módon, hogy az állami törvényhozás beavatkozása és a korporációs szervezet révén kisebb-nagyobb módosításokat eszközölnének az ország gazdasági szerkezetében a „termelési terv" elemének hangsúlyozása végett, tehát hangsúlyoznák a termelés társadalmasítását és kooperációját, de nem sértenék (vagy legfeljebb szabályoznák és ellenőriznék) a profit egyéni és csoportos kisajátítását. Az olasz társadalmi viszonyok adott keretében ez lehetne az egyetlen megoldás, hogy az ipari termelőerőket a hagyományos uralkodó osztályok irányítása alatt fejlesszék, versenyben a nyersanyagot monopolizáló és tekintélyes felhalmozott tőkével rendelkező országok legfejlettebb ipari alakulataival. Viszonylagos a jelentősége annak, hogy egy efféle szkéma átültethető-e a gyakorlatba, s milyen mértékben és formákban: politikailag és ideológiailag az a fontos, hogy képes lehet és valóban képes is megteremteni a várakozás és a remény időszakát, különösen az olasz társadalom bizonyos csoportjaiban, így a városi és falusi kispolgárság nagy tömegei körében, tehát fenntartani a

hagyományos uralkodó osztályok hegemóniájának rendszerét s a katonai és polgári kényszer kezükben levő erőit.

Ez az ideológia az „állóháború" eleméül szolgálna nemzetközi gazdasági téren (a szabad verseny és a szabad csere felelne meg a mozgóháborúnak), a „passzív forradalom" pedig politikai téren töltené be ugyanezt a szerepet. Európában 1789-től a francia forradalommal (politikai) mozgóháború zajlott le, és hosszú állóháború 1815-től 1870-ig; a jelen korban politikai mozgóháború zajlott le 1917 márciusától 1921 márciusáig, majd állóháború következett, amelyet nemcsak gyakorlatilag (Olaszország számára), hanem ideológiailag is (Európa számára) a fasizmus képvisel.

Gramsci, élete végén, az „állóháború" új formáinak elkerülésére törekszik, ezért a fenti megfontolások alapján forradalmi típusú, demokratikus alkotmányozó nemzetgyűlésre gondol, amely több megoldást is figyelembe vehet és új politikai és társadalmi korszakot nyithat az ország életében. Abban a mértékben azonban, ahogyan ez a terv megrekedt vagy lefékeződött, miután a Croce formuláitól eltérő ideológiai alapon felülkerekedtek „a hagyományos uralkodó osztályok" etikai, politikai és termelési paradigmái, egyre időszerűbbé vált a neofasizmus problémája. Gramsci életműve éppen ezért nem csupán a „klasszikus" fasizmus történelmi megértéséhez szükséges. Szükséges ahhoz is, hogy megfelelően elemezzük korunkat, fasizmus utáni társadalmunkat, annak kormányzási és termelési módszereit, valamint a nem véletlenül életben tartott és a politikai életbe beépült újfasizmust.

Az újfasizmus problémája

A fasizmus árnyéka új formákban vetődik ismét Olaszországra, homályt borítva a társadalomra, a politikára és számos intézményre. Célszerűnek látszik ezért elmondanunk mindazt, ami több fényt vet a probléma történelmi hátterére, hogy bizonyos értelemben így vezessük be magát a politikai elemzést. Szerény támpontot kívánunk így nyújtani az állandó vitákban felvetődő fontosabb kérdések megoldásához. Ez egyébként azon témák egyike, amelyek lehetőséget nyújtanak a folyamatosság és az újszerűség kapcsolatának példás érzékeltetésére. Itt ismerhetjük fel korunk történetében és politikai harcaiban a jelent és a múltat összefűző különbségeket és dialektikus egységet. Nem kívánunk szigorú időrendben haladni, inkább az egyes problémák megjelölésére törekszünk, semmint azok megoldására.

A hatalomra jutott fasizmus Európában a két világháború közötti időszak tipikus jelensége volt. Ilyen értelemben a „klasszikus" olasz és német fasizmus Mussolinival és Hitlerrel együtt szállt sírba. A történettudomány, az egyes iskolák számottevően eltérő irányzataitól függetlenül, általában egyetért ezzel a megállapítással. E nyilvánvaló felismerésen belül azonban nyitva maradt a kérdés: a fasizmus milyen mértékben képes újjáéledni az 1945 után is fennmaradt gazdasági és társadalmi rend talaján; megmaradtak az osztályellentétek, létezik az európai fasizmust az első világháború után elindító kapitalista és imperialista közeg, még ha bizonyos változásokon esett is keresztül. A nemzetközi fasizmus gyökereit nem irtották ki egyszer s mindenkorra. Innen ered elsősorban az

újfasizmus, ez a második világháború után – és nem csupán Olaszországban – kialakult jelenség, amely történelmi és társadalmi-gazdasági elemzést is igényel a szorosan vett politikai elemzésen kívül. Európában 1945 óta együttesen jutottak kifejezésre az újfasiszta és a későfasiszta megnyilvánulások, amíg egyes nem európai országokban, ahol a fasizmus sohasem volt hatalmon, egyes szervezetek, melyeket az általános politikai szóhasználat (és itt jellemző néhány indiai szélsőjobboldali csoport esete), módszereik és irányzataik alapján egyszerűen „fasiszta" szervezeteknek nevez, nem mutatnak kapcsolatokat a háború előtti időszak klasszikus fasizmusával. Különbséget kell azonban tennünk a régebbi hagyományokhoz nyilvánvalóan kapcsolódó, 1945 után keletkezett európai újfasizmus, illetve a fasizmus újszerű és nem elhanyagolható formái között. Nem mellékes és eléggé jellemző azoknak a diktatúráknak az esete, melyeket a rövidség kedvéért és kissé sematikusan, bizonyos fejlődési szakaszaik és aspektusaik miatt a katonai vagy *militarista fasizmus* jelenségkörébe sorolhatunk. Ilyenek, vagy ilyeneknek látszanak az új vagy a múlttól örökölt rendszerek Brazíliában (1964), Görögországban (1967), Spanyolországban és Portugáliában. Közös vonásuk a diktatorikus, tekintélyuralmi, adott esetben korporatív fellépés a munkásosztály és a demokratikus erők megmozdulásaival szemben. A nemzetközi kapcsolatok területén jellemző az Egyesült Államokkal kötött szövetség, a késői imperializmus egyértelműen civilizálatlan politikai módszereinek ápolása.

E rövid bevezetés után szűkítsük le most mondanivalónkat az olasz fasizmusra és újfasizmusra, kíséreljük meg legjellemzőbb fejlődési mozzanataik megragadását. Az olasz újfasizmus – és itt csak egyszerű utalásra szorítkozunk – lényegileg egy olyan európai probléma változata, amely a második világháború végkifejletéhez kapcsolódik. Ez a háború nem kizárólag mint „antifasiszta háború" keletkezett és fejeződött be, hiszen Németországban és Olaszországban egyaránt

elmaradt a náci és fasiszta szellem végleges felszámolása. A fasiszta mozgalmak újjáéledésének táptalaja éppen a társadalmi problémák megoldásának és a jövő eszmei irányzatának kétes értékű és megfoghatatlan jellegéből adódott, miután a szövetségesek megnyerték a háborút. Nyugat-Európa politikai sakktábláján az első nagy horderejű és visszavonhatatlan lépés Salazar és Franco rendszereinek újbóli igazolása és törvényesítése volt a hidegháború légkörében. Ezek a rendszerek nem egyedül, de elsőként siettek a háborút követő tisztogatást elkerült fasisztáknak támogatására. A téma nem új, számos, jól dokumentált tanulmány foglalkozott vele. A szerzők többé-kevésbé sikeresen rekonstruálták az említett folyamat különböző fázisait, de valamennyien túl nagy engedményeket tettek az „összeesküvés", a társadalmi és ideológiai hatások tézisének, amely csupán az igazság egyik mozzanatát képviseli. Mindenesetre kimondhatjuk, hogy a jelenlegi újfasizmus, ezen belül pedig az olasz újfasizmus eredetét több síkon és több probléma szemszögéből kell vizsgálnunk. Tovább éltek és hatottak azok az eszmék és azok az emberek, amelyek és akik a két világháború között eltelt húsz esztendőben annyira tevékenyen befolyásolták az ellenforradalmi szellemet. Kapcsolatok mutathatók ki a programok és a mozgalmak eredete és újjáélesztésének pillanata között. Nemzetközi szinten kialakult a többé-kevésbé konspiratív természetű kapcsolatok rendszere, bizonyos súlyt képviseltek a meghatározott stratégiai és gazdasági érdekek, egyes időszakokban pedig ugyancsak hatást gyakoroltak ezekre a folyamatokra a nem lebecsülendő nemzeti hagyományok.

A hatvanas évek elején, Tambroni kísérlete idején, az olasz helyzet jelentős eltéréseket mutatott a fasizmust követő időszak kezdeteihez viszonyítva, amikor is a nemzetközi összefüggések szövevényében kialakult a szorosan vett olasz újfasizmus. Ez a különbség még jobban kiéleződött az érlelődés és a fejlődés meglehetősen hosszú időszaka után, az 1970 kö-

rül tapasztalt erőteljes újfasiszta előretöréssel. A hatvanas években, elsősorban az államvezetés felső szintjén, rosszindulatú kísérletre került sor, amelynek az volt a célja, hogy a De Gasperi által 1947 és 1948 között kialakított és „centrizmus" néven ismert egyensúlypolitikánál haladóbb politikai egyensúlyt csírájában fojtsa el. A kísérlet csúcspontját jelezte, hogy az Olasz Szociális Mozgalom (az újfasiszta párt) által támogatott kormány mindent elkövetett a népi és antifasiszta mozgalom elnyomására. Később kialakult az úgynevezett „balközép" formula. Az Olasz Szocialista Párt – mint később kiderült – alárendelt szerepet játszva belépett a kormányba, és ekkor úgy tűnt, hogy ez a tény a párt súlyának megfelelően felforgatja vagy megváltoztatja az ország addigi politikai és gazdasági struktúráját. Innen eredtek a nem csupán az újfasizmust érintő radikális jobboldali eltolódás gyakran súlyos mozzanatai, az olasz kapitalizmus és a Vatikán, valamint az Egyesült Államok nemzetközi érdekeit többé-kevésbé súlyosan érintő fejlemények. Tíz esztendő telt el 1960 óta, és ma az olasz politikai küzdőtéren hasonló, részben megelőző jellegű reakciókat tapasztalunk, amelyek lényegileg – de elterjedtebb, szerteágazóbb és bonyolultabb formákban – újból azzal próbálkoznak, hogy megfékezzék az 1968. évi politikai választásokon konkrét formákat öltött népi előretörést. Ez a fasiszta ihletésű, központilag és titokban szervezett manőver részben válasz kívánt lenni a diákok és a munkások 1968. és 1969. évi tiltakozási hullámaira, részben pedig egy mélyebb politikai, gazdasági és intézményeket érintő válsághoz kapcsolódott, avégett, hogy megakadályozza a megegyezést a munkásellenzék, illetve a szocialista és katolikus mozgalom leghaladóbb szárnyai között, lehetőleg egyszer s mindenkorra legyőzve az antifasiszta demokráciát.

A mai és az 1960-as helyzet közötti különbség – az államcsínykísérlet és az 1964. évi SIFAR-ügy után – egyrészt abból áll, hogy a neofasizmus új beavatkozási formákat öltött, mert a balközép margóján kiképezte rohamosztagait, kifeje-

zetten provokációs célzattal és többé-kevésbé látványos terrorisztikus módszerekkel, másrészt abból, hogy a munkásosztály pártjai és szakszervezetei érettebben reagálnak a helyzetre, ennek megfelelően téve meg javaslataikat. Maga a SIFAR-ügy is – amelyet sohasem tártak fel teljesen az úgynevezett „katonai titoktartás" követelményei miatt – korszakos jelentőségű, hiszen „összehozta" az állambiztonsági szerveket, a NATO-val együttműködő titkosszolgálatot, ezen keresztül pedig az államhatalom néhány legmagasabb szervét. Ebből és az 1964. évi puccs sikertelenségéből ered a jobboldal újabb kísérlete, amely az 1969. december 12-i milánói vérengzés tanúsága szerint igyekszik előnyökre szert tenni egy olyan egyre szerteágazóbb és bonyolultabb fasiszta vagy újfasiszta manőver beindításához, amely joggal számíthat hatásos politikai, ráadásul nem csekély pénzügyi támogatásra. Ugyanebben az időszakban zajlik le egyébként, 1969 őszének harcai után, a dolgozók szakszervezeti egységének helyreállítása. Ezt a szerves egyesítési folyamatot alulról kezdeményezték, gyakorlatilag első ízben, mert 1944-ben az egység a legmagasabb szinten jött létre, a korporációs rend és a fasiszta rezsim romjai felett. Ez az egység 1948-ban ugyancsak felső szinten bukott meg a július 14-i politikai sztrájk következtében. Az 1969 utáni újfasizmus és rohamosztag-politika, amely ugyan északról indult ki, de a délvidéken találta meg igazi talaját, később közvetlenül csatlakozott az új taktikához (a stratégiai elemek látszólag nem önállóak, nem meghatározottak és nem pontosan körvonalazottak), amelyet Almirante indított el pártjának 1970. novemberi kongresszusán. Közvetve kapcsolódik ugyanakkor az úgynevezett „válságpárt" vagy „amerikai párt" szívós földalatti, 1970 óta igen tevékeny fellépéséhez, valamint a kormányban megbúvó gazdasági és politikai jobboldal presszióihoz. A kérdést nem lehet egészen elválasztani egy sereg járulékos tényezőtől, amelyek összefüggnek a hatalom belső töréseivel, a többségi párt problémáival, az egyház jobboldali köreinek erőteljes nyomásával, a bel- és külföldi

titkosszolgálatok manővereivel és a vezető gazdasági körök mesterkedéseivel (ez különösen a kőolajiparban nyilvánul meg egészen nyíltan). Ezért végső fokon kimondhatjuk talán, hogy az újfasizmus politikai akciója csak álcázása annak a harcnak, amelyet kíméletlen eszközökkel más szinteken vívnak meg. Egyébként igen jellemző, hogy az újfasiszta – és tágabb értelemben tekintélyuralmi és antidemokratikus – fenyegetés visszatérése egybeesik a balközép-formula összeomlásával, az 1971 végén lezajlott elnökválasztással és a köztársaság történetében először előforduló idő előtti politikai választásokkal. 1972-ben megalakult az „újcentrista kormány" (a „csendes többség" mozgalmának párhuzamos kialakulásával és a jobboldali erők újfasiszta szellemű egyesülésével). Ezzel egyidejűleg megindul a kampány a válási törvényjavaslat ellen; ez az akció elvileg jobbra kívánja tolni az országos politikai harc stratégiai tengelyét az intézmények erőszakos reformja jegyében. Itt kerül előtérbe – a gazdasági válság harapófogójában, a merényletek és a közéleti botrányok légkörében és a szakszervezeti, valamint a baloldali erők által tett javaslatok elutasítása nyomán – a fasizmus mindent felforgató hagyományos pszichológiája, amely számos demagóg, reakciós és mindent tagadó tételre épül.

Az olasz újfasiszták első csoportja országos méretekben már 1946 decemberében megalakult, az 1948. április 18-i választásokon pedig parlamenti képviselethez jutott, kihasználva az akkori kommunistaellenes hangulatot és az úgynevezett qualunquista (hétköznapi) nevű apolitikus mozgalom széthullását. Az 1947 és 1948 közötti időszakra, részben az antifasiszta egység megbomlásának következményeként és ellenhatásaként, valamint az 1945–1946-ban bekövetkezett demokratikus előretörés ellentételeként, valamint a Kereszténydemokrata Párt konzervatív fordulatának és osztálypolitikájának hatására, nemkülönben az akkorra megerősödött burzsoázia nyugati beállítottsága következtében kialakultak azok a hatalmi erőviszonyok, a centrum és a jobboldal bizonyos

erőviszonyai, amelyek egészen a hetvenes évek küszöbéig fennmaradtak. Ezek az erőviszonyok később árnyaltabb politikai hatások alá kerültek, amelyek a taktika és az ideológia síkján létrehozták az úgynevezett „ellentétes szélsőségek" elméletének önkényes formuláját. Ez a lényegében alkotmányellenes formula a balközép kormányok alatt is szívósan tartotta magát. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy Tambroni már 1946-ban, a június 2-i választási hadjárat során javaslatot tett minden kifejezetten antifasiszta politika felszámolására.

Az újfasizmus jelensége nem csupán Olaszországra szorítkozik. Érdemes lenne tehát megvizsgálni nemzetközi vonatkozásait, különös tekintettel periodikus fellépéseire. A jelenség Itáliában nem sokkal az Olasz Szociális Mozgalom 1946. évi megalakulása után jelentkezik élesebb formában, és elsősorban a hidegháború kialakulásával függ össze. Winston Churchill fultoni beszéde és a panmindzsoni fegyverszünet között (vagyis időben az Atlanti Szövetség megalakulása, illetve a koreai háború befejezése közti időszakban), amikor a hatalmon levő, de nem egészen magabiztos burzsoázia igyekszik szembeszállni a munkásmozgalommal egy olyan időszakban, amikor fennáll a szocialisták és kommunisták akcióegysége. Az Olasz Szociális Köztársasághoz csatlakozott vagy az előző fasiszta rendszerben tisztséget viselt újfasiszták szociális demagógiája egyébként számíthatott bizonyos politikai sikerre a „jobban éltünk, amikor rosszabbul éltünk" népies és nosztalgikus mondás szellemében. Ezt a szellemet eleinte különböző propagandaközpontok terjesztették a Nemzeti Felszabadító Bizottság ellen hadakozva, de ugyanígy politizáltak a bizottsághoz tartozó polgári pártok egyes jobboldali áramlatai is. 1950-ben, tehát nem sokkal a szakszervezeti egység felbomlása után, megalakul az Olasz Dolgozók Nemzeti Szakszervezeteinek Szövetsége (CISNAL), amely Filippo Corridonira és elsősorban a fasiszta köztársaság 1944-ben meghirdetett szociális programjára hivatkozva „nemzeti szak-

szervezeti mozgalmat" hirdet. Ezt az első szakaszt azonban a társadalmi bázis nyíltabb és realisztikusabb felmérése követi, így a CISNAL a hangsúlyt a tervgazdálkodásra, illetve a korporációs szervezeti formára helyezi. Az újfasiszta nyomás – miután az országban és a képviselőházban kialakult a nosztalgikus és demagóg szélsőjobboldal frontja – fokozott erővel jelentkezett újra 1960 és 1970 között, amikor nemzetközi politikai síkon a legnagyobb feszültséget tapasztalhattuk a szocialista és az imperialista erők harcában, például a délkelet-ázsiai amerikai stratégia válságával vagy a vietnami erők 1968-as Tet-offenzívájával kapcsolatban. 1969–1970-ben, a felső vezetés síkján és az alsóbb szinteken állt elő új helyzet; az *Ostpolitik* kialakulása kapcsán a Német Szövetségi Köztársaságban felhívták a figyelmet az újfasizmus éledésének riasztó veszélyére.

Ugyanebben az időszakban, a nemzetközi antiimperialista fellépés következtében, az egész tőkés vagy tőkés befolyás alatt álló világban reakciós, erőszakos és bizonyos értelemben újfasiszta szellemű ellenhatás indult meg. A nagyvonalúan végrehajtott antidemokratikus államcsínyek egész sora sújtja az imperialistaellenes mozgalom leggyengébb vagy legveszedelmesebb pontjait. (Eklatáns példája ennek az 1965. évi djakartai államcsíny Indonéziában.) Belejátszanak a folyamatba a hatalmi helyzetüket megjavítani vagy legalábbis megtartani kívánó nemzetközi trösztök és a multinacionális vállalatok védelmi és támadó akciói. A gyakran külföldről irányított és a belső politikai erők által előkészített államcsíny következtében mégsem ölt alakot minden esetben „fasiszta" rendszer. A széles tömegek és a világ közvéleménye előtt a fasizmus annyira lejáratta magát, hogy az államcsínyek értelmi szerzői lehetőleg megkísérlik elkerülni a fasizmus közvetlen vagy közvetett látszatát, bár a létrehozott új intézményekből nem hiányoznak a fasiszta vonások, például Indonéziában vagy Brazíliában, ahol katonák és technokraták irányítják a rendszert. Ezeket a rendszereket, eredetüktől függetlenül,

joggal minősítjük a „hatvanas és hetvenes évek tömeges reakciós rendszereinek". Visszatérve az olasz helyzetre, amelyet éppen úgy jellemez a középrétegek egyre erőteljesebb fellépése, mint egy nem kevésbé erős, talán jobban megszervezett és az említett rétegektől nem elszigetelődött munkásmozgalom jelenléte, és ahol a nemzeti burzsoázia változatlanul kevés érzéket tanúsít a nemzeti függetlenség iránt (ez állandó gyengeségének és ellentmondásos magatartásának kulcsa), megállapíthatjuk, hogy az Olasz Szociális Mozgalom–Nemzeti Jobboldal (MSI–DN) új titkársága, Arturo Michelini hosszú és Giolitti szellemét idéző korszaka után, döntéseivel előtérbe helyezi a klasszikus fasizmus legalábbis politikai téren annyira jellemző vonásait: a megcsontosodott konzervatívizmust és a demagóg forradalmiságot. Az újfasizmusnak, amely a hatalomra jutásig nem annyira egy pártban jut kifejezésre, mint inkább a csoportok sokaságában, van még egy elemzésre méltó vonása, mégpedig a nyíltan vagy nem nyíltan hirdetett „külpolitika".

Az elmondottak alapján megkísérelhetjük a múlt és a jelen olasz fasizmusát és újfasizmusát érintő pontosabb és szervesebb elemzést, bár fejtegetéseink csak nagyjából és csak tájékoztató jelleggel foglalkoznak a kérdéssel. Az első világháború utáni fasizmus eredete és a demokratikus köztársaságban tapasztalható, fasiszta jellegű demagóg és reakciós megmozdulások között lényegbevágó különbségek mutatkoznak, amelyekre általánosabb értelemben már az antifasizmus vezető személyiségei is rámutattak. A húszas években a fasizmus „csírázóhelyei" és terjeszkedési lehetőségei az ország északi részére estek, ezzel szemben most délen zajlott le az első nagy kísérlet a tömegek megnyerésére, az utcákra vonulás első nagyarányú akciójának megszervezésére, és ugyancsak délen alakult ki az államapparátussal (vagyis a felsőbb politikai vezetéssel) a kölcsönösen elnéző magatartás.

Annak idején részben spontán, részben tudatos alapon

összehangolták a „várost" a „vidékkel", Milánót Emília megyével, a „városi fasizmust" a „vidéki fasizmussal", ahogyan ezt Gramsci elemzése is kiemelte. A tevékenység köre most is az ipari és mezőgazdasági vidékekre terjed ki, Róma közvetítésével, az 1969. december 12-i milánói bombamerénylettől kezdve egészen a Reggio Calabriában lezajlott fasiszta lázadásig. Ma is, mint annak idején, az elemzés újra megkívánja, hogy meghatározzuk az állami beavatkozás és a magántőke, a politikai és a gazdasági hatalom minden ágának közvetlen vagy közvetett felelősségét ebben a folyamatban. Észak és Dél tehát egyetlen csata színtere, a tét az olasz társadalom alternatívái és fejlődési perspektívái körül forog. Itt már színre lépett a maga súlyával egy harmadik nemzedék is, amely a fasizmus bukása után nőtt fel, a köztársasági intézmények légkörében. Ebben rejlik a helyzet látszólagos képtelensége, ezért nem beszélhetünk csupán a fasizmus „újjáéledéséről" vagy „következményeiről". Bár a szorosan vett újfasizmus távolabbi eredete feltétlenül visszavezethető a salói fasiszta köztársasághoz és a fasizmus bukását követő első időkhöz, nem vitás, hogy az újszerű, vagy az idővel módosult vonásokra kell helyeznünk a hangsúlyt: a köztársasági intézményeket tagadó magatartásra, a munkásmozgalmat érő frontális és orvtámadásokra, a mai rendszeren belül és annak perifériáján kialakított rohamosztagos vagy terrorista taktikára, a reakciós rétegek újra jelentkező „rendcsináló" hajlamára, amellyel tekintélyuralmi alapra kívánják helyezni az államvezetést, a politikai pártok és a szakszervezetek kiiktatásával. A fentiek értelmében az újszerű vonások nem csupán az újfasiszta mozgalom és a klasszikus fasizmus összehasonlítását érintik, hanem és elsősorban az újfasizmus fejlődésében keresendők. Az utóbbi ugyancsak megváltozott a háború utáni első időkhöz képest, főleg az ötvenes és hatvanas évek során. Az újszerű vonások elsősorban a rendszer gazdasági és politikai kapcsolataiból fakadnak, és szorosan összefügg-

nek a hetvenes évek küszöbén újra és erőteljesebben jelentkező bomlasztó tevékenységgel.

Képtelenül hangzik, de az újfasizmus éppen a veronai programra, vagyis a fasiszta köztársaság által megtestesített népieskedő demagógia utolsó szakaszára építve alakíthatott ki az országban bizonyos „tömegbázist". Éppen Mussolini húszesztendős uralmának negatív mérlegét aknázta ki (gazdasági és társadalmi visszaesés, különösen a munkásosztály esetében, az 1935 és 1945 között viselt háborúk katasztrofális mérlege). Az újfasizmus ugyanígy kihasználta a fasiszta háború által tönkretett déli országrészek elmaradottságát, a vereség miatt elkeseredett szegényebb kispolgári rétegek és nincstelen proletárok elégedetlenségét, azt a pszichológiai körülményt, hogy az „olasz nemzet" elvesztette a háborút a nyugati kapitalista demokráciákkal és a szocializmus országával szemben. Mindennek alapján megállapíthatjuk, hogy a különféle szervezetekbe tömörült újfasizmus és a gerincét képező és ingadozó magatartású Olasz Szociális Mozgalom mozgatórugója továbbra is az irracionális mítoszok által táplált kommunistaellenesség és antidemokratikus fellépés. Az újfasizmus néhány, politikai értelemben nehéz esztendő után, de már jobb kilátások tudatában 1948-ban, első választási fellépésekor körülbelül félmillió szavazatot gyűjtött. 1951 és 1953 között meglovagolta az általános elégedetlenséget; ekkor már másfél millió szavazatot szerzett. A balközép kormányzat idején egyre szervesebb kapcsolatot létesít a monarchista szavazókkal, megtámadja a kereszténydemokrata rendszert, kihasználja haszonélvezőivel fenntartott kapcsolatait, majd 1972-ben „teleszívja magát", hiszen hárommillió szavazatot szerez. A jelenség, ha nem is kizárólagosan, többé-kevésbé összefügg egy konzervatív és felforgató szellemű középréteg és a termelési folyamatból kizárt proletariátus megerősödésével. A középrétegek súlya, a déli kérdés elakadt megoldása, a monopóliumok demokrácia-, társadalom- és nemzetellenes döntései által erősen befolyásolt kapitalista fejlődés együttes magyarázattal

szolgálnak az újfasizmus terjedésére és társadalmi bázisainak kiszélesedésére, de ugyanakkor mindez nem meríti ki az újfasizmus egész történetét. Az újfasiszta mozgalomra – pozitív vagy negatív értelemben – hat az országban dúló politikai harc, a hatalmi kérdések alakulása, az államapparátus és a szakszervezetek magatartása, az erkölcsi nevelési és kulturális kérdések tömeghatású alakulása, és így tovább.

Az olasz újfasizmus nemzetiszocialista összetevőjét és kommunistaellenes töltetét a „demokratikus" és mérsékelt publicisztika és a nagy konzervatív napilapok nyilvánvaló osztályérdekek vagy taktikai megfontolások miatt háttérbe szorították. Ugyanezt tették a „legális" újfasizmus képviselői is mindaddig, amíg nem látták jónak, hogy a közfigyelmet csupán a legszélsőségesebb fasiszta megnyilvánulásokra irányítsák. Azért tették ezt, hogy ne ártsanak a mozgalomnak, amely a következő adottságokra épül: *a)* egy parlamentben képviselt politikai pártra; *b)* ideológiai ráhatással és közvetlen cselekvéssel megbízott csoportokra; *c)* egy tartalékseregre, amely a háború utáni elégedetlenkedőktől a „rendcsinálás" híveiig terjed; *d)* egy többé-kevésbé tagolt és látható szövetségi rendszerre, amely végső fokon az államcsínyt tekinti a problémák megoldásának.

Az olasz fasizmus, mint egy politikailag és gazdaságilag gyenge burzsoázia kifejezési formája, eleinte némi ellenállást tanúsított a hitleri nemzetiszocializmus által aktivizált, sokkal erősebb és ütőképesebb német imperializmussal szemben. De a valóságban már a háború küszöbén, 1935 és 1939 között, előbb adta meg magát Németországnak és Berlin politikájának, mint a Szovjetuniónak, az Egyesült Államoknak vagy Angliának. Az újfasizmus mindig elhallgatta ezt a körülményt, és most is hallgat róla. Legjobb érve tehát – és ebben nyilvánul meg a vereség gyermekeinek misztikus és önpusztító ideológiai fanatizmusa – ez ideig a „nemzetiszocialista perspektíva" vállalása maradt. Mussolini sírjából felcsap a fasizmus lángja (ez a láng egyébként az Olasz Szociális Moz-

galom választott jelképe lett a musoccói temetőben elhantolt Duce holttestének elrablása után). Az újfasizmus azonban bírálja is Mussolinit, amiért a húszesztendős burzsoá uralom vezető fasiszta funkcionáriusainak hatása alá került, és saját ideológiájának az Új Rend (1954) nevű csoport megalakulása után ad radikális jelleget. Ugyanakkor – és innen ered a belső ellentmondások egész sora – társadalmi bázisának kiszélesítésére és szövetségi rendszerének kiépítésére törekszik. A hatvanas évek újfasizmusában a belső dialektika döntő eleme a vita, a zavargások szítása, a fasiszta köztársaság ideológiai maradványainak és az újnáci perspektíváknak nehezen megoldható összehangolása. Számolni kellett egyfelől a kezdeti időszak „öreg" vagy „fiatal" kádereinek nosztalgikus elképzeléseivel, másrészt adva volt a revansista program, a „tekintélyuralom megteremtésére irányuló forradalom", amely szükségszerűen a demokratikus köztársaság alapintézményeit sújtaná, ezen keresztül pedig a baloldali dolgozók tömegeit, a köztársaság legitimitásának zálogát. Ez a probléma nem oldódott meg „a tespedés", a fokozatos beilleszkedés és a parlamenti előretörés évei alatt, majd egy sokkal súlyosabb időszakban sem, amikor kiéleződtek a párt belső viszályai, és a bomlás jeleként egyre több önálló csoport jött létre. Az 1969–1970. évi fordulat után, amikor Rauti visszatér az Olasz Szociális Mozgalomba és Michelinit Almirante váltja fel a főtitkári székben, átfogóbb koncepció születik. A párt igyekszik megnyerni mindenkit, aki szemben áll a „rendszerrel", a haladó szellemű vagy marxista kultúra terjedésével, különböző nemzedékeket és szélesebb társadalmi rétegeket mozgósít az országos problémák megoldására. Innen erednek a „globális alternatívát" hirdető jelszavak.

Nem szükséges itt részletesen kitérnünk az átalakulás egyes szakaszaira. Marad a tény, hogy az újfasizmus, bár kétségtelenül merít a klasszikus fasizmus hagyatékából, csakis a háború utáni viszonyok – és nem csupán olasz viszonyok – közepette nyeri el reális arculatát. Az ellenállásból született

köztársaság döntő, meghatározó vonása a húszesztendős antifasiszta hagyomány és annak háttere, a népi erők előretörése Itália egyesítése óta. Ez az újfasizmus legfőbb ellenzéke. Egy eltorzított és csak papíron létező köztársasági rend lett a legyőzött Mussolini utolsó menedéke, amikor „in extremis" már nem volt több, mint Hitler egyik Quislingje. Az 1946. június 2-án alakult köztársaság ezzel szemben egy új, népi Itália akaratából fakadt, miután a nép megvívta nemzeti felszabadító harcát a Nemzeti Felszabadító Bizottság által létrehozott egység jegyében. Az új állam antifasiszta köztársaságként jött létre. Ugyancsak *antifasiszta* szellemű az 1948. évi alkotmány, amely formailag is az ellenállásban részt vett pártok programjából merített. Ez a gyökere például az új államrendben a tartományi autonómia elvének, amely okulva a fasiszta és királyi centralizáció negatív példájából, Olaszország történetében először alkalmaz hasonló megoldást, előrevetítve a munkán alapuló értékrendet, és ami még fontosabb, az állampolgárok társadalmi egyenjogúságának végső célját. A demokráciának és a szocialista elveknek ezt a fúzióját a kapitalista-polgári uralom nem valósította meg, de az újfasiszták felforgató nyomása ettől függetlenül ellene irányul. Az új olasz állam alkotmányának modellje a „fejlett demokrácia". Ez társadalmi és politikai téren még távolról sem jött létre. Az 1947–1948. évi konzervatív megtorpanás ezek szerint objektív és elsődleges történelmi szerepet játszott az újfasizmus megszületésében. Az újfasizmus nem vitte volna sokra, ha csupán a nosztalgiákra, a megbukott ideológiákra és az *ancien régime* szétszóródott túlélőire támaszkodik. Ezt bizonyítja, hogy amíg az 1946. június 2-án a monarchiára leadott több mint tízmillió szavazat nem járt politikai következményekkel, addig az újfasiszta ellenzék egyre erősödött a demokratikus pártok korlátai, tévedései – és ami még rosszabb – tehetetlensége és cinkossága miatt. A köztársaság erejét vagy gyengeségét társadalmi bázisának méretei határozzák meg. Az adott és viszonylag megizmosodott újfasiszta fenye-

getés mögött kirajzolódik a napi alkudozásokkal szentesített kompromisszum, amelyet ha nem is hivatalosan, de a hatalom árnyékában kötnek meg. A szentesített kompromisszumnak ezt a szakaszát jobban megértjük, ha meggondoljuk, milyen szűk mozgási területe van annak az uralkodó osztálynak, amely az 1947–1948. évi fordulat után foglalja el pozícióit és veszi át a közügyek irányítását. Ekkor ugyanis helyreállították a tőkések hagyományos hatalmi helyzetét, kiépítették a kapitalista uralom új formáját, ellenzékbe szorítva a fasizmus alóli felszabadításban és a monarchia békés megdöntésében döntő szerepet játszó szocialista és kommunista tömegeket.

A parancsuralmi törekvések többször is jelentkeztek a szabad politikai küzdelem porondján, és igyekeztek egyszer és mindenkorra megváltoztatni annak menetét. Ez történt 1946 júniusában, amikor a monarchista erők először kísérleteztek erőszakosan reakciós fellépéssel, majd 1953 tavaszán, amikor „törvényes" úton akarták lefejezni az ellenzéket a parlamenti választások arányos rendszerének eltörlésével. Azután 1960 júliusában, amikor rá akarták erőszakolni az országra az újfasiszták szavazataira támaszkodó „adminisztratív" kormányt, vagy 1964 június–júliusában, amikor katonai államcsínyt terveztek a marxista és katolikus baloldal ellen. 1968–1969 óta azonban, mielőtt még sikeresen kialakulhatott volna a szakszervezetek „forró ősznek" nevezett akciója, a felforgató tevékenység középpontjában első ízben találjuk a kifejezetten újfasiszta erőket: a nyomás most már állandó és növekvő, hónapokig, évekig húzódik el. „A fasiszta felforgató tervek és az államhatalmon belül szőtt összeesküvés eltérő jellege létrehozta a *feszültség stratégiáját*" (Riccardo Lombardi). Ebben az utolsó szakaszban tehát a felső szinten megkötött, nem hivatalos kompromisszum értelme és iránya lassan megfordul. Az újfasiszta fenyegetést féken tartó vagy semlegesítő, gyakran a hatalom gyakorlásának ürügyeként felhasznált politika átadja helyét a zsarolásnak, a „fizikai összecsapásnak",

az újfasiszta jobboldal új taktikai és stratégiai elképzelései szerint. „A feszültség stratégiája" nem véletlenül jelentkezik éppen abban az időszakban, amikor felvetődik a társadalmi egyenlőség alapvető célkitűzése a strukturális reformok és új osztályviszonyok alapján, éppen akkor, amikor a tömegek nyomást gyakorolnak a politikai és gazdasági demokrácia decentralizálása érdekében, hogy végre túllépjenek a parlamentáris rendszer hagyományos keretein.

A köztársaság alkotmánya ott alapvetően antifasiszta, ahol tagadja a történelmileg értelmezett fasizmusból merítő és arra törekvő párt vagy szervezet legális jellegének elismerését. Az alkotmányozó nemzetgyűlés nem akármilyen jogállamot hívott életre. A jog kategóriáin kívül helyezte a fasiszta világnézetet és szervezkedést. Az alkotmány szövege demokratikus értelemben, vagyis a fasizmust megelőző liberális korszak elvetésével oldotta fel Benedetto Croce ellenvetéseit és javaslatait, amelyek a nemzetgyűlésben a Parrival folytatott vita során hangzottak el. Nem állította helyre az úgynevezett liberális rendet, és ugyanígy elvetette a qualunquisták frontja által támogatott és népszerűsített, lényegileg újfasiszta tézist, az apolitikus és „adminisztratív" jellegű államhatalom elméletét. A köztársasági intézmények nem meríthettek tehát a fasiszta korszakot megelőző liberális gyakorlatból vagy a fasizmus által létesítendő adminisztratív állam hipotéziséből. A nemzetgyűlés éppen a fasiszta állam negatív példáját elemezve határozta el, hogy az új államrend alapja a munka, a béke, a demokrácia és a társadalmi egyenlőség lesz. Egy ilyen államban a fasizmus már nem találhat menedéket, nem kaphat politikai jogokat. Az alkotmány 12. pontja ebből a szempontból felteszi a koronát erre a kristálytiszta etikai és jogi szemléletre: „A feloszlatott fasiszta párt újjászervezése minden formájában tilos." Ha jól megnézzük, ez nem holmi átmeneti jellegű intézkedés, vagy idővel elévülő norma. Az alkotmányos rendszerek történelmi és politikai logikájának megfelelően, meghatározó erejű és minőségű ugrást képviselő

döntéssel állunk szemben, amely hangsúlyozza, mi a helyzet specifikuma: a köztársaság elvben az ellenállás pártjainak pluralizmusára alapozott antifasiszta demokráciának nyilvánítja önmagát. Csakhogy az alkotmány rendelkezései nem felelnek meg az országban kialakult politikai-társadalmi rendnek. Ezt bizonyítja, hogy az 1969 és 1973 között eltelt időszakban még több kísérlet történik a felforgatásra, a fasiszta provokációkra, ehhez járul még a demokratikus Olasz Köztársaságban példa nélkül álló „elnyújtott államcsíny".

Az igazságszolgáltatás szinte valamennyi fóruma, legalábbis körülbelül 1971-ig, a végrehajtó hatalommal együtt elsősorban felelős az alkotmány nyilvánvaló és folyamatos megsértéséért. Az a tény, hogy ez a gyakorlat hosszú éveken át folytatódhat, mit sem von le a probléma súlyosságából, sőt, ez a krónikus állapot az igazságszolgáltatás és a végrehajtó hatalom körén túl is kételyeket támaszt. A kérdés végső fokon politikai és társadalmi természetű, és elsősorban az osztályalapokat, a demokratikus állam folyamatosságát és megújhodását érinti. Már 1947–1948-ban a régi rend átmentésére alakították ki a kommunistaellenes diszkriminációs politikát, majd a centrista kormányoktól a balközép kormányokig vezető úton állandóan módosították. De lényegében nem változtattak ezen a gyakorlaton. E magatartás oka (belföldi és külföldi vonatkozásaival együtt) legalább annyira nyilvánvaló, mint sejthető. Az említett politika eredményeként létrejött a hatalom burzsoá-reformista monopóliuma, valamint egyfajta elnéző magatartás az újfasizmus szervezésével vagy újjászervezésével szemben. 1961-ben a többség elveti az újfasiszta párt betiltását szorgalmazó Parri-féle törvényjavaslatot, tehát éppen az ötvenes évek centrista és a hatvanas évek balközép politikájának találkozási pontján.

A kormány és az igazságszolgáltatási apparátus elsődleges felelősségét csak fokozza, hogy az országban és a parlamentben jelen vannak az Olasz Szociális Mozgalomba tömörült újfasiszták. Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy az Olasz

Szociális Mozgalom csak központi politikai és szervezeti magva egy sokkal szélesebb és szerteágazóbb mozgalomnak. Scelba belügyminiszter a képviselőház 1952. június 11-i ülésén a következőket jelentette ki megtámadhatatlan logikával: „Almirante képviselő úr kijelentette, hogy az Olasz Szociális Mozgalom évek óta létezik, képviselői vannak a parlamentben és részt vett a választásokon. De minthogy a kormány nem lépett fel ellene, *nyilvánvaló,* hogy az Olasz Szociális Mozgalom kivívta működésének törvényes alapjait, így nem vonható felelősségre a múlt eseményei miatt. Sietek leszögezni, hogy nem osztom ezt a nézetet. Véleményem szerint az 1947. évi törvény alapján a kormány még nem léphetett fel e fasisztának tekintett mozgalommal szemben. A kormánynak olyannyira nem volt erre módja, hogy most a jelen törvényjavaslat beterjesztésére kényszerül, hogy megkaphassa a felhatalmazást egy bármilyen természetű újfasiszta mozgalom elleni fellépésre, miután jelenleg nincs ilyen felhatalmazása." Az 1947. évi törvény az újfasiszta tevékenység elfojtását tűzte ki céljául, amíg ezzel szemben az 1952. évi törvény kifejezetten a minden rendű és rangú fasiszta szervezetek ellen irányult, és ennek során közvetlenül az Olasz Szociális Mozgalomra célzott, amely azonban egy hónappal az új törvény megszavazása után nyugodtan megtarthatta Aquilában harmadik nemzeti kongresszusát.

1947 és 1952 között az újfasiszta mozgalomnak kedvezett az antifasiszta egység felbomlása és a burzsoázia hatalmának egyidejű megerősödése. 1953-tól a kereszténydemokraták elveszítették abszolút többségüket, így az Olasz Szociális Mozgalom (főtitkára Michelini, 1954–1969) megkísérelhette a „nagy nemzeti jobboldal" létrehozását, „mérsékelt" és „parlamentáris" újfasizmussal kívánva beilleszkedni a politikai egyensúlyi pozíciók bonyolult játékába, amelyet a burzsoá osztálybázison működő centrista Kereszténydemokrata Párt eléggé bizonytalanul irányított. A Scelba-féle törvényt nem az Olasz Szociális Mozgalom táborának és szervezési központ-

jának szétszórására és megszüntetésére használták fel, inkább arra, hogy helyet csináljanak számára azon a rendszeren belül, amely a klasszikus kommunistaellenes „centrizmus" évei alatt (1948–1953) egyre jobban kiépítette „az ellentétes szélsőségekre" vonatkozó alapfilozófiáját. E filozófia lényege „a bármely oldalon jelentkező erőszak" moralista és csak szavakban kifejezett elítélése. A centrista politika gyengeségeinek és hiányosságainak erősödésével párhuzamosan került sor helyi és országos szinten – 1957-ben Zoli, 1960-ban Tambroni kormánya idején – a közép és a jobboldal sokatmondó összefogására, amelyet csak az ellenzék heves fellépése révén sikerült visszaszorítani. E szimpátiahullámok látványos kiindulási pontja volt egyébként, 1952 áprilisában, a római törvényhatósági választásokkal kapcsolatos Sturzo-féle hadjárat. Ekkor alakult ki Olaszországban a klerikális konzervativizmustól nem idegen újfasizmus egyik sajátos formája, amely igyekezett szalonképessé tenni „a régi és az újfasizmus" feletti vitát. Az olasz burzsoázia játékát megkönnyítette a nemzetközi kapitalizmus támogatása, így az Olasz Szociális Mozgalom – a katonai alapon szervezett újfasiszta csoportok is – külföldön találtak szövetségesekre. A politikai és ideológiai, illetve taktikai és stratégiai párhuzamosság annyira nyilvánvaló, hogy nem is tagadható: ahogyan a fasiszta vagy fasisztabarát, régi és új, európai vagy tengerentúli rendszereket felszívta az Atlanti Szövetségre épített nemzetközi szövetségek rendszere, úgy kapott határozott formát és politikai szerepet az eredetileg talajtalan és nosztalgiákra épülő olasz újfasiszta mozgalom. Ez lett tehát a „feszültség stratégiájának" eredménye, az olasz kapitalizmus legagresszívabb erői által táplált stratégiáé, amelyet az imperializmus hathatós támogatásának vagy jóindulatú semlegességének reményében alakítottak ki. Hiszen ezt kellett előkészíteni és elérni, hogy eljöhessen az államcsíny vagy a radikális fordulat órája. Innen ered a hatvanas évek elejének új gaulle-ista perspektívája, vagy a görög ezredesek 1967. évi államcsínyének „lemá-

solási" kísérlete. A hatvanas évek végén a balközép válsága, a marxistáknak és a katolikusoknak a vatikáni zsinat és XXIII. János pápa által bátorított párbeszéde, majd Nixon megválasztása új lökést ad a nagyszabású fasiszta manővereknek, amelyek azonban most már egyfelől az évek során megszervezett politikai előnyök fenntartására irányulnak, másfelől kettős taktikát követnek: behatolni az államapparátusba és provokációkkal gyengíteni a baloldalt. Klasszikus példát jelent ezen a téren az újfasiszta osztagok felelősségét elkenni igyekvő Valpreda-per. Ekkor születik „a fekete összeesküvés" hosszú és zavaros ügye.

Térjünk most vissza az újfasizmus kapcsán az olasz politikai rendszerre, társadalmi vonatkozásaira, eredeti antifasiszta programjára, illetve a klasszikus centralizmus és a balközép évei során tapasztalt visszafejlődésre. Úgy érezzük, hogy itt nem elegendő általában más nyugati „demokráciák" hasonló tapasztalataira hivatkozni. Az olasz esetnek sajátos jelleget kölcsönöz egy erős, a franciaországihoz hasonló kommunista párt jelenléte, a fasiszta jellegű szervezeteknek az alkotmány által is kimondott betiltása és Mussolini diktatúrájának történelmi előzménye. Az úgynevezett „szabad világ" számos pontján, csekély törvényes alappal és kifejezetten jogi csűrés-csavarással, nem a polgári demokrácia minden formáját és a dolgozó osztályok szervezkedési szabadságát hivatalból tagadó fasiszta csoportokat és a szélsőjobboldali fajvédő szervezeteket kényszerítették és kényszerítik ma is illegalitásba, hanem a kommunista pártok munkásokból, parasztokból és értelmiségiekből álló derékhadát, sőt, egyre gyakrabban a szocialista és a katolikus mozgalom szervezeteit is. Ez a tendencia igen jól jellemzi a fasizmus utáni demokráciák korlátait. Így fejlődtek ezek az országok a második világháború utáni imperialista történelmi szakaszban, a szocialista és kapitalista rendszerek ideológiai konfrontációjának légkörében. Az olasz demokráciát közvetlenül érintő reális helyzetről van szó, hiszen

az atlanti imperializmus leplezetlenül és állandóan arra törekszik, hogy államérdekből és nemzetközi érdekek folytán is tekintélyuralmi rendszerekké alakítsa át a népképviseleti rendszereket, a tekintélyuralmi rendszerekből pedig szélsőjobboldali diktatúrákat próbál faragni. Olaszország esete azonban – és ezt hangsúlyoznunk kell – eredendően egészen más. Nem kapcsolódik annak a „védett demokráciának" a példájához (és ebben eltér Wilhelm Röpke háború utáni neoliberális elveitől), amely „nyugati köntösben" kizárólag a baloldalnak szegezte fegyvereit, ahogyan ez hosszú ideig Nyugat-Németországban történt, főként Adenauer idején. Az olasz kapitalizmus alkati gyengesége: az alkotmányos előírások és a politikai rendszer közötti szakadék. A mai Olaszország „politikai rendszerére" éppen úgy jellemző az az erős antifasiszta áramlat, amely már 1960-ban, 1964-ben és 1970-ben szembeszállt a felforgató törekvésekkel, majd 1960 júliusában, legalább egy alkalommal, győzedelmes védelmi harc, majd ellentámadás révén megváltoztatta a politikai kurzust és a kormány összetételét a tömegek határozott bevetésével.

„A legnehezebb évek" időszaka – az 1968. évi ellenállástól egészen az 1972-es jobboldali fordulatig – csupán egyes vonásaiban hasonlít az előző válságokhoz, de a demokratikus erők fokozatosan ismét tért nyertek. A munkásosztály, közvetlenül a milánói Fontana téri vérengzés után, ismét kiállt a köztársasági rend mellett. („Az ellenállás Olaszországa előretör.") December 15-én Milánó munkásai az áldozatok mellett állnak. Ha nincs is egy Émile Zola, aki vádolhatna, mégis kialakul a sokrétű demokratikus kezdeményezés, és ez lépésről lépésre leleplezi a kémkedésen, az újfasiszta és rendőri beszivárgáson alapuló taktikát, amelynek Valpreda és Pinelli csupán első áldozatai. 1971. november 28-án Rómában országos antifasiszta tüntetésre kerül sor, a baloldali szakszervezetek újra felvetik a déli kérdést, összekötve ezt az északi tartományok követeléseivel, hogy betöltsék az ellenfélnek kedvező stratégiai űrt. Létrejönnek így egy lassú baloldali előre-

törés feltételei. Ennek szellemében 1973 júniusában megbukik a szocialistákkal együttműködni nem hajlandó jobbközép kormány, az ország pedig visszatér a balközép formulához. A játszmának azonban még nincsen vége: a tét, az alapproblémák – és ez nyilvánvaló legalábbis 1968 óta – túlmutatnak az újfasizmus, a „fekete összeesküvés", az egész megkísérelt jobboldali fordulat részletkérdésén. Mély válság körvonalai bontakoznak ki, és itt elsősorban az intézmények és az eszmék válságáról van szó, az ország sorsát érintő osztályellentétekről. Már 1973 végén, illetve 1974 elején felvetődik a válás ügyében tartandó népszavazás gondolata. A klerikális jobboldalnak az újfasiszták által támogatott javaslatát a Kereszténydemokrata Párt felkarolja, majd a püspöki kar konferenciája dogmatikusan alátámasztja. Ezzel egyidejűleg az energiaválság felszínre hozza a gazdasági élet torz fejlődését, a kőolajiparosok körül keletkezett botrány pedig felveti egy olyan kormány erkölcsi arculatának kérdését, melynek pártjai teljesen alávetették magukat a magántőke és az állami szervek által pénzelt vállalatok érdekeinek. Innen eredt a javaslat, hogy új „történelmi" találkozó jöjjön létre a nagy népi erők – kommunisták, szocialisták és katolikusok – között, hiszen ezek teremtették meg másféle erőviszonyok között a nemzeti ellenállást és vitték végbe a háború utáni demokratikus újjáépítést. Ennek ellenére, éppen a köztársasági intézmények védelmének egyre bonyolultabb területén, a munka „értékére és az abból fakadó jogokra" épülő államban, az antifasiszta népi megmozdulások légkörében domborodnak ki legjobban az ellentétes előjelű hibák. Egyfelől adott az újfasizmust törvényen kívül helyező szándék és a rendelkezések értékének lebecsülése, másfelől viszont azt tapasztaljuk, hogy szélsőséges és anakronisztikus módon egyenlőségi jelet tesznek a polgári demokrácia és a fasizmus közé. De az egymással küzdő erők és a fennálló problémák kiegyensúlyozottabb és realisztikusabb elemzéséből kiderül, hogy az újfasiszták és a parancsuralmi törekvések által képviselt kérdéskomplexum feloldó-

dása csak az utóbbi évek visszafejlődését előidéző okok vizsgálatától várható.

Bár elhangzott (a szavakban könyörtelen és a tények tekintetében elnéző) moralista ítélet – „minden rendű és rangú erőszak felett" a régi, semleges és apolitikus magatartás szellemében, marad a reális helyzet, amely nem csupán az Olasz Szociális Mozgalom, hanem a köréje tömörülő fegyveres és felforgató csoportok pozícióit is meghatározza. Már önmagában véve is sokat mond, hogy az újfasizmus vonzotta a lázadó szellemű volt katonatisztek tömegét, például De Lorenzo tábornokot és Birindelli tengernagyot, de ezen túlmenően a felforgató csoportok és a paramilitáris szervezetek elszaporodása súlyos bajokra utal. Rámutat meghatározott, pénzügyi támogatásokat nyújtó központok és az államapparátus központi és perifériikus szektorainak különböző szinteken jelentkező felelősségére. A konzervatív vagy reakciós érdekek összefonódásáról és együttéléséről van szó, arról a tervükről, hogy a lehető legnagyobb hasznot húzzák olyan „osztagok" zavart keltő és megosztó szándékú akcióiból, amelyek később államcsíny útján kényszerítik rá a diktatúrát az állampolgárokra és a dolgozókra. Ez történt Olaszországban 1919 és 1922 között is, amikor több ízben kísérlet történt egy elnyomó rendszer kierőszakolására, s ez végül októberben sikerült a marcia su Roma formájában. A témakör igen bonyolult, hiszen jelenünket is érintő tényezőkről van szó, ezért itt és most nem vállalkozhatunk a részben még zajló vagy csupán tervezett folyamatok sokaságának elemzésére. Valószínűleg napvilágra kerülnek még újabb okmányok, de addig is szinte lehetetlen megcáfolni a körülmények összjátékának belső értelmét. Az ország minden táján ezernyi formában gyakorolt fasiszta erőszak bizonyító anyaga még nem teljes, de igen kiterjedt. Az okmányok tömege a tények erejével cáfolja és nyilvánvaló politikai szerepének megfelelően világítja meg az „ellentétes szélsőségek" teóriáját, amelyet Arnaldo Forlani, a

Kereszténydemokrata Párt főtitkára vetett be a „jobboldali fordulat", az Andreotti-kormány idején (ezt a kormányt a fasiszták több ízben támogatták szavazataikkal). Eltekintve az alkotmány kiforgatásától, hiszen az csak a fasizmust rekesztette ki a demokratikus rendből, e formula alkalmazásának célja mindenkor az volt, hogy újra és újra helyreállítsa a köztársasági demokrácia történelmi eredetétől idegen osztályuralmi egyensúlyt, az egyenetlen társadalmi viszonylatok egyensúlyát.

A legfőbb kormányzó párt, úgynevezett „osztályközi" jellegével, éveken át egy ki nem mondott jelszóra támaszkodott: „nincsenek ellenségeink jobb felé". Ez a megfogalmazás nem bukkan fel a centrista pártok nyilatkozataiban, a parlamenti viták jegyzőkönyveiben, még kevésbé a balközép programjaiban és megállapodásaiban, mégis kifejezésre jut a hatalmi központok és az államapparátus magatartásának következetes logikájából. Opportunista és nem elvi jelentőségű fordulat következett be 1960 júliusa után, amikor sorra alakultak a balközép kormányok, amelyekből csupán a Liberális Párt maradt ki. Abban az időben felbomlott ugyan a szélsőjobboldallal kötött adminisztratív szövetségek nagy része, de a legnagyobb kormányzó párt továbbra is a jobboldalt tekintette utánpótlási tartaléknak, „a szavazatok tárolóedényének". Végeredményben az állam az elnéző hallgatás vagy a tehetetlenség politikáját gyakorolta az újfasizmussal szemben, és csak az ellenzék vagy a közvélemény kezdeményezései és bírálatai nyomán támadtak kronologikusan igazolható ellenintézkedések. Az újfasiszta előretörést, a kormányzás és a politikai koncepció egyéb gyengéin kívül, éppen ez a magatartás segítette vagy készítette elő, ez az igen törékeny és a hatvanas éveket szinte szüntelenül meghatározó politika. Nem érintették és nem módosították sem a parlamentben, sem az országon belül az Olasz Szociális Mozalommal létesített kapcsolatukat. Mielőtt pedig 1971-ben felfedezték volna Borghese herceg összeesküvését – a Reggio Calabriában és Aquilában

lezajlott felforgató cselekmények nyomán megújult a baloldali katolikusokra is kiterjedő antifasiszta mozgalom, a Kereszténydemokrata Párt 77 képviselője elítélte „az antifasiszta front politikáját". Ezzel a centrum egy része objektíve vállalta, hogy a jobboldal felé újra kinyilvánítja a kormányzat *semlegességét a fasizmussal szemben.*

Egy éles elméjű újságíró, Jacques Nobécourt, a „L'Italie au vif" című könyv szerzője, nemrég jegyezte meg, hogy „Olaszországban az újfasizmust a kísértetekre bízták, míg Európában élő emberek képviselik". Valóban igaz lenne, hogy az olasz újfasizmus csupán a hajdani fasiszta köztársaság hajótöröttteiből áll, akiknek semmi reményük a politikai érvényesülésre? A kérdés összefügg azokkal a problémákkal, amelyekre már közvetett választ adtunk, amikor a hatalom és az államapparátus osztálymagatartásáról szóltunk. Mussolini fasizmusát 1921–1922-ben, a hatalomátvételi törekvések rövid időszakában Giolitti, Croce és Bonomi egyaránt reális veszélyt nem képviselő, szerény képességű és erejű mozgalomnak tekintette. A történelem, valahányszor ismétli önmagát, szívesen lép a színpadra bohócköntösben. Ma azonban az újfasizmus nem a marcia su Roma megismétlése, vagy nem csupán Mussolini rendszerének vagy a fasiszta köztársaságnak újjáéledése. Cseppet sem a fasizmus tragédiáját felidéző bohózat, hiszen új elemeket hordoz magában, amelyeket az uralkodó vagy irányító osztály (a két fogalom párhuzamos és a továbbiakban elkülönülhet egymástól, vagy akár össze is olvadhat) hiába igyekszik elrejteni és leplezni. Az újszerűséget a kapitalista gazdasági és társadalmi rend jelenlegi fejlődési válságának tekintélyuralmi törekvései adják. Ha igaz, hogy az olasz újfasizmust „kísértetek" is táplálják, ez több körülménynek köszönhető, főként annak, hogy maga a fasiszta köztársaság is fantomszerű jelenség volt. Semmiképpen sem helyezhetjük előtérbe azonban az újfasizmus hagyományos értelmezését, amely az előzményekre és a külső megnyilvánulási formára, a „nosztalgia" tézisére helyezi a

hangsúlyt, mert ezzel lebecsülnénk a jelenséget. Keserű csalódások érhetnének bennünket, akárcsak az olasz baloldalt. A múlt hajótöröttei mellett adottak sokkal fontosabb tényezők: a diákok és a munkásmozgalom ellen fellépő rohamosztagosok oldalán találunk „új embereket" is, akik közül sokan magukévá tették egy programszerűen demokráciaellenes, eleve kommunistaellenes európai fasiszta és újnáci front elméleti miszticizmusát. A legfontosabb szempont azonban, hogy ezek az elemek a maguk torz módján az ország gazdasági és társadalmi fejlődését tükrözik, a kormány politikai és szakszervezeti politikájának népellenességét és a nemzetközi imperializmus parancsuralmi törekvéseit. Fel sem lehetne fogni a régi fasiszta örökség viszonylagos megújhodását és az újfasizmus viszonylagos sikereit és elterjedését a kispolgárság és a polgárság új rétegei körében olyan szempontok figyelembevétele nélkül, mint az amerikaiak atlanti politikája, McCarthy, majd Nixon visszahúzó jellegű tevékenysége és a nyugati világot 1968 táján sújtó inflációs válság és irracionális hullámok.

Az újfasizmust elemezve viszont azt sem mondhatjuk ki, hogy egyszerűen és természetszerűen alkalmazkodik a politikai és kulturális adottságokhoz, amint azt a mérsékelt vagy „centrista" elméletek állítják. Kétségtelen, hogy az újfasiszta erők számos – legális és illegális – beilleszkedési lehetőséget találtak egy olyan helyzetben, amelyet a következő adottságok jellemeztek: egyenetlen gazdasági fejlődés, az ország északi és déli részei közötti hagyományos ellentétek kiéleződése, a kis- és középüzemek állandó nehézségei, a munkanélküliség magas szintje, a középosztály állandósult gondjai, illetve a nagyiparosok és a földbirtokosk évek óta tanúsított reformellenes magatartása. A szélsőséges észak-amerikai imperialista csoportok atlanti politikájának szigorú értelmezése alapján Olaszország a NATO leggyengébb láncszeme; a CIA neve okkal vagy ok nélkül, de nem véletlenül bukkant fel az országot 1960 óta fenyegető újfasiszta akciók és államcsínykí-

sérletek listáján. Az antifasiszta alkotmány lényegbevágó, tehát nem csupán formális megsértése szabaddá teheti az utat a külföldi intervenció előtt, amely jobboldali diktatúrát vagy rezsimet hozna létre Itáliában avégett, hogy a félsziget politikájában ne következzen be lényeges változás. Riasztó jelek, az eddig összegyűlt dokumentumok, az 1964. évi SIFAR-ügytől egészen a görög ezredesek 1969. május 15-i fellépéséig, a titkosszolgálat által szervezett eléggé súlyos összeesküvésre utalnak. Mindenesetre kimondhatjuk, hogy az újfasizmus értelmezését és elemzését az olasz politikai rendszerre vezethetjük vissza. A rezsim egyensúlyi viszonyainak dialektikus mechanizmusára, az egész háború utáni logikára, amelyben a belső és külső események rendkívül szoros összefüggése figyelhető meg. Az erők polarizációjának korában, amikor a kérdések éles formában vetődnek fel, amikor a gazdasági élet és az intézmények válságának különféle elemei egyetlen „olasz válság" felé mutatnak, nem meglepő, hogy az újfasizmus, belső jobb- és baloldali árnyalataira, valamint a parlamenti képviselet és a felforgató csoportok igen lényeges kapcsolataira támaszkodva, újra megjelenhetett a politikai küzdőtéren, és felújíthatta vagy megkísérelhette felújítani a régi fasizmusra jellemző, az állam és a társadalom „túltelítettségére" vonatkozó taktikáját, akár paradox érveléssel is.

Az újfasizmus mai helyzete gazdag az ellentmondásokban. Az Olasz Szociális Mozgalom–Nemzeti Jobboldal heterogén összetétele miatt ingatag egység alakult ki az Almirante által képviselt dinamikus és terjeszkedésre szánt vonalvezetés körül. A választók zömét a polgárság alsó- és középrétegei adják, valamint az ország déli részének legnincstelenebb proletariátusa. Ezzel szemben viszont ott áll az észak-olasz tőkés csoportok jelentős anyagi támogatása. A burzsoázia és a nagytőke azonban nincs egy véleményen e pénzek felhasználását illetően. Amíg a politikai síkon a mintegy hárommillió szavazónak, vagyis a szavazatok 9 százalékának még van némi súlya, addig a CISNAL elnevezésű újfasiszta szakszervezet (két-

százezer tagjának fele tisztviselő, a többiek kisebb üzemek dolgozói) nem sokat nyom a latban, mert képtelen áttörni a munkástömegek ellenállását. 1946 óta a jobboldal nem növelte lényegesen szavazatainak számát, de 1972-ben (8,7 százalék) a jobboldali erők feletti hegemóniát az újfasiszták vették át, s azóta bizonyos előretörést tapasztalhatunk az ország északi részén. Végül meg kell jegyeznünk, hogy az Olasz Szociális Mozgalom–Nemzeti Jobboldal szélesebb körű jobboldali megmozdulásokat szervez, elsősorban a katolikus jobboldaléit. Ezáltal Mussolini 1921–1923 közötti manővereit kopírozza, kapcsolatot keresve a hadsereggel és a többi fegyveres testülettel. Ez újdonság az 1943–1946. évi időszakhoz képest, sőt a Michelini-féle vezetés céljaihoz képest is. Michelini céljai jól tükrözték a belső megosztottságot, a szavazók hangulatváltozásait és a külső eseményeket az 1954 és 1969 között eltelt másfél évtizedben. Itt ugyanakkor bizonyos folyamatosságot figyelhetünk meg az intézményekkel való szembenállásban, ideológiai téren, a kispolgárság elsődleges felhasználásában, a mozgalom nyíltan munkás- és demokráciaellenes politikájában.

Fejtegetéseink végéhez érkeztünk. Az újfasizmus – végső soron – titok nélküli szfinx. Az utolsó 25–30 év újfasizmusa nem adott többet egy pártnál vagy különféle politikai szervezetek halmazánál, ideológiai kifejezőkészsége pedig lényegesen alulmarad a Mussolini-féle fasizmus hasonló képességeivel szemben. A politikai mozgalommal összehangolt jobboldali publicisztika kísérlete is szánalmas eredménnyel járt. Vizsgálatunk végén kiderül, hogy az újfasizmus politikájának lényege a pillanatnyi alkalmazkodás; a jobboldal és a baloldal szerves és elhúzódó egyensúlyi zavara, amelyet Mussolini úgy oldott meg, hogy a liberális állam válságának és a szocialista mozgalomnak középpontjába állította önmagát, átvette a forradalmi szakszervezetek és a hagyományos korporációs szervezetek irányítását. Almirante pártvezér taktikai ügyes-

kedése kevésbé sikeres. Ő nem népvezér, hiszen nem plebejus származású, így csupán arra képes, hogy parlamenti tapasztalatait jókora adag demagógiával vegyítse. Az újfasizmust éppen azért kell tanulmányozni, mert bonyolult, az egész társadalom intézményes rendszerével összefüggő politikai mozgalmat képvisel. Ez nem könnyű feladat ma sem, különböző okoknál fogva. Az újfasizmus tanulmányozása – és ez lehet tanulmányunk első konklúziója – akkor bizonyul eredményesnek és termékenynek, ha áttekintjük a mai olasz társadalom bizonyos rétegeivel fenntartott és kialakított változékony kapcsolatait, ha a társadalmi és politikai harc egyik mozgásban levő elemének tekintjük. Ha megvizsgáljuk a háború utáni újfasizmus egész történetét, különböző csoportosulásait és fejlődési szakaszait, akkor a különféle irányzatoktól és szkizmáktól függetlenül, az esetenként alkalmazott taktikák mellett egyetlen stratégiai vonal domborodik ki: első lépésként jobboldali nemzeti frontra törekszik, hogy erőszakkal törje meg a munkásmozgalom erejét. Ebben az értelemben a mai újfasizmus az olasz történelem néhány, még kísértő hagyományos mozzanatához kapcsolódik. Ezen a téren szeretne bekapcsolódni a katolikus mozgalom legreakciósabb áramlataiba, amelyek korlátozzák a kereszténydemokrata párt irányvonalát és mozgási szabadságát, gyűlölik a „jakobinus szellemet", ugyanakkor az integráció legvadabb hívei.

Az újfasizmus problémája tehát egy olyan politikai struktúrájú társadalomban, amilyen például az olasz, ahol adottak a nem homogén katolikus, a marxista és kommunista erők, ráadásul meglehetősen elterjedtek a laikus mozgalmak, megköveteli a széles körű ideológiai alapon történő tanulmányozást. Ez tanulmányunk második konklúziója. A fasizmus és az újfasizmus tanulmányozása ezek szerint meglehetősen szorosan kapcsolódik egymáshoz, de az elemzés során okvetlenül figyelembe kell venni a szélesebb társadalmi és történelmi hátteret, a jelenkori Olaszországot, a liberális állam ellentmondásaitól kezdve egészen a köztársaság csendes vagy viha-

ros éveiig. „Az ellenállás – írta Antonino Rèpaci „A régi és az újfasizmus" című művében – minden tekintetben valódi forradalmat képvisel, mert az intézmények síkján és politikai téren egyaránt megsemmisítette a régi jogrendet, megteremtve a köztársasági alkotmányon alapuló új rendet. Ez azt bizonyítja, hogy az antifasizmus sokkal több volt, mint általános ellenérzés a fasiszta rendszerrel szemben. Az antifasizmus az olasz civilizációval és a népi Itáliával egyenlő. Az is tény, hogy a partizánok forradalma nem úgy végződött, mint a Risorgimento korának forradalmai. Ez a foradalom nem bukott el, mert teljes mértékben megvalósította minden forradalom alapvető célját: az új politikai és jogi struktúra megteremtését. Megteremtette az új demokratikus államot, és ha sok minden csak papíron valósult is meg, és ha nem is jöttek létre a szükséges intézmények, mindez csupán annyit bizonyít, hogy új korszak virradt fel, amelyben az új Itália forradalmának és a régi Itália ellenforradalmának konfliktusa a döntő mozzanat. Mindkét tábor szívósan törekszik a már elért pozíciók megtartására."

Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk a dolgokat – és ezt kell tennünk, mielőtt ítéletet mondanánk az ellenállás partizánforradalmának formáiról és korlátairól, vagy az utóbbi évek politikai és társadalmi harcainak jellegéről és hiányosságairól –, akkor korrekt és megbízható értékelést adhatunk az újfasizmusról, a tradicionális és kizsákmányoló régi Itália szülöttéről, amely mégis idegen már az új Itália lelkületétől. Sokan abban látják a legjobb megoldást, hogy el kell tiporni az újfasizmust, vele együtt pedig az azt befogadó, tápláló és védelmező felemás társadalmi rendet. Minek is erről ennyit beszélni . . . A tapasztalatok és ezen belül az utóbbi három évtized tapasztalatai azonban arra tanítanak, hogy a múltat nem lehet eltörölni egyetlen tollvonással, hogy minden hegemóniára törekvő mozgalmat állandóan össze kell hasonlítanunk saját történelmi hátterével, illetve a mai gyakorlattal. A politikai

és a történelmi elemzés szükséges egysége alapján kimondhatjuk, hogy csak egyféle probléma létezik: tovább kell haladnunk a jelenben, fel kell használnunk a gondolkodás fegyvereit, felül kell vizsgálnunk és meg kell határoznunk a fasizmus reális vonásait az antifasiszta forradalom még zajló folyamatában.

Tartalom

Bevezetés 5

A futurista politikai mozgalom 17

Mussolini és az imperialista ideológia 67

Az etiópiai háború és a „harmadik világ” 110

A korporációs folyamat 127

Diktatúra és gazdasági racionalizálás 148

Antonio Gramsci és a fasizmus 175

Az újfasizmus problémája 201

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Szuhay-Havas Ervin
A borító és tipográfia Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Szakos Zsuzsa
A szedést 1976. IV. 5-én kezdték meg
Megjelent 1976. X. hó. 11-én 9000 példányban
Terjedelme 11,8 (A/5) ív
76.1081/689–1 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató